

5

КИЇВ-1984

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Роль преси Української РСР у боротьбі трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави
- Організаційні принципи більшовизму та їх історичне значення (До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»)
- До критики буржуазних концепцій з питань війни і миру

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Наукові редактори доктор істор. наук М. В. Коваль,
канд. істор. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректори З. І. Соколинська, Н. Г. Тараскіна

Здано до набору 05.01.84 Підп. до друку 11.05.84. БФ 05617. Формат 70×108/16. Вис. друк.
Уч. друк арк. 14,0. Ум. фарбо відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,20. Тираж 3345 пр. Зам. 0-43.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 5 (278), май, 1984. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР. Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить ежемесячно (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Политграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (278)

ТРАВЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Роль преси Української РСР у боротьбі
трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської дер-
жави 5

* * *

- Орлов В. М. Організаційні принципи більшовизму та їх історичне значення
(До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад») . . 17

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Вербило О. М., Боева С. Ю. До критики буржуазних концепцій з питань
війни і миру 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

- Бесов Л. М. (Харків), Мордовець Л. М. (Харків). Партійне керівництво
розвитком бригадних форм організації праці в промислових виробничих
об'єднаннях України 37

- Шелест Д. С. (Одеса), Гошуляк В. В. (Одеса). Залучення парторганіза-
ціями України робітників до зміцнення правопорядку 45

*До 40-річчя визволення території Української РСР
від фашистських загарбників*

- Коваль М. В., Чернега П. М. Участь профспілок у налагодженні матеріаль-
но-побутового обслуговування трудящих Української РСР 51

- Меметов В. С. (Івано-Франківськ). Ідейно-політична робота парторганізації серед ін-
телігенції на території, визволеній від фашистської окупації (1943—
1945 рр.) 62

- Чайковський А. С. Воїни-чекісти у партизанській боротьбі на Україні
(червень 1941 — липень 1942 рр.) 70

* * *

- Богачук С. Г. Роль патріотичних починів у зміцненні дружби трудових
колективів РРФСР і УРСР (1933—1937 рр.) 76

- Бородій М. К. (Боярка). До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст.
Мартиненко Б. А. Деякі питання зовнішньої політики Канади під час
нацистського «бліцкригу» проти країн Західної Європи 82

- 91

Трибуна Молодого Автора

Шайдюк В. О. Роль парторганізацій мистецьких колективів УРСР у комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.)	99
--	----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Козік П. З. (<i>Миколаїв</i>). Вивчення ролі народних мас та особи на уроках історії в школі	106
Пометун Є. І. (<i>Ворошиловград</i>). Вивчення на уроках історії в IX класі питань боротьби українського народу за владу Рад (1917—1920 рр.)	113

НАШ КАЛЕНДАР

Вовчик А. Ф., Овсій І. О. Ленінським шляхом (До 60-річчя XIII з'їзду РКП(б)	119
Ніколаєнко В. Ю. Патріот, інтернаціоналіст (До 120-річчя з дня народження Ф. Я. Кона)	125

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сергійчук І. М. (<i>сmt. Першотравневе Овруцького р-ну Житомирської обл.</i>). Преса Рад як джерело вивчення боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (кінець жовтня 1917 р. — березень 1918 р.)	129
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шевченко В. Ф. Дослідження проблем розвинутого соціалізму	139
Вівчарик М. М. Активний помічник партії	140
Замлинський В. О., Нем'ятий В. М. Надзвичайні форми партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога	141
Позняков К. І. (<i>Дніпропетровськ</i>), Лиханська Л. О. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бронников В. Д. (<i>Дніпропетровськ</i>). Рік боротьби і перемог	143
Полохало В. І. Актуальне дослідження з історії більшовицьких організацій України	145
Січкарь Г. В., Шевченко С. М., Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). Цінний посібник з історії	147
Комаренко Н. В. Збереження і популяризація культурної спадщини	149
Довгополий Д. Г., Малеша О. О. У боротьбі за зміцнення народної влади	151

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1983 р.)	153
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Крамар В. М., Іванов К. В. Воєнно-наукове товариство при Будинку офіцерів Радянської Армії Київського Червонопрапорного військового округу	157
Боярська З. І. Наукова конференція, присвячена 150-річчю Київського університету	158
Червінський В. І. Вшанування доктора історичних наук, професора М. М. Матвійчука у зв'язку з його 60-річчям	159
<u>Чирко Володимир Андрійович</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Скаба А. Д., Маковийчук И. М. Роль прессы Украинской ССР в борьбе трудящихся за осуществление экономической политики КПСС и Советского государства 5

* * *

- Орлов В. М. Организационные принципы большевизма и их историческое значение (К 80-летию выхода книги В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад») 17

Против буржуазной фальсификации истории

- Вербило А. Н., Боева С. Ю. К критике буржуазных концепций по вопросам войны и мира 26

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования развитого социализма в СССР

- Бесов Л. М. (Харьков), Мордовец Л. М. (Харьков). Партийное руководство развитием бригадных форм организации труда в промышленных производственных объединениях Украины 37

- Шелест Д. С. (Одесса), Гошуляк В. В. (Одесса). Привлечение парторганизациями Украины рабочих к укреплению правопорядка 45

К 40-летию освобождения территории Украинской ССР от фашистских захватчиков

- Коваль М. В., Чернега П. М. Участие профсоюзов в налаживании материально-бытового обслуживания трудящихся Украинской ССР 51

- Меметов В. С. (Иваново). Идеино-политическая работа парторганизаций среди интеллигенции на территории, освобожденной от фашистской оккупации (1943—1945 гг.) 62

- Чайковский А. С. Воинно-чекисты в партизанской борьбе на Украине (июнь 1941 — июль 1942 гг.) 70

* * *

- Богачук С. Г. Роль патриотических починов в укреплении дружбы трудовых коллективов РСФСР и УССР (1933—1937 гг.) 76

- Бородин Н. К. (Боярка). К истории борьбы с чумой на Украине в XVIII ст. 82

- Мартыненко Б. А. Некоторые вопросы внешней политики Канады во время нацистского «блицкрига» против стран Западной Европы 91

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Шайдюк В. А. Роль парторганизаций коллективов работников искусств УССР в коммунистическом воспитании трудящихся (1971—1975 гг.) 99

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Козик П. З. (Николаев). Изучение роли народных масс и личности на уроках истории в школе 106

- Пометун Е. И. (Ворошиловград). Изучение на уроках истории в IX классе вопросов борьбы украинского народа за власть Советов (1917—1920 гг.) 113

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Вовчик А. Ф., Овсян Н. А. Ленинским путем (К 60-летию XIII съезда РКП(б)) 119

- Николаенко В. Е. Патриот, интернационалист (К 120-летию со дня рождения Ф. Я. Кона) 125

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Сергийчук И. Н. (пгт. Первомайский Овручского р-на Житомирской обл.) Пресса Советов как источник изучения борьбы за установление Советской власти на Украине (конец октября 1917 г.—март 1918 г.) 129

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шевченко В. Ф. Исследование проблем развитого социализма	139
Вивчарик М. Н. Активный помощник партии	140
Замлинский В. А., Немайть В. Н. Чрезвычайные формы партийного руководства народной борьбой в тылу врага	141
Позняков К. И. (<i>Днепропетровск</i>), Лиханская Л. А. (<i>Днепропетровск</i>), Бронников В. Д. (<i>Днепропетровск</i>). Год борьбы и побед	143
Полохало В. И. Актуальное исследование по истории большевистских ор- ганизаций Украины	145
Сичкарь Г. В., Шевченко С. М., Зинченко А. П. (<i>Винница</i>). Ценное пособие по истории	147
Комаренко Н. В. Сохранение и популяризация культурного наследия	149
Довгополый Д. Г., Малеша А. А. В борьбе за укрепление народной власти . .	151

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1983 г.)	153
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Крамарь В. М., Иванов К. В. Военно-научное общество при Доме офи- церов Советской Армии Киевского Краснознаменного военного округа . .	157
Боярская З. И. Научная конференция, посвященная 150-летию Киевского университета	158
Чернявский В. И. Чествование доктора исторических наук, профессора Н. М. Матвийчука в связи с его 60-летием	159
<u>Чирко Владимир Андреевич</u>	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

А. Д. СКАБА (Київ), І. М. МАКОВІЙЧУК (Київ)

РОЛЬ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У БОРОТБІ ТРУДЯЩИХ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В період розвинутого соціалізму, особливо на етапі його удосконалення, створюється якісно нова виробнича основа суспільства — матеріально-технічна база комунізму. Партія приділяє велику увагу питанням інтенсивного розвитку економіки, адже «тільки на цій основі,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у промові перед виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви,— і здійснимо дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб народу»¹. За минулі п'ять років, сказав він, продуктивні сили країни зміцніли й істотно оновилися. Набули розвитку паливно-енергетична база й сільське господарство. Чотири п'ятих національного доходу направлено за минулу п'ятирічку на народний добробут. Багатшими стали і суспільні фонди споживання.

У здійснення планів економічного й соціального розвитку Радянського Союзу вагомий вклад вносять трудящі Української РСР. За 1983 р. загальний обсяг промислового виробництва в республіці збільшився на 4,3%, що в 1,5 раза перевищує темпи, досягнуті в 1981—1982 рр. Підвищилася ефективність виробництва. Продуктивність праці в промисловості зросла на 3,8%. За рахунок цього одержано 88% приросту виробництва².

Важлива роль у розв'язанні великих і складних завдань, що стоять перед партією і народом, належить радянській пресі, яку з повним правом можна назвати масовою, колективною школою кращого досвіду господарювання і управління. На XXVI з'їзді КПРС перед пресою, радіо і телебаченням — надійними каналами повсякденної інформації — висунуто завдання, щоб вони «...завжди були справжньою трибуною партійної і загальнонародної громадської думки»³.

На етапі розвинутого соціалізму роль радянської преси як складової частини всієї партійної роботи ще більше зростає. Це з особливою силою підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, який приділив велику увагу діяльності преси, телебачення і радіо. В доповіді на Пленумі товариш К. У. Черненко, зокрема, відзначив: «Засоби масової інформації і пропаганди — дійовий інструмент комуністичного виховання й організації трудящих, ідеологічного забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики партії, справді всенародна трибуна. Саме їх діяльність значною мірою визначає в наші дні результативність партійної пропаганди, стан справ на інших ділянках ідеологічного фронту»⁴.

¹ Рад. Україна, 1984, 3 берез.

² Рад. Україна, 1984, 8 берез.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 90.

⁴ Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р.: Стеногр. звіт.— К., 1983, с. 21.

Відомо, що в умовах розвинутого соціалізму значно зростає роль суб'єктивного фактора у вихованні свідомості мас. Будучи важливим його компонентом, преса великою мірою сприяє зміцненню організованості трудящих. І хоч безпосередньо вона і не розв'язує господарських питань, її вплив на виробництво здійснюється через свідомість людей, через громадську думку, через організацію трудівників на виконання тих чи інших економічних завдань. Аналіз діяльності преси дає можливість зробити висновок, що в 70-х — на початку 80-х років значно посилилася її організаторська роль. Це відповідає висновку В. І. Леніна про те, що «...роль газети не обмежується самим поширенням ідей, самим політичним вихованням...»⁵. Друковані органи виступають важливим засобом партійного і державного впливу на розвиток соціалістичної економіки. Газети й журнали почали кваліфікованіше висвітлювати економічні проблеми, докладніше інформувати про нагромаджений передовий досвід, ширше відображати політичну та організаторську роботу партійних організацій по розгортанню соціалістичного змагання за виконання виробничих планів, активніше підтримувати трудові почини, боротися проти проявів формалізму, недисциплінованості тощо.

Значно розширилася економічна тематика й у пресі Української РСР, особливо після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький з цього приводу відзначав: «Останнім часом помітно посилилася увага редакційних колективів до ключових завдань розвитку народного господарства, до роботи базових галузей промисловості, реалізації загальносоюзних і республіканських комплексних цільових науково-технічних програм. Активно сприяє пресі виконанню завдань, поставлених Продовольчою програмою. На сторінках газет, в теле- і радіопередачах висувуються завдання зміцнення партійної, державної і виконавської дисципліни, оперативно виявляються недоліки, називаються їх конкретні винуватці»⁶.

ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми та райкоми партії виявляють постійне піклування про підвищення авторитету друкованих органів, аналізують їх діяльність в справі мобілізації трудящих на виконання державних планів та соціалістичних зобов'язань, концентрують увагу редакційних колективів на висвітленні головних питань інтенсифікації народного господарства, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції.

Програма діяльності радянської преси визначена в постановах ЦК КПРС «Про підвищення ролі районних газет в комуністичному вихованні трудящих» (12 вересня 1968 р.), «Про висвітлення питань соціалістичного змагання в пресі Литовської РСР» (3 квітня 1973 р.), «Про заходи по поліпшенню підготовки і перепідготовки журналістських кадрів» (20 січня 1975 р.), «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації і пропаганди» (18 січня 1977 р.)⁷, «Про роботу газети «Труд» (1982 р.)⁸ та ін. Постійну увагу роботі преси приділяє ЦК Компартії України. Важливу роль у поліпшенні діяльності засобів масової інформації відіграли, зокрема, постанови ЦК Компартії України про роботу газет «Радянська Житомирщина» (1969 р.)⁹, «Вечірній Харків» (1970 р.)¹⁰, «Радянська Україна» (1975 р.)¹¹, преси, телебачення і радіо Львівської області (1977 р.)¹²,

⁵ Ленін В. І. З чого почати? — Повне зібр. творів, т. 5, с. 10.

⁶ Коммунист, 1983, № 10, с. 28—29.

⁷ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. — М., 1979, с. 286, 309, 321, 333.

⁸ Партийная жизнь, 1982, № 19, с. 3—6.

⁹ Рад. Україна, 1969, 18 січ.

¹⁰ Під прапором ленінізму, 1970, № 10, с. 33.

¹¹ Правда України, 1975, 10 янв.

¹² Рад. Україна, 1977, 27 груд.

газети «Правда України» (1981 р.)¹³, Держтелерадіо УРСР (1984 р.)¹⁴ та ін.

Повсякденно контролюють і спрямовують роботу газет республіки обласні комітети партії. Тільки протягом 1960—1977 рр. вони прийняли понад 450 рішень, спрямованих на її поліпшення. Так, Дніпропетровський обком партії виносив на обговорення питання, пов'язані з діяльністю преси, 38 разів, Одеський — 26, Черкаський — 15¹⁵. Відділ пропаганди і агітації Дніпропетровського обкому партії практикує складання тематичних оглядів преси. Було розглянуто, наприклад, висвітлення питань економіки та масово-політичної роботи багатотиражками підприємств і будов, відображення партійного життя на сторінках міських та районних газет¹⁶. Донецький обком партії проаналізував, як косятинівська газета «Знамя индустрии» порушує питання трудової дисципліни¹⁷. Обговорюючи в 1970 р. діяльність газети «Денянська правда», Чернігівський обком партії звернув серйозну увагу на якість матеріалів, що публікувалися в ній на економічні теми. У його рішенні, зокрема, вказувалося на необхідність позбутися одноманітності, описовості, малозмістовності в статтях, зробити їх глибоко аргументованими¹⁸.

Організовуючи трудящих республіки на виконання народногосподарських завдань, партійні комітети ставили перед своїми друкованими органами конкретні завдання. Так, більшість обкомів партії після XXIV з'їзду КПРС заслухали звіти редакцій газет про роботу по втіленню в життя його рішень. Бюро Житомирського обкому, наприклад, прийняло постанову «Про висвітлення питань соціалістичного змагання в газеті «Радянська Житомирщина»¹⁹. На бюро Одеського обкому розглядалася діяльність обласних газет «Чорноморська комуна» і «Знамя коммунизма» по виконанню накреслених партією завдань²⁰. Аналогічні питання були розглянуті Київським²¹, Харківським²² та іншими обкомами партії.

У дев'ятій п'ятирічці газети й журнали республіки широко підтримали почин передових колективів Москви і Ленінграда організувати змагання під девізом «Дати продукції більше, кращої якості, з найменшими затратами». У цьому плані, зокрема, багато зробила «Правда України», яка під рубрикою «Герої праці» друкувала матеріали, присвячені правофланговим дев'ятої п'ятирічки.

На систематичне підвищення організаторської ролі преси у виробничо-економічній пропаганді націлила редакторів газет республіканська нарада-семінар, скликана ЦК Компартії України в липні 1973 р. В доповіді на ній товариша В. В. Щербицького було викладено головні завдання, що стоять перед друкованими органами в справі висвітлення питань розвитку промисловості й сільського господарства Української РСР²³.

Ділом відповідаючи на заклик партії, газета «Радянська Україна» спільно з Держтелерадіо УРСР провела в 1973 р. республіканський рейд по впровадженню передового досвіду. Це починання було схвале-

¹³ Правда України, 1981, 4 сент.

¹⁴ Рад. Україна, 1984, 28 лют.

¹⁵ Партийный комитет и пресса.— К., 1978, с. 16.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 12, арк. 76.

¹⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 89, спр. 237, арк. 39.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 1306, арк. 23.

¹⁹ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 10, спр. 55, арк. 17.

²⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 35, арк. 15.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 26, спр. 96, арк. 58.

²² Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 158, спр. 5, арк. 36.

²³ Правда України, 1973, 11 июня.

не ЦК Компартії України²⁴. Газета постійно тримала під своїм контролем хід будівництва на важливих новобудовах. У 1974 р. разом з іншими обласними, а також міськими та районними газетами «Радянська Україна» провела республіканський огляд використання резервів підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці. У ньому взяли участь близько 6 млн. чол., від яких надійшло 300 тис. пропозицій²⁵.

Преса республіки порушувала не лише питання, що стосувалися безпосередньо виробничих проблем, а й ставлення трудящих до народного добра, до матеріальних цінностей. Так, у газеті «Правда України» 5 серпня 1972 р. було опубліковано статтю відомого в країні механізатора, двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова «Дума про хліб». Її передрукували всі газети Української РСР, а також братніх союзних республік. Обкоми партії зобов'язали свої друковані органи активно продовжити тему бережливого ставлення до народного добра²⁶. В обговоренні статті О. В. Гіталова взяли участь 13 млн. чол., сотні пропозицій було опубліковано на сторінках республіканських газет. «Наша преса дала чудові зразки того, — відзначалося з цього приводу в Звіті ЦК XXV з'їздові Компартії України, — як треба сміливо вторгтися в животрепетні проблеми, піднімати маси на розв'язання важливих завдань»²⁷.

В досліджуваній період у пресі широко висвітлювався хід соціалістичного змагання між трудівниками республіки. Вдалу форму для цього обрала, наприклад, «Правда України». На її сторінках систематично друкувалися громадські звіти трудових колективів — учасників змагання. Перед опублікуванням вони обговорювалися на робітничих зборах, у партійних та профспілкових організаціях. Редакція газети спільно з обкомами та міськкомами партії проводила прес-конференції, присвячені узагальненню, пропаганді й впровадженню досвіду парторганізацій в справі організації соціалістичного змагання. У 1974 р., зокрема, вони були проведені у Запоріжжі, Кіровограді, Харкові та Одесі²⁸.

Друковані органи республіки взяли на озброєння таку дійову форму впливу на розвиток активності трудящих у боротьбі за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави, як виїзні редакції. У дев'ятій п'ятирічці вони працювали на всіх важливих новобудовах. У 1971—1972 рр., наприклад, на харківському комплексі підприємств, що освоювали випуск нового трактора Т-150, перебувала виїзна редакція «Радянської України». В 1973 р. на спорудження 9-ї доменної печі Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна виїхала виїзна редакція «Правды Украины». «Робітнича газета» послала своїх кореспондентів на будівництво товстолистового стану «3600» ждановського заводу «Азовсталь» (1971—1973 рр.), «Сільські вісті» — на Каховську зрошувальну систему (1972—1973 рр.). В наступній п'ятирічці були організовані виїзні редакції «Радянської України» (Чорнобильська атомна електростанція), «Правды Украины» (киснево-конверторний цех заводу «Азовсталь»), «Робітничої газети» (Григорівський порт на Чорному морі). У спеціальних випусках газети активно пропагували передовий досвід, всебічно висвітлювали хід соціалістичного змагання, вишукували невикористані резерви, гостро критикували недоліки. Так, «Радянська Україна» з липня 1971 р. до кінця 1972 р. надрукувала

²⁴ Правда, 1973, 26 люля.

²⁵ Під прапором ленінізму, 1974, № 23, с. 38.

²⁶ Партархіви: Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 53, арк. 53; Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 9, спр. 99, арк. 28; Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 12, спр. 35, арк. 207.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1976, с. 70.

²⁸ Правда України, 1974, 4, 5, 15, 25 дек.

у своїх спецвипусках на ХТЗ 271 критичний матеріал і вмістила 208 відповідей про вжиті заходи.

Після XXV з'їзду КПРС на сторінках газет Української РСР з'явилися такі актуальні рубрики, як «10-та п'ятирічка: ефективність і якість» («Радянська Україна»), «Резерви — на службу п'ятирічці» («Радянська Донеччина»), «За високу ефективність і якість» («Радянське Поділля») та ін. Обласні газети «Вільна Україна» та «Львівська правда» були одними з ініціаторів нового патріотичного починання трудівників Львівщини — впровадження комплексної системи управління якістю продукції. ЦК КПРС схвалив його і прийняв з цього приводу спеціальну постанову²⁹. Цікаві рубрики з'явилися у 70-х роках на сторінках інших газет: «Передовому досвідові — масовість і дієвість», «Поле сусіда — не чуже» («Вінницька правда»), «Як виконуються зобов'язання? Порівняємо результати», «За досвідом — до сусідів» («Радянська Волинь»), «Запорізький рахунок п'ятирічки: сторінка гласності змагання» («Запорізька правда»), «Труд, енергію, досвід — п'ятирічці» («Зоря Полтавщини»), «Увага: цікавий досвід!» («Кіровоградська правда») тощо.

Починаючи з 1976 р., «Радянська Україна» разом з Науковою радою з проблем соцзмагання АН УРСР та Укрпрофрадою організували щомісячні публікації сторінки, присвяченої висвітленню ходу соціалістичного змагання. У десятій п'ятирічці всі газети УРСР вміщували матеріали про масове поширення в республіці почину москвичів «П'ятирічці якості — робітничу гарантію», злобінського бригадного підряду, львівської системи управління якістю продукції, новаторських методів дарницьких ткаць-багатоверстатниць, шахтарських бригад — «тисячниць». За ініціативою друкованих органів та при активній підтримці обкому партії в 1977 р. у Запорізькій області був проведений масовий огляд резервів підвищення ефективності і якості роботи на кожному робочому місці. Лише протягом першого півріччя в ньому взяли участь понад 200 тис. чол. До оглядових комісій надійшло більш як 40 тис. пропозицій, реалізація значної кількості яких дала понад 17 млн. крб. економії³⁰.

У 70-х роках партійна організація Запорізької області провела велику роботу по мобілізації трудящих на скорочення частки ручної праці та автоматизацію виробництва. В боротьбу активно включилася преса. В газетах публікувалися матеріали під рубриками «Ручну працю — на плечі машин» («Індустріальное Запорожье»), «Зменшимо обсяг ручної праці» («Запорізька правда»), «Автоматизація — комсомольський пошук, контроль, дія» («Комсомолец Запорожья»). Всі редакції мали перспективні плани подачі матеріалів з цієї проблеми. В них пропагувався кращий досвід трудових колективів. Все це допомагало партійним і радянським органам сконцентрувати їх зусилля на розв'язанні важливої народногосподарської проблеми. І як результат — за роки десятиї п'ятирічки в різних галузях народного господарства Запорізької області механізовано працю майже 77 тис. чол., від важкої ручної праці вивільнено близько 24 тис. робітників. Ступінь механізації в цілому по області перевищив запланований на п'ятирічку показник і досяг 56,1%. В експлуатацію було введено 520 механізованих потокових і автоматичних ліній, комплексно механізовано 340 дільниць та цехів³¹. Досвід запорізьких колег привернув увагу працівників преси країни. В 1979 р. в Запоріжжі було проведено всесоюзний практичний семінар журналістів, присвячений питанням висвітлення організації соціалістичного змагання³².

²⁹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1978, т. 12, с. 35.

³⁰ Журналіст України, 1977, № 11, с. 7.

³¹ Коммунист, 1981, № 11, с. 22.

³² Журналіст України, 1979, № 4, с. 10.

З цінною ініціативою виступили в 1979 р. редакція «Робітничої газети» та Держтелерадіо УРСР — створення громадської ради по контролю за якістю товарів народного споживання. На її засіданнях, кожному з яких присвячувалися телепередача і тематична сторінка в газеті, всебічно розглядалися проблеми підвищення якості певних видів продукції, поліпшення торговельного та побутового обслуговування населення, аналізувалися причини нестачі окремих товарів першої необхідності. На запитання трудящих відповідали керівники міністерств, об'єднань, підприємств. ЦК Компартії України схвалив такий досвід роботи³³.

Газети і журнали республіки активно пропагували передз'їздівські починання трудящих. Так, вони постійно розповідали про роботу трудових колективів під девізом «XXVI з'їзду КПРС — двадцять шість ударних декад». Преса підтримала ініціативи колективів працювати за принципами: «XXVI з'їзду КПРС — особистий трудовий подарунок кожного», «Пускові об'єкти — достроково», «Кожній робочій годині — найвищу віддачу» та ін. 6 липня 1980 р. в газеті «Черкаська правда» був опублікований відкритий лист представників трудових колективів Черкащини «Тобі наша праця, Вітчизно!». Взявши на честь з'їзду підвищені соціалістичні зобов'язання, його автори звернулися до всіх трудящих області з закликом — примножити особистий вклад кожного в успіх загальної справи, гідно зустріти форум комуністів. Черкаський обком партії схвалив ініціативу трудящих³⁴.

Преса Радянської України приділяла велику увагу висвітленню ходу міжреспубліканського соціалістичного змагання. В ньому брали участь трудящі всіх 25 областей, 350 міст, міських та сільських районів. Понад 4,5 тис. підприємств, організацій, колгоспів та радгоспів мали договори про змагання і творчу співдружність з областями, містами, районами, трудовими колективами братніх союзних республік³⁵. Газети та журнали систематично публікували матеріали про прибуття до Української РСР делегацій з Москви, Ленінграда, Ульяновська, Кемерово, Липецька, Брянська, Свердловська та багатьох інших міст країни. В пресі висвітлювалося трудове суперництво між Кемеровською та Донецькою областями, між Новокузнецьком та Макіївкою, Прокоп'євськом та Горлівкою, комбінатами «Артемвугілля» та «Кузбасвугілля», іншими підприємствами. Миколаївська газета «Південна правда», зокрема, пропагувала і боролася за широке впровадження в практику досвіду створення міжгосподарських агропромислових об'єднань на прикладах РРФСР та Молдавської РСР³⁶. На сторінках моголів-подільської газети «Наддністрянська правда» постійно висвітлювався хід змагання з трудівниками сусіднього Дондюшанського району МРСР³⁷.

Друковані органи республіки широко висвітлювали практичну допомогу її трудящих братнім народам Союзу РСР, зокрема в сільському господарстві та будівництві. Так, у газетах Вінницької, Полтавської, Миколаївської, Дніпропетровської областей повідомлялося про виїзд передових спеціалістів села на роботу в радгоспи Казахстану, шефську допомогу цілинному краю в збиранні врожаю, про участь молоді у спорудженні металургійного заводу в м. Новокузнецьку Кемеровської області, а також її трудовий ентузіазм на будовах м. Ульяновська. Автори кореспонденцій розповідали про трудові колективи республіки, які за прикладом будівельників Москви, Ленінграда, інших міст країни активно включилися у створення Західно-Сибірського нафтогазового

³³ Роб. газ., 1980, 31 січ.

³⁴ Черк. правда, 1980, 12 липня.

³⁵ Під прапором лєнінізму, 1979, № 4, с. 18.

³⁶ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 2, спр. 225, арк. 1.

³⁷ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 61, оп. 14, спр. 25, арк. 42—46.

комплексу, освоєння Нечорнозем'я, будівництво Байкало-Амурської магістралі тощо.

Великі завдання постали перед працівниками преси після XXVI з'їзду КПРС. В усіх газетах та журналах республіки одразу ж з'явилися цікаві розділи та рубрики, в яких висвітлювалися проблеми розвитку економіки, хід соціалістичного змагання, пропагувався передовий виробничий досвід. Колективи редакцій багатьох газет виступили з рядом цінних починань, багато з яких були схвалені партійними комітетами. Так, у березні 1981 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про статтю сталевара ждановського металургійного заводу «Азов-сталь» Г. Я. Горбаня «Бережи метал — хліб індустрії», опубліковану в «Робітничій газеті»³⁸. В ній передовий робітник, двічі Герой Соціалістичної Праці запропонував розгорнути комплексне соціалістичне змагання металургів, машинобудівників та будівельників за підвищення якості та розширення асортименту металопродукції, зниження металомісткості машин, механізмів, обладнання, будівельних конструкцій, раціональне використання металу в народному господарстві.

Засоби масової інформації приділяли велику увагу питанням виконання Продовольчої програми СРСР, прийнятої травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. На сторінках газет під рубриками «Рішення травневого Пленуму ЦК КПРС — у життя!», «Продовольча програма — всенародна справа» та ін. ішла ділова розмова про підвищення врожайності сільськогосподарських культур, збільшення обсягу тваринницької продукції, поліпшення житлово-побутових умов та культурного життя сільського населення. 9 серпня 1983 р. у передовій статті «Правды» — «Важливе завдання преси» — було відзначено позитивний досвід «Робітничої газети», яка регулярно висвітлювала вклад промислових підприємств у створення вискоєфективної техніки для села. У ній же високу оцінку дістала діяльність обласних газет «Красное знамя» та «Соціалістична Харківщина», які взяли під постійний контроль будівництво й реконструкцію об'єктів сільськогосподарського машинобудування на Харківщині³⁹. Наприкінці 1982 р. — на початку 1983 р. колективи редакцій газет і журналів активно включилися в справу поширення досвіду створення агропромислових об'єднань.

Назрілі питання, пов'язані з виконанням Продовольчої програми СРСР, було обговорено на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу, яка відбулася 26—27 березня 1984 р. в Москві. «Радянський народ», — відзначив у виступі на нараді Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — наочно переконується, що розроблена партією Продовольча програма поетапно втілюється в життя. Але це тільки початок. Попереду багато великих і широкомасштабних справ»⁴⁰. Редакції газет і журналів республіки одразу ж склали перспективні плани систематичного висвітлення положень і проблем, що містилися у виступі Костянтина Устиновича та в доповіді члена Політбюро Центрального Комітету партії, секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова. Вони значно поглибили аналіз питань підвищення економічної ефективності сільського господарства, різних галузей агропромислового комплексу.

Широкое поле діяльності відкрили перед пресою рішення листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, який глибоко проаналізував стан радянської економіки, розкрив труднощі й недоліки у розвитку народного господарства, вказав на необхідність зміцнення державної, трудової та виконавської дисципліни, підвищення організованості й діловитості в роботі. Колективи ряду друкованих органів значною мірою перестроювали свою роботу. У матеріалах на виробничо-економічну тема-

³⁸ Рад. Україна, 1981, 22 берез.

³⁹ Правда, 1983, 9 авг.

⁴⁰ Рад. Україна, 1984, 27 берез.

тику стало менше поверховості та описовості, парадних закликів та лозунгів, під якими раніше друкувалися малозначні, інформативні матеріали. Поглибився журналістський пошук. Газети більш компетентно, із знанням справи почали вести обговорення питань ефективності і якості роботи. Значно посилилася критична спрямованість багатьох матеріалів, де називалися конкретні винуватці різних недоліків та недоробок.

Важливу справу розпочала, зокрема, «Радянська Україна». На початку 1983 р. вона опублікувала на своїх сторінках колективний лист-звернення трудящих виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» ім. В. І. Леніна, які запропонували розгорнути в республіці змагання під девізом «Усі поставки — в строк або достроково при відмінній якості»⁴¹. За підвищення дисципліни поставок, високоякісне виконання договірних зобов'язань перед суміжниками одразу ж виступив ряд трудових колективів. Бюро Запорізького обкому партії й колегія Міністерства електротехнічної промисловості СРСР схвалили ініціативу трансформаторобудівників⁴².

Преса республіки широко пропагувала схвалений ЦК Компартії України патріотичний почин нікопольського будівельника, Героя Соціалістичної Праці, делегата XXVI з'їзду КПРС І. Д. Ганчева — «Всі 480 хвилин зміни працювати високопродуктивно і високоякісно!». За підсумками роботи очолювана ним бригада зайняла перше місце серед госпрозрахункових колективів країни, зайнятих на житловому будівництві. Вона побудувала близько 60 тис. кв. м житла — майже вдвічі більше, ніж передбачалося планом⁴³.

Протягом місяця (з 29 грудня 1982 р. по 29 січня 1983 р.) на сторінках «Правды Украины» публікувалися матеріали республіканських робітничих зборів, які вона проводила спільно з представниками Укрпрофради та Комітету народного контролю УРСР. Мета цих своєрідних зборів була такою: «Забезпечимо високу дисципліну, чітку організацію праці, всебічну економію ресурсів на кожному робочому місці». Відкрив їх бригадир верстатників механоскладального цеху київського заводу «Більшовик» В. Є. Василевський⁴⁴. У своєму виступі він порушив важливі питання сумлінного ставлення до обов'язків і ролі трудового колективу в підвищенні дисципліни праці тощо. Збори охопили трудящих усієї республіки. Так, лише на підприємствах та в організаціях Донецької області відбулося 27 523 дільничних і цехових робітничих зборів, у яких взяли участь близько 1 млн. чол. З них виступили 175 283 чол. Було внесено 12 878 пропозицій, спрямованих на зміцнення трудової і виробничої дисципліни та дбайливе ставлення до народного добра⁴⁵.

Принципову розмову про зміцнення трудової дисципліни повели на своїх сторінках обласні газети. «Кримська правда», наприклад, опублікувала звернення колективу об'єднання «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе» — «Зміцнювати дисципліну — справа робітничої честі і совісті»⁴⁶. Ця ініціатива була схвалена Кримським обкомом партії⁴⁷. «Закарпатська правда» регулярно друкувала «Листи про дисципліну праці», з якими виступали трудівники області. Газета «Знамя коммунизма» (Одеська область) тему дисципліни праці висвітлювала в моральному плані. Матеріали в ній друкувалися під рубрикою «Труд і моральність».

⁴¹ Рад. Україна, 1983, 25 січ.

⁴² Рад. Україна, 1983, 12 берез.

⁴³ Рад. Україна, 1983, 27 жовт.

⁴⁴ Правда Украины, 1982, 29 дек.

⁴⁵ Правда Украины, 1983, 29 янв.

⁴⁶ Крим. правда, 1982, 22 груд.

⁴⁷ Рад. Україна, 1983, 26 лют.

В роки одинадцятої п'ятирічки у республіці почав споруджуватися ряд атомних електростанцій. «Радянська Україна» спільно з Держтеле-радіо УРСР створила на їх будівництві робкорівські пости. Із статтею «Високі рубежі будівельників атомоградів» в газеті виступив другий секретар ЦК Компартії України О. А. Титаренко. Він розповів у ній про хід змагання за дострокове введення енергоблоків на п'яти АЕС загальною потужністю 8,44 млн. кВт. «Запорізька правда» та «Индустриальное Запорожье» пропагували потоково-швидкісний метод будівництва Запорізької АЕС, розповідали про переваги роботи за бригадним підрядом.

Преса УРСР не лише пропагувала передовий досвід, а й критично оцінювала конкретні результати окремих трудових колективів. Ось один з прикладів. На листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС вказувалося на недоліки в роботі підприємств чорної металургії, які не справлялися з плановими завданнями. Флагманом вітчизняної металургії є завод «Запоріжсталь», на якому виробляють найдешевший у республіці чавун і здійснюють економічний прокат сталевого листа. Однак останнім часом підприємство опинилося серед відстаючих, недисциплінованих постачальників. Його колектив не виконав плану 1982 р. і недодав 448 тис. т чавуну та 291 тис. т сталевого листа. Відставав він і на початку 1983 р. Газета «Радянська Україна» вирішила розібратися в причинах відставання. На її сторінках з'явилися «Роздуми робітника-новатора про причини відставання «Запоріжсталі». Сталь і честь робітнича» — стаття В. Орлова — вальцювальника стану «1680», депутата Верховної Ради СРСР, Героя Соціалістичної Праці⁴⁸. Серед них він назвав: несумлінне ставлення до своїх обов'язків учасників технологічного процесу, порушення технологічних режимів та правил експлуатації обладнання, що призводило до простоїв печей, та ряд інших. Після виступу газети партійні комітети області, міста і підприємства вжили дійових заходів для ліквідації недоліків.

На початку лютого 1983 р. в ЦК Компартії України відбулася нарада керівників і секретарів партійних організацій республіканських органів масової інформації та пропаганди, на якій обговорювалися питання дальшого підвищення ідейно-політичного рівня і дієвості виступів друкованих органів. На нараді виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, який, зокрема, підкреслив, що преса покликана переконливо, конкретно показувати досягнення, серйозно аналізувати нові проблеми, що їх постійно породжує життя, в світлі зрослих вимог критично оцінювати характер і зміст своєї діяльності, визначати, що працює на спільну справу, а від чого слід відмовитися, знайти такі форми й методи роботи, які б давали максимальну віддачу⁴⁹.

Грудневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС закликав трудові колективи добитися у 1984 р. надпланового підвищення продуктивності праці на 1% і зниження собівартості продукції на 0,5%. У промові на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко вніс пропозицію, щоб усі кошти й ресурси, які будуть одержані за рахунок цього, направити на поліпшення умов праці та побуту радянських людей, медичне обслуговування, будівництво житла⁵⁰. В Українській РСР заклик першими підтримали трудящі м. Києва й Донецької області. ЦК Компартії України схвалив їх діяльність і прийняв з цього приводу відповідну постанову⁵¹.

⁴⁸ Рад. Україна, 1983, 3 берез.

⁴⁹ Див.: Рад. Україна, 1983, 3 лют.

⁵⁰ Див.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 12.

⁵¹ Рад. Україна, 1984, 5 січ.

Перед редакціями газет було поставлено завдання широко висвітлювати це важливе питання. Вони активно включилися в організацію матеріалів, присвячених соціалістичному змагання трудових колективів за виконання надпланових завдань, пропагували кращий досвід роботи в цьому напрямі. Так, орган Київського міського комітету партії «Прапор комунізму» з номера в номер вміщував рубрики «Київський процент» та «Кожній робочій годині—найвищу віддачу», розповідав про хід виконання трудящими столиці республіки зобов'язань по підвищенню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції.

«Серйозної перебудови,—відзначив у промові на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,—потребують система управління економікою, весь наш господарський механізм. Робота в цьому плані лише почалась. Вона включає в себе широкомасштабний економічний експеримент по розширенню прав і підвищенню відповідальності підприємств»⁵². Серед п'яти міністерств, які беруть участь в експерименті, два союзні — важкого й транспортно-го машинобудування та електротехнічної промисловості. На Україні ці дві галузі представлені багатьма підприємствами і об'єднаннями, науково-дослідними, проектно-конструкторськими й технологічними організаціями⁵³. Республіканська преса, а також газети, що видаються в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Тернопільській та інших областях, систематично висвітлюють хід експерименту. Так, у «Радянській Україні» з перших днів 1984 р. регулярно почала з'являтися рубрика «Економічний експеримент — у дії». 2 лютого 1984 р. в ній було опубліковано звернення колективів п'яти машинобудівних підприємств республіки із закликом розгорнути соціалістичне змагання під девізом «Від кожного верстата — максимальну віддачу». ЦК Компартії України схвалив це починання і зобов'язав друковані органи постійно висвітлювати хід соцзмагання, пропагувати досвід передових колективів, які добилися в ньому високих результатів⁵⁴.

Таким чином, преса республіки здійснила і здійснює велику роботу по висвітленню боротьби трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави. Однак у ній були суттєві недоліки. Партія своєчасно вказувала на них. Так, на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що досягнутий рівень ідеологічної роботи вже недостатній, а недоробки, відставання в цій важливій справі можуть завдати великої шкоди. У пресі ще бракувало принципів виступів, у яких порушувалися б назрілі проблеми господарського й соціально-культурного життя. Нерідко газетним матеріалам, передачам по телебаченню і радіо не вистачало переконливості і серйозних узагальнень, вони були перевантажені загальними фразами, які нікому нічого не давали⁵⁵. Розглянувши питання про роботу газети «Радянська Україна» (1975 р.), ЦК Компартії України підкреслив, що з поля зору редакції випадає ряд корінних питань розвитку народного господарства республіки, що в матеріалах поверхово висвітлюється хід соціалістичного змагання, не ведеться продумана, систематична пропаганда передового досвіду, важливих починань трудових колективів⁵⁶.

Недоліком газетних матеріалів було й те, що в них не завжди наголошувалося на організаційних принципах змагання, його морально-психологічних аспектах, глибоко не аналізувалися причини невиконання окремими колективами соціалістичних зобов'язань. Як вказував

⁵² Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року, с. 14.

⁵³ Рад. Україна, 1984, 23 лют.

⁵⁴ Рад. Україна, 1984, 2 берез.

⁵⁵ Див.: Справочник партийного работника.— М., 1979, вып. 19, с. 47.

⁵⁶ Рад. Україна, 1975, 10 січ.

товариш К. У. Черненко у статті «Авангардна роль партії комуністів. Важлива умова її зростання (Про єдність ідеологічної і організаторської роботи)», ефективність змагання часто знижується через те, що «...основні зусилля зосереджують лише на двох його фазах — прийнятті зобов'язань і підбитті підсумків. При такому підході в стороні залишається головне — сам хід, живий процес трудового змагання, виявлення всього нового, передового, що народжує боротьба за найвищі результати»⁵⁷. Ці недоліки були властиві й багатьом друкованим органам республіки.

Не всі газети та журнали активно боролися проти таких негативних явищ, як сірість і поверховий підхід у висвітленні змагання й пропаганді передового досвіду. Тут доречно згадати слова В. І. Леніна з листа Н. Осинському від 12 квітня 1922 р., де він, зокрема, писав: «Найгірше у нас — надмірно велика кількість загальних міркувань у пресі і політичної тріскотні при крайній *недостачі* вивчення місцевого досвіду»⁵⁸. Володимир Ілліч наполягав на ще більшій і більшій конкретності у вивченні місцевого досвіду, деталей, дрібниць, практики, ділового досвіду, заглиблення в справжнє життя⁵⁹. Партійні органи прагнули до того, щоб вчасно помічати і виправляти недоліки. Так, у постанові ЦК Компартії України про роботу газети «Вечірній Харків» (1970 р.) вказувалося, що «редакція не взяла під постійний контроль жодного з актуальних питань роботи промисловості і будівництва, мало турбується про розповсюдження патріотичних починань передових колективів»⁶⁰. Пленум Вінницького обкому партії (1969 р.) звернув увагу на те, що в газеті «Вінницька правда» відсутнє комплексне висвітлення важливих питань господарського будівництва⁶¹. Житомирський обком партії зобов'язав редакцію «Радянської Житомирщини» більш цілеспрямовано пропагувати передовий досвід, вжити заходів для підвищення ефективності друкованих матеріалів⁶². На недостатню пропаганду міськими та районними газетами кращого досвіду роботи комсомольсько-молодіжних бригад у промисловості й у сільському господарстві вказувалося на пленумі Кримського обкому Компартії України (1969 р.)⁶³.

Траплялися випадки, коли органи преси, підхоплюючи ті чи інші починання, глибоко не вникали у їх обґрунтованість. З приводу цього член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у статті «Підвищення якості роботи — справа всіх і кожного» писав: «Знаходяться любителі виступати з починами, у яких більше слівес, ніж конкретної справи. Тільки заважають справжньому змагання ті, хто любить пошуміти, виступаючи з зобов'язаннями, і вважають за краще помовчувати про їх виконання. Не перевелися і любителі «рапортувати» з будь-якого приводу, навіть у зв'язку із звичайними трудовими результатами»⁶⁴.

Комуністична партія надає великого значення засобам масової інформації і пропаганди. У постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС вказано, що преса успішно виконуватиме свою виховну й організуючу роль тільки тоді, коли концентруватиме увагу на головних напрямках діяльності партії і народу, серйозно аналізуватиме проблеми, поширюватиме передовий досвід. На Пленумі підкреслювалося, що виступи преси повинні захоплювати і переконувати глибиною проник-

⁵⁷ Коммунист, 1982, № 6, с. 34.

⁵⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 54, с. 237.

⁵⁹ Див.: Там же.

⁶⁰ Під прапором ленінізму, 1970, № 10, с. 33.

⁶¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 105, спр. 1985, арк. 41.

⁶² Там же, спр. 1955, арк. 15.

⁶³ Там же, спр. 2222, арк. 6.

⁶⁴ Правда України, 1983, 16 февр.

нення в життя, аргументованістю доводів, свіжістю думки і слова, вміло пропагувати переваги нашого ладу, яскраво розкривати характер і образ будівника нового суспільства — справжнього героя нашої епохи⁶⁵.

І хоча після червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС пройшло не так багато часу, якість газетних матеріалів значно поліпшилася. Для переважної їх більшості характерні предметність, актуальність, аналітичність, націленість на читача. Зі сторінок газет зникають гучні заголовки та заклики, під якими раніше друкувалися малозначимі статті. Преса виправдовує своє покликання — бути масовою, колективною школою кращого досвіду господарювання і управління. Для журналістів стало творчим правилом — пропагувати зразки ініціативної роботи, вмілої організації соцзмагання трудящих за виконання державних планів і соціалістичних зобов'язань.

Важливі завдання стоять перед усією радянською пресою, в тому числі й Української РСР. Вони були висунуті у промові Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко на позачерговому лютовому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету. Це, зокрема, боротьба за підвищення інтенсифікації виробництва, прискорене впровадження в практику досягнень науки і техніки, здійснення великих комплексних програм, дальше зміцнення трудової, виробничої, планової та державної дисципліни, перебудова системи управління економікою. «Уміти вчасно побачити і підтримати народну ініціативу, — наголосив у промові на Пленумі товариш К. У. Черненко, — причому в найширшому розумінні — від хазяйського, творчого ставлення до справи на робочому місці до активної участі в управлінні державою, суспільством, — у цьому величезний, можна сказати, невичерпний резерв нашого прогресу»⁶⁶.

Побудова розвинутого соціалістичного суспільства і дальше його удосконалення по-новому поставили ряд проблем економічного, соціально-політичного і культурного прогресу нашої країни. В зв'язку з цим відбуваються зміни й у розвитку засобів масової інформації та пропаганди, в тому числі періодичної преси. Великий вплив на вдосконалення діяльності останньої справляють такі фактори, як розвиток науково-технічної революції; дальший розвиток соціалістичної демократії; зростання політичної і соціальної активності, культурного та загальноосвітнього рівня радянських людей; залучення трудящих до громадського управління; необхідність посилення ідеологічної, політико-виховної роботи; загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. І, звичайно, найголовнішим фактором підвищення ролі преси є дальше зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії Радянського Союзу в усіх сферах суспільного життя. В епоху розвинутого соціалізму періодична преса перетворилася в могутній інформаційно-пропагандистський апарат. Значно посилилася її організаційно-функційна, аналітичність, дослідницький характер, дієвість виступів. Розширилася тематична спрямованість періодики, загострилася увага до позитивних рис нашого сучасника, його духовного світу. Радянська преса стала справді всенародною трибуною, з якої широкі маси трудящих обговорюють важливі суспільні проблеми. Торкнувшись зрослої ролі засобів масової інформації і пропаганди в громадському житті, зокрема, в справі розширення інформованості людей про реальне становище справ, гласності в роботі партійних та радянських органів, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у промові перед виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви

⁶⁵ Див.: Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р.: Стеногр. звіт, с. 185.

⁶⁶ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року, с. 12.

2 березня 1984 р. підкреслив: «За останній час їх робота трохи пожвавилась. Але ми чекаємо від них більше глибоких і цікавих матеріалів про життя країни і всього світу, більшої сміливості в постановці нагальних проблем»⁶⁷.

⁶⁷ Рад. Україна, 1984, 3 берез.

А. Д. Скаба, И. М. Маковейчук

РОЛЬ ПЕЧАТИ УКРАИНСКОЙ ССР В БОРЬБЕ ТРУДЯЩИХСЯ
ЗА ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КПСС
И СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье показано, как газеты и журналы УССР освещают деятельность трудовых коллективов по реализации экономической политики партии и государства, в частности, пропагандируют образцы инициативной работы, умелой организации социалистического соревнования, добиваются широкого внедрения передового опыта хозяйствования, осуществляют свою функцию коллективного агитатора, пропагандиста и организатора масс в современных условиях.

* * *

В. М. ОРЛОВ (Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ БІЛЬШОВИЗМУ
ТА ЇХ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

(До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Крок вперед,
два кроки назад»)

Вісімдесят років тому В. І. Ленін у своїй знаменитій праці «Крок вперед, два кроки назад» писав: «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації... Пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу. Перед цією армією не встоїть ні одряхліла влада російського самодержавства, ні дряхліюча влада міжнародного капіталу»¹. Досвід історії блискуче підтвердив життєвість розроблених В. І. Леніним наукових організаційних принципів будівництва партії, наочно продемонстрував геніальність ленінського передбачення про хід і перспективи революційного руху робітничого класу.

Ленінський твір вийшов незабаром після II з'їзду РСДРП, на якому було створено партію більшовиків — першу в світі партію нового типу. У той час ще далеко не всі в партії знали про ідейний зміст боротьби на з'їзді більшовиків з меншовиками, не всі розуміли її принципове значення. Необхідно було публічно викрити опортунізм меншовиків, захистити рішення II з'їзду, партійність від гуртківщини і кустарництва і тим самим відстояти існування партії. Це завдання блискуче виконала праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад». У ній Володимир Ілліч розкрив причини внутріпартійної боротьби, викрив дезорганізаторські дії й опортунізм меншовиків, їх спроби роззброїти робітничий клас і позбавити його керівництва з боку революційного авангарду, визначив шляхи згуртування партії. Вихід та розповсюдження книги В. І. Леніна серед російських соціал-демократів

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 386.

стали важливою віхою у боротьбі більшовиків за скликання III з'їзду партії.

Праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» належить до найвидатніших класичних творів наукового комунізму. У ній одержали розвиток ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську партію, знайшло свій виклад цілісне і струнке вчення про партію нового типу, всебічно розроблені і обгрунтовані принципи організаційного будівництва і норми життя революційного авангарду робітничого класу, які є законом для КПРС і всіх марксистсько-ленінських партій. Написана з бойових партійних позицій, вона відзначається науковою глибиною і всебічністю аргументації. Її базою є революційна марксистська теорія, а також протоколи II з'їзду партії, які «...дають єдину в своєму роді, незамінну по точності, повноті, всебічності, багатству і аутентичності, картину дійсного стану справ у нашій партії...»².

Наукові узагальнення та далекоглядні висновки, зроблені В. І. Леніним в праці, є неоціненним надбанням нашої партії і всього міжнародного комуністичного, робітничого та визвольного руху, мають загальнозначущий, інтернаціональний характер. Ленінський підхід до явищ і подій суспільного і внутріпартійного життя, науковий аналіз, оцінки та висновки озброюють не лише конкретним знанням історичного минулого, а й методологією розуміння найважливіших процесів сучасності.

Питання про роль і місце марксистсько-ленінської партії в революційній боротьбі та будівництві нового суспільства є нині предметом гострої ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Тому основні положення, висунуті в ленінському творі, також знаходяться сьогодні в центрі непримиренної боротьби марксистських партій проти різного роду антикомуністів і опортуністів, є гострою зброєю у викритті будь-яких відступів від комуністичної партійності. Сучасні буржуазні ідеологи та ревізіоністи в своїх атаках на марксизм-ленізм, КПРС, братні комуністичні партії, всіляко перекидаючи окремі факти, зв'язані з створенням та становленням більшовицької партії, прагнуть спертися на концепції та різного роду теорії меншовиків, бундовців та інших опортуністів, розгромлених у свій час В. І. Леніним, більшовиками.

Праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» озброює комуністів аргументами у викритті спроб сучасних фальсифікаторів, які намагаються слідом за меншовиками заперечити такий кардинальний факт як закономірний характер створення більшовицької партії, довести, що її поява зумовлена начебто випадковістю виникнення ленінської більшості на II з'їзді РСДРП. Володимир Ілліч в своїй праці показав, що перемога послідовно революційних принципів на II з'їзді РСДРП і створення партії нового типу — не випадкове, а історично закономірне явище. Необхідність організації саме такої партії випливала з потреб нової епохи — епохи імперіалізму і пролетарських революцій, з історичних завдань ліквідації капіталізму і побудови соціалізму та комунізму, з корінних інтересів російського та міжнародного робітничого руху. У книзі «Крок вперед, два кроки назад» В. І. Ленін переконливо довів закономірність перемоги більшовиків на II з'їзді РСДРП. Вона відобразила перемогу у пролетарському русі Росії ідейних та організаційних принципів, розроблених В. І. Леніним, ленінською «Искрой». «...Ніяка інша організація, крім іскрівської, — писав В. І. Ленін у 1907 р. — не могла б у наших історичних умовах, в Росії 1900—1905 років, створити такої соціал-демократичної робітничої партії, яка тепер створена»³.

² Там же, с. 183.

³ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років». — Повне зібр. творів, т. 16, с. 98.

Сучасні буржуазні ідеологи та ревізіоністи, намагаючись дискредитувати ленінізм, ленінське вчення про партію нового типу, прагнуть штучно протиставити погляди В. І. Леніна поглядам К. Маркса на партію. Вони твердять, начебто В. І. Ленін, на відміну від Маркса, перебільшував роль суб'єктивного фактора, ігнорував об'єктивні закономірності суспільного розвитку, що, мовляв, особливо яскраво проявилось у його вченні про партію. Буржуазні ідеологи та ренегати марксизму неспроможні зрозуміти справжню діалектику об'єктивного і суб'єктивного розвитку, стихійності та свідомості в робітничому русі.

Буржуазні ідеологи всіляко намагаються принизити значення революційної теорії і заперечити керівну роль партії в робітничому русі. В цьому вони повністю повторюють російських опортуністів, з якими вів боротьбу В. І. Ленін. «Марксизм,— писав В. І. Ленін,— відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій надзвичайним поєднанням цілковитої наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас,— а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами»⁴.

Саме таке марксистське розуміння діалектичного взаємозв'язку між об'єктивним і суб'єктивним в історичному процесі, між закономірним розвитком суспільства і зростаючою роллю робітничого класу, всіх трудящих як творців історії і є непорушною методологічною основою ленінського вчення про партію, зокрема, про принципи її організаційної побудови. Створюючи партію, В. І. Ленін спирався на основні положення К. Маркса і Ф. Енгельса з даного питання. Його вчення про партію є прямим продовженням і творчим розвитком ідей марксизму в нових історичних умовах, урахуванням і узагальненням нового досвіду класової боротьби пролетаріату Росії та інших країн.

В. І. Ленін раніше й глибше за всіх зрозумів необхідність створення пролетарської партії нового типу, вказав на потрібні для цього соціально-економічні, ідейно-теоретичні та організаційні передумови, розробив, всебічно обґрунтував цілісне вчення про таку партію, заснував революційну марксистську партію, першу партію нового типу. У цьому полягає велика історична заслуга В. І. Леніна перед робітничим класом і трудящими Росії, перед світовим революційним рухом та всім прогресивним людством. Створення партії проходило в безкомпромісній боротьбі В. І. Леніна проти різних опортуністичних течій.

Заснована як передовий, свідомий, організований загін робітничого класу ленінська партія з моменту свого виникнення втілює у своїй діяльності характерні риси та особливості партії нового типу, які у повній мірі викристалізувались в ході дальшого її розвитку. Ці риси і особливості полягають у тому, що партія нового типу керується марксистсько-ленінським вченням, творчо розвиває, забезпечує єдність революційної теорії і революційної практики; є колективним політичним вождем робітничого класу, найвищою формою його організації, авангардом усіх трудящих, джерелом сили якої є тісний зв'язок з масами; будує свою діяльність на основі демократичного централізму, зміцнює свою єдність; непримиренна до фракційності та груповщини, проявам ревізіонізму, опортунізму і догматизму; критично аналізує результати своєї діяльності, постійно використовує досвід міжнародного комуністичного руху; послідовно здійснює принципи пролетарського інтернаціоналізму. За будь-яких умов марксистсько-ленінська партія кожної країни покликана завжди бути носієм цих рис і особливостей.

Ленінська партія, вперше з'єднала науковий соціалізм з масовим робітничим рухом, виступила як найвище втілення нерозривної єдності революційної теорії і революційної практики, як найвищий прояв сві-

⁴ Ленін В. І. Проти бойкоту. (3 заміток с.-д. публіциста).— Там же, с. 22.

домості робітничого класу і всього народу. Вона постійно розвиває марксистсько-ленінське вчення, науково осмислює нові процеси та явища суспільного розвитку.

Партія нового типу об'єднує всіх своїх членів в організацію комуністів-одномудців. Ідейна єдність її закріплюється партійною програмою, що є основним теоретичним і політичним документом, який визначає політику, стратегію, тактику. Програма твердо встановлює, відзначав В. І. Ленін, «...ті основні погляди на характер, цілі й завдання нашого руху, які повинні служити прапором партії, що веде боротьбу...»⁵.

Книга «Крок вперед, два кроки назад» є яскравим свідченням послідовної боротьби В. І. Леніна та його прихильників за партійну програму. Прийнята II з'їздом РСДРП перша Програма партії відрізнялась за своїм характером, типом, найважливішими вимогами від програм західноєвропейських соціал-демократичних партій. Програма російських соціал-демократів вперше в історії закріплювала як практичну вимогу партії робітничого класу положення про диктатуру пролетаріату, давала наукове обґрунтування боротьби за розв'язання таких кардинальних питань як аграрне, національне, показувала шляхи досягнення демократичних свобод та забезпечення перемоги соціалістичної революції. В ній особливо підкреслювалась необхідність керівної ролі партії в боротьбі пролетаріату за здійснення своєї історичної місії, звільнення всіх трудящих від експлуатації.

Перша Програма РСДРП являє собою документ творчого марксизму-ленінізму, зразок застосування революційної теорії до умов Росії, вмілого поєднання національного та інтернаціонального, загальних закономірностей революційного процесу і національних особливостей країни. Вона зробила величезний революціонізуючий вплив на розвиток міжнародного робітничого руху, національно-визвольної боротьби.

Зберігаючи й примножуючи ленінські традиції, КПРС надає величезного значення підготовці нової редакції партійної програми. Осмислити великі і складні завдання вдосконалення розвинутого соціалізму «...в їх комплексі, намітити чітку довгострокову стратегію їх розв'язання, показати зв'язок наших поточних справ з комуністичною перспективою — ось що повинна нам дати нова редакція партійної програми»⁶, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко.

У праці «Крок вперед, два кроки назад», В. І. Ленін дав всебічну теоретичну розробку і обґрунтування найважливішого закону пролетарської партії нового типу — закону єдності її змісту і форми. Володимир Ілліч вчив, що класова природа й характер, ідеологія, стратегія й тактика партії, основні положення яких закріплюються в партійній програмі, визначають зміст її діяльності. Єдність з цих питань забезпечує ідейну згуртованість партії. Для централізації її роботи і результативності дій потрібна ще матеріальна єдність організації. Характеризуючи її силу і значення для партії, В. І. Ленін писав: «Партія — свідомо, передова верства класу, його авангард. Сила цього авангарду разів у 10, у 100 разів і більше велика, ніж його чисельність.

Чи можливо це? Чи може сила сотні перевищувати силу тисячі?

Може і перевищує, коли сотня організована.

Організація подес'ятерєє сили»⁷.

В. І. Ленін вчив, що організаційна форма партії нового типу — характер, принципи та конкретні форми її організації — визначаються її революційним змістом. Разом з тим форма (організація) має певну

⁵ Ленін В. І. Проект програми нашої партії. — Повне збір. творів, т. 4, с. 207.

⁶ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 16.

⁷ Ленін В. І. Як В. Засулич убиває ліквідаторство. — Повне збір. творів, т. 24, с. 34.

самостійність і справляє зворотний вплив на розвиток змісту, може його прискорювати або гальмувати. Між змістом і формою існує діалектична єдність — взаємозалежність. «Нерозвиненість і нетривкість форми,— писав В. І. Ленін в книзі «Крок вперед, два кроки назад»,— не дає змоги зробити дальші серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом»⁸.

У праці «Крок вперед, два кроки назад» В. І. Ленін науково обґрунтував основні принципи і норми партійного життя, принципи партійного керівництва, розкрив їх суть і значення, діалектичну єдність і взаємозумовленість. До них належать і принципи членства в партії; демократичний централізм; колективність, критика і самокритика; забезпечення активності комуністів; класовий підхід до явищ і подій суспільного життя; єдність теорії і практики; спадкоємність і новаторство; опора на маси та інші. Як принципи партійного життя, так і принципи партійного керівництва залежать від природи партії, мети, за яку вона бореться, а норми партійного життя — від конкретного змісту політики і тих завдань, які ставить партія на тому чи іншому історичному етапі своєї діяльності. Послідовне їх здійснення в сучасних умовах дає змогу КПРС успішно проводити в життя свою політику, знаходити правильне вирішення питань вдосконалення зрілого соціалізму, розвивати творчу активність партійних організацій, забезпечувати їх цілеспрямовані злагоджені дії, підвищувати авангардну роль комуністів у трудових колективах, неухильно посилювати керівну роль партії в суспільстві. Ленінські принципи і норми партійного життя, принципи партійного керівництва дістали в наш час дальший розвиток у рішеннях XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС. Ці принципи і норми є непорушною основою життєдіяльності усіх партійних організацій та їх керівних органів.

Вироблені й випробувані КПРС в найрізноманітніших умовах ленінські принципи партійного життя і партійного керівництва є нині безцінним надбанням усіх марксистсько-ленінських партій. Історична практика переконливо підтверджує їх інтернаціональний характер, неминуще значення.

В. І. Ленін визначив місце й роль центральних та місцевих керівних органів партії, а також первинних організацій, розкрив їх найважливіші функції, показав значення їх діяльності для партії і робітничого класу.

Величезне принципове значення для діяльності КПРС і інших марксистсько-ленінських партій має обґрунтування В. І. Леніним в праці «Крок вперед, два кроки назад» положення про органічний зв'язок революційної свідомості й організованості, організаційних питань будівництва партії з її ідеологією, з ідейною переконаністю її членів. Організованість партії забезпечується високою свідомістю й активністю комуністів. Причому комуністична свідомість та ідейність потребують саме комуністичної організації. Безідейна організованість, вказував В. І. Ленін,— це безглуздя, яке на практиці перетворює робітників у жалюгідних прихвостнів буржуазії, що має владу. Саме високо-розвинута організація забезпечує ідейну стійкість, непереборну цілеспрямованість, втілення комуністичних ідей в життя. «Щоб бути *на ділі* свідомою виразницею,— писав В. І. Ленін,— партія повинна вміти виробити такі організаційні відносини, які б *забезпечували певний рівень* свідомості і систематично підносили цей рівень»⁹.

Виходячи з настанов В. І. Леніна, КПРС і в сучасних умовах приділяє велику увагу зміцненню зв'язку свідомості з організованістю. Проблема єдності ідеологічної і організаторської роботи, за висловом

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 362.

⁹ Там же, с. 251.

К. У. Черненко, належить до числа таких, що ніколи не старіють. Історичний досвід переконує, що забезпечення єдності ідейно-виховної і організаторської роботи партії залишається одним з найактуальніших завдань і після перемоги соціалізму. Зрозуміло, співвідношення між цими нерозривно зв'язаними сторонами партійної діяльності, їх реальний зміст і конкретні форми єдності змінюються разом із зміною історичних умов, соціальної та політичної обстановки¹⁰. Сьогодні, як ніколи, успіхи партійного керівництва суспільством залежать від послідовного додержання ленінського принципу єдності ідеологічної, організаторської та господарської роботи.

Величезне значення для розвитку російського і міжнародного революційного руху мало те, що В. І. Ленін в книзі «Крок вперед, два кроки назад», в інших працях дав нищівну відсіч дрібнобуржуазному, націоналістичному принципів федералізму, що його намагались нав'язати бундовці, і відстояв ідею про партію як централізовану інтернаціоналістичну організацію, що об'єднує пролетаріат усіх національностей країни, органічно поєднує в усій своїй діяльності інтернаціональні та національні завдання, є нерозривно складовою частиною і бойовим загоном міжнародного комуністичного руху. Глибокий і послідовний інтернаціоналізм, який проймає всю суть ленінізму, ліг в основу ідеології, типу побудови, складу, характеру діяльності нашої партії з часу її виникнення.

Виходячи з цих принципів, В. І. Ленін у книзі «Крок вперед, два кроки назад» розробив найбільш доцільну форму організації партії, її конкретну структуру в багатонаціональній країні. У компартіях радянських республік як складових частинах єдиної інтернаціоналістичної партії знайдено ту організаційну форму, яка дозволяє поєднувати місцеві національні особливості і загальнопартійні інтереси у діяльності КПРС, забезпечує роль партії як великої інтегруючої сили, що втілює дружбу радянських народів.

Серед компартій союзних республік чільне місце належить Компартії України — бойовому, випробуваному загонові КПРС, що об'єднує понад 3 млн. комуністів. Пройшовши у спільній боротьбі з трудящими інших національностей країни велику школу ідейного виховання та політичного загартування, партійна організація республіки незмінно виступає надійною опорою КПРС, відстоює єдність і неподільність інтересів трудящих України і всіх народів СРСР.

Комуністична партія, що утворилася як передовий загін, вища форма класової організації пролетаріату, довела на ділі свою здатність керувати його революційно-перетворюючою діяльністю, спрямовувати всі інші організації трудящих, погоджувати їх дії у боротьбі за єдину мету. — «Ми, — підкреслював В. І. Ленін, — партія класу, і через те *майже весь клас* (а у воєнні часи, в епоху громадянської війни, і цілком весь клас) повинен діяти під керівництвом нашої партії, повинен примикати до нашої партії якомога щільніше...»¹¹.

З побудовою розвинутого соціалізму в нашій країні, КПРС стала авангардом усього радянського народу, найвищою формою громадсько-політичної організації, ядром політичної системи зрілого соціалізму. Це — закономірний результат розвитку ленінської партії як послідовно революційної організації робітничого класу, яка виражає корінні інтереси всіх трудящих, всього радянського народу.

Відстоюючи класово-пролетарський характер Комуністичної партії, В. І. Ленін одночасно підкреслював, що авангард пролетаріату має глибоке коріння не лише в робітничому середовищі, а й в інших верствах трудящих, він не може існувати та здійснювати свою керівну роль

¹⁰ Див.: Черненко К. У. Авангардная роль партии коммунистов. — М., 1982, с. 13—15.

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 236.

без тісних зв'язків з широкими масами. «Виховуючи робітничу партію,—вчив В. І. Ленін,—марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»¹².

Зміцнення зв'язків марксистсько-ленінської партії з масами є законом її розвитку, неодмінною умовою всіх успіхів у революційному перетворенні суспільства на началах комунізму. Єдність партії і народу знаходить свій яскравий вираз в одностайній підтримці радянськими людьми внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, у самовідданих боротьбі за її перетворення в життя.

Революційно-перетворюючий характер пролетарської партії, її сила, вплив на маси, успіх усієї її діяльності, підкреслював В. І. Ленін у своїй праці «Крок вперед, два кроки назад», вирішальною мірою залежать від якісного складу партійних організацій, від ідейності, організованості та дисциплінованості комуністів. Теоретичне, програмне питання про роль і характер партії як передового загону робітничого класу нерозривно пов'язані з статутним, організаційним—про її особливий склад, про регулювання прийому і створення перепони від проникнення в її ряди тих, «...хто,—за висловом В. І. Леніна,—охочий покористуватися титулом партійності, але почуває *невідповідність* цього титулу з інтересами партії і волею партії»¹³.

В. І. Ленін, відстоюючи високе покликання партії і піклуючись про забезпечення її боездатності, розробив відповідні принципи членства в партії, висунув і обґрунтував положення про високе звання та відповідальність комуніста. «Наше завдання,—підкреслював Володимир Ілліч,—оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії...»¹⁴, постійно підносити звання і значення члена партії вище, вище і вище. В. І. Ленін виходив з того, що сила революційної партії визначається не стільки чисельністю її рядів, скільки якісним складом, внутрішньою згуртованістю. Чим міцніші партійні організації, тим ширший, різносторонніший і дійовіший вплив партії на трудящі маси. Особливе значення він надавав створенню партійних організацій серед промислового пролетаріату.

Праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» переконливо показує, що вже тоді, коли партія ще створювалась, у спорах по формулюванню першого параграфу Статуту зіткнулись прихильники пролетарської організації і дисципліни з прихильниками буржуазно-інтелігентського індивідуалізму. Останні, в особі російських меншовиків, прикриваючись демагогічними заявами про «захист інтересів широких верств пролетаріату», змішували партію і робітничий клас, нав'язуючи опортуністичний принцип «вільного членства», ідею самозачислення в партію. Як довів В. І. Ленін, при такому підході партія розчиняється в дрібнобуржуазній масі й замість того, щоб впливати на розвиток подій, керувати революційною боротьбою трудящих, сама стає некерівною, втрачає контроль над своїми членами. Замість того, щоб бути в авангарді робітничого руху, вона опиняється в його хвості, пристосовується до політично відсталих верств населення. Давши нищівну відсіч хвостизму, дезорганізуючим проповідям меншовиків, В. І. Ленін тим самим завдав рішучого удару не лише по російському, а й по міжнародному опортунізму.

Сучасні ревізіоністи намагаються не лише позбавити комуністичні партії організаційної визначеності, а й підірвати їх класовий характер.

¹² Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 25.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 330.

¹⁴ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП 17 (30) липня—10 (23) серпня 1903 р.— Повне збір. творів, т. 7, с. 277.

З цією метою ними ставиться вимога про відмовлення від ленінських принципів членства в партії. Свої наміри вони намагаються прикрити розмовами про те, ніби соціальна структура сучасного суспільства настільки змінилася, що зникли чіткі рамки для визначення робітничого класу. До того ж роль «інтелектуальних сил» (буржуазна інтелігенція, широкі верстви дрібної буржуазії) надзвичайно зросла. Тому, твердять ревізіоністи, саме ці сили, а не робітники, мають задавати тон у партії. Таким чином, питання про членство в партії прямо переросло в корінне питання про тип партії та її місце в суспільному житті.

Комуністичні партії, рішуче викриваючи ці перекручення, неухильно і послідовно проводять лінію на поліпшення свого соціального складу, насамперед за рахунок передових представників робітничого класу — провідної сили суспільства. Керуючись ленінськими заповідями, наша партія постійно піклується про монолітність, витриманість, чистоту своїх рядів. У відповідності з настановами XXVI з'їзду КПРС партійні організації значно підвищили вимогливість до вступаючих у партію і до комуністів. Ріст партії став значно повніше відображати динаміку розвитку соціальної структури радянського суспільства, роль різних груп трудящих, зокрема, дальше підвищення ролі робітничого класу у політичному житті, господарському й культурному будівництві. Нині робітники серед тих, кого приймають у КПРС, становлять майже 60%. На початку 1983 р. робітники становили найбільшу соціальну групу в КПРС — 44,1%, колгоспники — 12,4%, представники інтелігенції та службовці — 43,5%¹⁵. Ленінська партія об'єднує кращих представників більш як 100 націй і народностей, символізуючи непорушну дружбу народів СРСР. Усе це повністю спростовує вигадки сучасних антикомуністів про «елітарний» характер КПРС, «депролетаризацію» її складу тощо.

В. І. Леніну належить заслуга в тому, що в основу більшовицької партії було покладено як керівний принцип її організаційної побудови і усієї діяльності демократичний централізм. Саме цей принцип викликав і викликає постійні нападки опортуністів, які вбачають в ньому вираз «формалізму» і «бюрократизму». Меншовики, наприклад, демагогічно заявляли, нібито централізм перетворює партію в «фабрику», а членів партії — в «коліщата і гвинтики». Подібні розмови, як переконливо показав В. І. Ленін у своїй праці, прикривають невдоволення окремих індивідуалістично настроєних осіб існуючими в партії порядками, їх незгоду з колективною волею комуністів, прагнення нав'язати більшості свою волю. Боротьба проти централізму, захист автономізму, протиставлення частини партії усій партії, місцевих організацій — центру, проповідь необов'язковості дисципліни для «обраних» «...дорівнює відмові бути в партії, дорівнює зруйнуванню партії, — писав В. І. Ленін, — це не захід переконування, а захід *розтروщення*. І саме ця заміна переконування розтрощенням показує відсутність принципіальної витриманості, відсутність віри в свої ідеї»¹⁶. Саме в цьому В. І. Ленін бачив небезпеку проповіді опортунізму в організаційних питаннях.

Сучасні ревізіоністи всіляко перекручують суть демократичного централізму, протиставляють демократію централізму, заперечують інтернаціональний характер принципу демократичного централізму, оголошують його «застарілим», «непридатним» для сучасної епохи. Буржуазні фальсифікатори оголошують демократичний централізм виявом «тоталітарного» характеру партії тощо.

Історичний досвід, сучасна практика нашої партії і усього міжнародного комуністичного руху повністю спростовують усі ці вигадки

¹⁵ КПСС в цифрах (К 80-летию Второго съезда РСДРП). — Партийная жизнь, 1983, № 15, с. 18, 21.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 336.

і незаперечно свідчать, що сила марксистсько-ленінської партії — у вірності принципу демократичного централізму. Неухильно розвиваючи та вдосконалюючи як централізм, так і внутріпартійну демократію, марксистсько-ленінські партії підвищують свою боєздатність, посилюють вплив на суспільне життя.

Яскравим проявом глибокого демократизму життя та діяльності Комуністичної партії є колективність — вищий принцип партійного керівництва. Обґрунтовуючи необхідність колективності, В. І. Ленін вказував, що нормальна діяльність партії, успішна боротьба за перетворення в життя її політики неможливі «...без колективного вироблення певних *форм і правил ведення справи...*»¹⁷. Колективність рішень і дій, дозволяючи об'єднувати розум, знання, досвід, енергію і таланти багатьох людей, забезпечує найкращі можливості для всебічного й правильного аналізу та об'єктивної оцінки обстановки, гарантує вироблення правильних рішень і їх неухильне здійснення. Разом з тим колективність в роботі обов'язково передбачає персональну відповідальність за доручену справу, єдність дій у виконанні прийнятих рішень. В. І. Ленін усією своєю діяльністю завжди показував приклад найсуворішого додержання принципу колективності в керівництві. Яскравим свідченням цього є праця «Крок вперед, два кроки назад», що пройнята глибокою повагою до волі, думки партійної більшості, до рішень колективних органів партії. Весь її зміст спростовує байки меншовиків і сучасних буржуазних фальсифікаторів, нібито В. І. Ленін нехтував колективною волею партії.

У праці «Крок вперед, два кроки назад» В. І. Ленін показав важливість критики і самокритики в діяльності партії нового типу. Він закликав не приховувати недоліки, а сміливо розгортати «роботу самокритики і нещадного викривання власних мінусів», не боятися при цьому ворогів, які злорадіють і кривляються, спостерігаючи наші спори¹⁸. Здатність партії критично осмислювати свої дії, наполегливо долати помилки і недоліки В. І. Ленін вважав одним з найважливіших критеріїв її серйозності і запорукою виконання нею на ділі своїх обов'язків перед робітничим класом і трудящими масами. Звичайно, партійна критика нічого спільного не має з критиканством і нігілізмом. Її характерними рисами є принциповість, конструктивний, творчий, діловий характер. Яскраві приклади такої критики дав XXVI з'їзд партії, наступні пленуми ЦК КПРС, а також звітно-виборна компанія в партійних організаціях, яка проходила в кінці 1983 — на початку 1984 р. Як відзначалося в постанові ЦК КПРС «Про основні підсумки звітів і виборів у партії і завдання парторганізацій», «збори і конференції пройшли в обстановці широко розгорнутої внутріпартійної демократії, взаємної вимогливості комуністів, принципової критики і самокритики»¹⁹.

Величезну роль у створенні і зміцненні партії нового типу відіграли революціонери-професіонали, яких в умовах самодержавної Росії В. І. Ленін виховував і згуртовував. У боротьбі з царизмом і буржуазією, в гострих сутичках з ренегатами і опортуністами формувались чудові якості твердокам'яних більшовиків. Діяльність ленінської кагорти більшовиків увійшла немеркнучою сторінкою в історію нашої партії, світового революційного руху.

Невід'ємною якістю партії нового типу є її монолітна єдність. Більшовики на чолі з В. І. Леніном викували її в результаті тривалої принципової боротьби з різного роду розкольникami. Неоціненне значення в цьому відіграв ленінський твір «Крок вперед, два кроки назад». Висловлені в ньому думки і висновки про вирішальну роль єдності

¹⁷ Ленін В. І. Наше найближче завдання.— Повне збір. творів, т. 4, с. 183.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 184.

¹⁹ Рад. Україна, 1984, 18 берез.

партії робітничого класу, про шляхи і методи її забезпечення та зміцнення, глибока і всебічна критика опортунізму стали гострою зброєю у боротьбі за єдність і високу боєздатність партії нового типу. Цей класичний твір дає зразок революційної послідовності, принциповості, непримиренності у боротьбі проти опортунізму, вчить бачити і розуміти його дрібнобуржуазну соціальну суть, що властива усім проявам опортунізму, і разом з тим враховувати його особливості в різних країнах, на різних етапах історичного розвитку.

Спираючись на розроблені В. І. Леніним принципи партійного будівництва і творчо їх збагачуючи, КПРС невтомно вдосконалює методи і форми своєї діяльності. Уміле застосування ленінською партією різноманітних форм організації, здатність при необхідності швидко їх змінювати, роблять організаційні форми і методи її діяльності гнучкими, такими, що краще відповідають вимогам політичної лінії. Це забезпечується постійною самовідданою роботою всіх комуністів, колективним досвідом партії, високою зрілістю її кадрів, міцним зв'язком з масами, який дозволяє виявити в гущі життя нові методи й форми діяльності, перевіряти їх на практичному досвіді мас.

Безсмертні ідеї В. І. Леніна, висунуті в праці «Крок вперед, два кроки назад», його вчення про партію як вождя революційних мас, керівну силу в боротьбі за нове суспільство, розроблені і обґрунтовані ним принципи партійного будівництва живуть і торжествують в революційно-перетворюючій діяльності КПРС, братніх комуністичних партій.

В. М. Орлов

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ БОЛЬШЕВИЗМА И ИХ ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

(К 80-летию выхода книги В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад»)

Резюме

В статье раскрывается историческое значение книги В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад», освещается ее вклад в дальнейшее развитие марксистского учения о партии, воплощение ленинских организационных принципов КПСС в современных условиях.

Проти буржуазної фальсифікації історії

О. М. ВЕРБИЛО (Київ), С. Ю. БОЄВА (Київ)

ДО КРИТИКИ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ З ПИТАНЬ ВІЙНИ І МИРУ

Сучасний період — це час великої битви прогресивних сил світу за збереження і зміцнення миру. В боротьбі проти агресивних планів імперіалістичних кіл США та західних держав КПРС, комуністичні і робітничі партії інших соціалістичних та капіталістичних країн керуються ленінською концепцією війни і миру, що дає можливість з марксистсько-ленінських позицій оцінювати міжнародну обстановку, прогнозувати розвиток подій у світі. Миротлюбна зовнішня політика Радянського Союзу, спрямована на відвернення загрози ядерної війни, зміцнення загального миру, знайшла відображення у промові на позачерго-

вому Пленумі ЦК КПРС Генерального секретаря ЦК К. У. Черненко, інших партійних документах. Він, зокрема, підтвердив вірність Комуністичної партії і Радянського уряду ленінським заповідям: «Великий Ленін заповідав нам принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Ми цьому принципові незмінно вірні. Тепер, у вік ядерної зброї та надточних ракет, він необхідний народам, як ніколи раніше»¹.

Війна, в розумінні В. І. Леніна, — «...річ архістроката, різноманітна, складна»². Вона має багато ознак, граней, сторін, тісно зв'язана з різними сферами життя антагоністичного суспільства, зокрема з його економікою, політикою та ідеологією. За підрахунками американських авторів М. і Л. Бресслерів, з 3600 р. до н. е. до 1977 р. лише протягом 294 років на Землі не було війн, а між 1480 і 1964 рр. відбулися 284 війни. За всю історію людства в них загинули 3,5 млрд. чол.³

Кожна з цих воєн мала свої причини виникнення, притаманні саме їй класово-політичні риси та особливості, свою моральну і правову характеристику, засоби досягнення мети. Людство пережило дві світові війни, розв'язані імперіалістичними колами з метою нового поділу вже поділених територій. «...Найбільшим безглуздя і тупоумством, — писав В. І. Ленін, — є, з точки зору теорії, з точки зору вчення соціалізму, і найбільшим обманом робітничого класу на практиці всякі розмови про оцінку даної війни на основі «звичайних» понять оборони і нападу...»⁴. Єдино правильним, єдино науковим підходом до оцінки суті будь-якої війни В. І. Ленін вважав класовий підхід.

Володимир Ілліч зазначав, що було б наївним розглядати війну як щось довільне, що залежить від бажання або «злої волі» окремих осіб: «захотіли — посварилися, захотіли — помрилися». Її причини і характер, писав він, можна пояснити, виходячи з інтересів певних класів, які панують у державі і які цю війну розв'язують і ведуть. Оскільки безпосереднім відображенням корінних інтересів певних класів є політика, то саме в ній і слід шукати соціальні ознаки війни.

Вихідним принципом ленінського аналізу суті війни є діалектико-матеріалістичне, класове розуміння політики, закономірностей її розвитку. «Як же знайти «дійсну суть» війни, як визначити її? — запитував В. І. Ленін і сам же відповідав: — Війна є продовження політики. Треба вивчити політику перед війною, політику, що веде і привела до війни»⁵. Якщо ми про це забудемо, — підкреслював він, — «...ми нічого не зможемо зрозуміти в сучасній війні і будемо тоді безпорадними, під владою першого-ліпшого буржуазного публіциста, який підсовує нам обманні фрази»⁶.

Політика, учив В. І. Ленін, є концентрованим відображенням економіки. Тому найглибші причини виникнення війн закладені в економічному ладі, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва. «...Приватна власність, — підкреслював Володимир Ілліч, — привела і приводитиме завжди до війни»⁷. Підрахувавши, що лише відома англійська фірма «Армстронг, Уіверс і К^о», яка виготовляла

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. К., 1984, с. 18.

² Ленін В. І. І. Ф. Арманд. — Повне збір. творів, т. 49, с. 354.

³ Bressler M., Bressler L. Peace or War. Can Humanity make the Choice? — Englewood Cliffs, 1977, p. 7—8.

⁴ Ленін В. І. Первісний варіант пропозиції ЦК РСДРП другій соціалістичній конференції. — Повне збір. творів, т. 27, с. 434—435.

⁵ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 79.

⁶ Ленін В. І. Війна і революція. Лекція 14 (27) травня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 32, с. 80.

⁷ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 174.

зброю, за 8 років напередодні першої світової війни збільшила вдвоє свій капітал, він писав: «Ось кому вигідне роздування шовінізму, базікання про «патріотизм» (гарматний патріотизм), про захист культури (знаряддями винищування культури) і так далі!»⁸ В наші дні американська фірма «Локхід ейркрафт», що виготовляє балістичні ракети «Поларіс» і «Посейдон», одержує на кожні 100 доларів вкладеного капіталу 65,8 доларів чистого прибутку⁹.

Військово-промислові комплекси, що існують нині в США та інших капіталістичних країнах, являють собою союз найбільших монополій з воєнщиною та її ставлениками в державному апараті. На Заході такі комплекси стали своєрідними державами в державі, самодовліючою силою, що істотно впливає на розв'язання проблем війни і миру. Транснаціональні корпорації (ТНК) — це гіганти сучасної промисловості, торгівлі і банківської справи, що мають широку мережу своїх філіалів у різних країнах. Нині до ТНК можна віднести 400—500 найбільших у світі приватнокапіталістичних монополій. Вони є ударною силою імперіалізму на світовій економічній арені. Одержуючи надприбутки на воєнному бізнесі, ТНК активно виступають за розв'язання нової «холодної війни». На XXVI з'їзді КПРС зазначалося, що, коли монополіям потрібні чужа нафта, уран, кольорові метали, тоді сферою «життєвих інтересів» США оголошуються Близький Схід, Африка, Індійський океан і туди активно проривається воєнна машина США¹⁰.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що марксисти завжди боролися за справедливий мир. Буржуазні ж ідеологи намагаються представити мир як мир без будь-яких умов. Кампанію на користь миру взагалі Володимир Ілліч вважав «квазі соціалістичною». Нерозривно зв'язана з політикою не лише війна, а й мир. В. І. Ленін учив, що «...питання про війну і мир не може бути правильно поставлене, коли випускається з уваги класовий антагонізм сучасного суспільства...»¹¹

Як відомо, не шкодують слів про мир і політики, які насправді мріяли і мріють про розв'язання війни. Зокрема, ще Гітлер та його оточення багато розглагольствували про мир, водночас виношуючи плани загарбання чужих територій і встановлення там «нового порядку». Сучасний претендент на світове панування — американський імперіалізм свої глобальні претензії також прикриває широкомовними заявами про мир, про що свідчать неодноразові виступи президента США Рейгана.

Історичний досвід підтверджує слова В. І. Леніна про те, що за справедливий, демократичний мир треба боротися. «Хто думав, — зазначав він, — що миру досягти легко, що досить тільки словом згадати про мир, і буржуазія піднесе його нам на тарілочці, той зовсім наївна людина»¹². Народам потрібен справедливий мир. «Найбільший вияв демократії, — підкреслював В. І. Ленін, — це в основному питання про війну і мир»¹³. Ленінська концепція війни і миру має величезне методологічне значення. Вона дає ключ для пізнання їх суті, зв'язку з політикою, для критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій цієї проблеми.

Імперіалістична пропаганда сконструювала цілу систему міфів, за допомогою яких вона намагається виправдати підготовку війни проти соціалістичних країн. Буржуазні ідеологи докладають багато зусиль

⁸ Ленін В. І. «Кому вигідно?».— Повне збір. творів, т. 23, с. 60.

⁹ Белишенко Т. К. Опасность справа. Пентагон. М., 1978, с. 17.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 25.

¹¹ Ленін В. І. Європейський капітал і самодержавство.— Повне збір. творів, т. 9, с. 358.

¹² Ленін В. І. Промова на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 112.

¹³ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 89.

для фальсифікації ленінського положення про війну, яка є продовженням політики насильницькими засобами. На їх думку, в ядерний вік це положення вже нібито застаріло і не відповідає дійсності. Так, американський соціолог Г. А. Крайг у праці «Війна, політика і дипломатія» пише, що в сучасну епоху війна набуває «абсолютної форми» і «не може більше розглядатися як продовження політики іншими засобами»¹⁴. Аналогічної позиції дотримується і французький військовий теоретик Ф. О. Мікше — автор книги «Про обличчя війни». В ній, зокрема, стверджується, що «нині війна не є більше продовженням політики іншими засобами, оскільки війна означала б кінець будь-якої політики»¹⁵.

Автори цієї концепції намагаються зняти відповідальність з реакційних імперіалістичних кіл Заходу за підготовку термоядерної війни проти соціалістичних країн. Це не тільки утруднює поворот від «холодної війни» до розрядки напруженості, а й заохочує реакційні сили монополістичної буржуазії на розв'язування збройних конфліктів. Наприклад, «батько» американської водневої бомби Е. Теллер писав: «Застосування будь-якої зброї, будь-яких засобів у боротьбі проти світового комунізму виправдане самою суттю нашого технічного століття»¹⁶. Суть його «теорії» зводиться до того, що в разі використання ядерної зброї проти соціалістичних держав винуватцем цього нечуваного акту будуть не імперіалістичні кола, а... ядерна зброя. Ще К. Маркс, іронізуючи свого часу з аналогічного приводу, писав: «Цілком в дусі знаменитого головоріза Білла Сайкса: «Панове присяжні, звичайно, щим комівояжерам горло буде перерізане. Але це — не моя вина, а вина ножа»¹⁷.

Апологети мілітаризму доклали чимало зусиль, щоб довести вічність війн. Ще німецький реакційний філософ-ідеаліст Ф. Ніцше вважав мир шкідливим для людщини станом суспільства. Фаворит кайзера Вільгельма і «залізного канцлера» Бісмарка Х. Мольтке ратував напередодні першої світової війни «за переділ шматків, уже розділених»: «Вічний мир є мрія і навіть далеко не прекрасна. Війна є одним з елементів світового порядку, встановленого богом. У ній виявляються найбагатородніші доблесті чоловіків. Без війни світ виродився б і зник у трясовині матеріалізму»¹⁸. Колишній прем'єр-міністр Англії Черчілль вважав, що війна — це «доля людської раси і мирні паузи випадкові»¹⁹. Не вірять у можливість збереження тривалого миру й багато сучасних ідеологів імперіалізму, зокрема Г. Пьюлстон, Х. Болдуїн, Р. Кларк, Н. Спайкмен та інші. Наприклад, Х. Болдуїн заявляє, що війни завжди були і будуть. Однак насправді вони як суспільно-політичне явище стали виникати лише з появою приватної власності на засоби виробництва, антагоністичних класів, у той час, як Х. Болдуїн включає в поняття «війна» і збройні конфлікти, що мали місце в первісному суспільстві. Проте сутички між окремими родами або племенами не були війнами в їх науковому, марксистсько-ленінському розумінні, а були, за словами К. Маркса, «...тим важливим спільним завданням, тією великою спільною роботою, яка потрібна або для того, щоб захопити об'єктивні умови існування, або для того, щоб захоплення це захистити...»²⁰. Вони не були спрямовані на досягнення будь-яких політичних цілей, оскільки ще не існувало ні класів, ні держав,

¹⁴ Craig G. Krieg, Politik und Diplomatie.— Wien, 1968, S. 16, 83.

¹⁵ Miksche F. O. Vom Kriegsbild.— Stuttgart, 1976, S. 11.

¹⁶ Teller E. Alternatives for Security.— New York, 1968, p. 61.

¹⁷ Маркс К. Капітал, т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 419 (Білл Сайкс — герой роману Ч. Діккенса «Пригоди Олівера Твіста»).

¹⁸ Цит. за кн.: Трактати о вечном мире. М., 1963, с. 86.

¹⁹ Черчилль У. Мировой кризис. М., 1932, с. 310.

²⁰ Маркс К. Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 428.

які проводять певну політику. А без політичної мети, за висловом В. І. Леніна, найгостріший конфлікт буде не бєм, а просто бійкою²¹.

З метою виправдання війн буржуазні ідеологи використовують соціальний дарвінізм, суть якого полягає в підміні закономірностей суспільного розвитку законами природного відбору, відкритими Ч. Дарвіном. Представники цієї течії твердять, що більшість явищ суспільного життя зумовлені дією біологічного закону природного відбору, який нібито визначає матеріальну і духовну нерівність людей, класові антагонізми тощо. Все це є нібито наслідком «конкуренції», «боротьби за існування», виживання в цій боротьбі «найсильніших», «найпристосованіших» і «повноцінних» індивідумів.

Природний відбір, на думку соціальних дарвіністів, існує не тільки між індивідуумами в середині суспільства, а й між суспільствами, націями, державами, народами. Міжнародна «боротьба за існування» ведеться нібито з використанням усіх сил і засобів в усіх сферах суспільного життя. Одним з проявів цієї боротьби є війна, яка виникає внаслідок загального і всеохоплюючого біологічного закону природного відбору. «Боротьба за існування,— заявляє західнонімецький соціолог Р. Коуденгове-Калергі,— є закон життя... Війна являє собою певну форму цієї споконвічної боротьби. Вона не є винаходом людини. Так само мурашки і терміти мобілізують армії, влаштовують битви і ведуть війни. Світова історія є воєнна історія... Війна є природним станом людського суспільства»²².

Теорії соціального дарвінізму — антинаукові за своєю суттю. Не випадково Ф. Енгельс, назвавши їх «цілковитим хлоп'яцтвом», відзначив, що їх основний недолік полягає в намаганні підвести весь історичний розвиток під дуже односторонню формулу: «боротьба за існування». В. І. Ленін характеризував перенесення біологічних понять на галузь суспільних наук як дещо вищою мірою «безплідне, мертве, схоластичне», як «нанизування біологічних і енергетичних словечок». «...В усій цій грі в біологію і соціологію,— вчив Володимир Ілліч,— немає ні грана марксизму»²³.

Безумовно, зовсім неправомірно переносити закони розвитку тваринного світу на людське суспільство, на яке поширюються соціальні закони. Тому й війна — явище суспільне, вона виникає внаслідок дії суспільних, а не біологічних законів. Таким чином, соціальні дарвіністи переслідують суто ідеологічну мету — виправдати всі хиби буржуазного суспільства.

Однією з найбільш поширених теорій природного детермінізму є неомальтузіанство. Сучасні мальтузіанці вважають перенаселення Землі вже здійсненим актом. Оскільки в деяких країнах не вистачає природних ресурсів, щоб прогодувати населення, їх уряди змушені шукати джерела засобів існування за межами своїх держав, що нібито зумовлює економічний і політичний експансіонізм й кінець кінцем приводить до виникнення війн. Ядерну війну мальтузіанці розглядають як засіб знищення «зайвих ротів». «Війна,— пише, наприклад, французький неомальтузіанець П. Ребу,— біологічне явище, і жорстокість війн пропорційна зайвому населенню». Далі він заявляє: «...Дедалі зростаюче населення робить необхідним застосування атомної бомби... Атомна бомба — необхідний засіб зруйнування, пропорціональний зайвій кількості людей»²⁴.

Американські неомальтузіанці В. Фогт, П. Пенделл, С. Хук та інші відкрито закликають імперіалістів розв'язати світову війну, щоб

²¹ Див.: Ленін В. І. Про блоки з кадетами.— Повне збір. творів, т. 14, с. 104.

²² Цит. за кн.: Клімов І. А. Критика современных буржуазных теорий войны. М., 1975, с. 18—19.

²³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію.— Повне збір. творів, т. 18, с. 321.

²⁴ Цит. за кн.: Борьба идей в современном мире. М., 1975, т. I, с. 101.

привести у відповідність кількість населення і наявних засобів існування, твердячи, що людству загрожує перенаселення. Так, С. Хук цинічно заявляє, що «в тривалій дії бомби перенаселення, якщо вона не контролюється, може виявитися для людства більша небезпека, ніж у водневій бомбі»²⁵.

Класики марксизму-ленінізму показали наукову неспроможність і реакційність теорії Мальтуса. Вони довели, що не існує вічного «природного закону народонаселення», а випуватцем появи «зайвого населення» є капіталістичний спосіб виробництва. «Перенаселення в землеробській Росії,— підкреслював В. І. Ленін,— пояснюється пануванням капіталу, а не відсутністю відповідності між розмноженням і засобами існування населення»²⁶.

В різних частинах земної кулі кількість населення зростає нерівномірно. Нині найбільші темпи його приросту спостерігаються головним чином у країнах Азії та Африки. Тому сучасні мальтузіанці твердять, що саме звідти загрожує людству найбільша небезпека, і виправдовують колоніальні війни проти молодих незалежних держав цих континентів. Тимчасом аналіз демографічної ситуації, проведений ученими-марксистами, показав неспроможність тверджень неомальтузіанців. За підрахунками спеціалістів, до 2000 р. населення Землі досягне 6,3 млрд. чол. Однак надалі темпи його зростання зменшаться, насамперед в економічно розвинутих країнах. У результаті цього до XXII ст. слід чекати стабілізації загальної чисельності населення планети в межах 12—13 млрд. чол.²⁷ А якби використовувати всі придатні для вирощування сільськогосподарських культур площі із застосуванням уже відомих передових прийомів, то можна одержати продовольства, необхідного для харчування 50—60 млрд. чол. І «якщо XX століття,— зазначається в Програмі КПРС,— століття колосального зростання продуктивних сил і розвитку науки — ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, не принесло достатку матеріальних і духовних благ усім людям на Землі, то в цьому винен тільки капіталізм»²⁸.

Цілям підготовки нової світової війни служить і расова теорія — геополітика. Одним з провідних у буржуазній соціології є «психологічний напрям», прибічники якого вважають війну наслідком агресивності окремих людей. Наприклад, американський соціолог А. Меерло в книзі «Важкий мир» пише, що «в кожному з нас корениться первісний інстинкт агресивності і в психіці людини закладено її прагнення до руйнування, до війни, до конфліктів...»²⁹. Однак, як відомо, справжніми причинами війн є не войовничість людей взагалі, а агресивні плани капіталістів.

Буржуазні ідеологи фабрикують міфи про загрозу їх країнам, існуючому в них ладу. «Щоб виправдати нові озброєння,— зазначав В. І. Ленін,— стараються, звичайно, намалювати картину небезпек, що загрожують «вітчизні»³⁰. Ленінський висновок повністю зберігає свою актуальність і в наші дні. Створений у середині XIX ст. міф про «комуністичну небезпеку» трансформований у XX ст. у вимисли про «радянську воєнну загрозу». Він був використаний і Гітлером для прикриття своїх агресивних цілей. 22 червня 1941 р. Ріббентроп влаштував пресконференцію для іноземних журналістів, на якій заявив, що Німеччина була змушена напасти на Радянський Союз, щоб «випередити радянський наступ»³¹.

²⁵ Цит. за кн.: Международный философский конгресс в Венеции. М., 1959. с. 14.

²⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі).— Повне збір. творів, т. 1, с. 470.

²⁷ Правда, 1980, 8 апр.

²⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 6.

²⁹ That Difficult Peace. New York, 1970, p. 180.

³⁰ Ленін В. І. Німецька соціал-демократія і озброєння.— Повне збір. творів, т. 23, с. 175.

³¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975, т. 4, с. 31.

Соціальні функції міфу про «радянську воєнну загрозу» полягають у намаганні виправдати агресивні дії імперіалістів, нечуване зростання їх витрат на воєнні цілі, порушення військово-стратегічної рівноваги між державами протилежних систем, досягнення якої є одним з найважливіших підсумків останніх десятиріч³².

Міф про «радянську загрозу» дедалі частіше викривають самі буржуазні дослідники міжнародних відносин. Так, американський професор Д. Флемінг у праці «Холодна війна» та її походження» відповідальність за її виникнення покладає на Захід, насамперед на Сполучені Штати Америки. З часу свого народження в 1917 р., пише він, Радянський Союз «діяв оборонно». А капіталістичні країни, констатує Д. Флемінг, організували воєнну інтервенцію проти Радянської Росії, а потім намагалися ізолювати її і задушити з допомогою економічної блокади. «З самого початку наступаючою стороною був Захід, а не Раді»³³. Буржуазні дослідники Д. і Г. Колко в книзі «Межі могутності», опублікованій у 1972 р., прямо пишуть, що уряд США «багато разів використовував «загрозу» комунізму, щоб замаскувати післявоєнну американську експансію в Європі і в усьому світі»³⁴. Не менш відверто висловився і західнонімецький пацифіст Г. Андерс у книзі «Останні часи і кінець усіх часів (Роздуми про ядерну еру)»: «Росія тричі зазнавала нападу Заходу (1917, 1920 і остання війна), але вона жодного разу не нападала на Захід»³⁵.

Понад 60 років однією з найпоширеніших версій антикомуністів є міф про «експорт революції» як джерело воєн. Його автори перекручують об'єктивний процес впливу соціалістичної системи на розгортання революційного процесу в капіталістичному світі і приписують комуністам прагнення експортувати революцію в ту або іншу країну. Американський буржуазний історик Л. Холл навіть оголосив прагнення до «необмеженої воєнної експансії» законом усіх революцій. Соціолог з США У. Уїтворт шляхом жонгливання антикомуністичними аргументами намагається підвести читача до висновку про те, що Сполучені Штати «змушені тримати воєнну машину, збройні сили і бази за кордоном, проводити «політику залякування» і здійснювати воєнні акції для того, щоб стримувати експансіонізм світового комунізму»³⁶. При цьому автори концепції «експорту революції» ігнорують вирішальну роль внутрішніх факторів соціалістичної революції, без яких вона не може здійснитися.

Марксисти ніколи не ототожнювали революцію з війною. Вони вважають, що соціалістична революція може здійснюватися як мирним, так і немирним шляхом. «Ми,— говорив К. Маркс,— повинні заявити урядам: ми знаємо, що ви — збройна сила, спрямована проти пролетарів; ми діятимемо проти вас мирно там, де це буде для нас можливо, зброєю — коли це стане необхідним»³⁷. Водночас основоположники наукового комунізму рішуче виступали проти «експорту революції». Ще на зорі революційного робітничого руху Ф. Енгельс вказував, що «...переможний пролетаріат не може ніякому чужому народові нав'язувати ніяке ошасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги»³⁸. Марксизм, підкреслював В. І. Ленін, «...завжди заперечував «підштовхування» революцій, що розвиваються в міру

³² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 24.

³³ Цит. за кн.: Марушкін Б. Н. Советология: расчеты и просчеты. М., 1976, с. 146.

³⁴ Там же, с. 147.

³⁵ Война, история, идеология. М., 1974, с. 7.

³⁶ Whitworth W. Naive Question about War and Peace.— New York, 1978, p. 41.

³⁷ Запис промови К. Маркса про політичну дію робітничого класу.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 627.

³⁸ Енгельс Ф. Карлу Каутському.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 286.

назрівання гостроти класових суперечностей, які породжують революції»³⁹.

Війна не є ні джерелом, ні обов'язковою передумовою революції, а може стати навіть її гальмом, як було в Росії на початку першої світової війни. Історія знала також чимало революцій, які відбувалися без війн. Так було, наприклад, у Франції в 1789 і 1848 рр., у Китаї в 1911 р., в Іспанії у 1931 р., на Кубі в 1959 р. і т. д. З другого боку, війна, в тому числі й світова, не обов'язково приводить до перемоги революції. Зокрема, в другій світовій війні взяла участь 61 держава, а революції перемогли тільки в 11.

Комуністи ніколи не зв'язували революційну тактику з чеканням, а тим більше з свідомим провокуванням воєн. Великий стратег революції В. І. Ленін особливо підкреслював, що не війна, а мир «рушить справу вперед у безліч разів краще», що «...всякий мир відкриє в сто раз більше і ширше дорогу нашому впливові»⁴⁰. «Комуністи перекопані,— зазначалося в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС,— що майбутнє за соціалізмом. Таким є хід історії. Але це зовсім не означає, що ми збираємось займатися «експортом революції», втручанням у справи інших країн. «Експорт революції» взагалі неможливий. Соціалізм виростає тільки на ґрунті об'єктивних потреб суспільного розвитку кожної даної країни. Ми твердо віримо, що соціалізм у кінцевому підсумку доведе свої переваги саме в умовах мирного змагання з капіталізмом»⁴¹.

Намагаючись дискредитувати політику мирного співіснування, імперіалістична пропаганда використовує і такий прийом, як отождення війни і революції. Соціалістичну революцію ідеологи імперіалізму оголошують насильницьким нав'язуванням волі меншості більшості населення, що й викликає нібито неминучі війни. Наприклад, професор Лондонського університету А. Сетон-Уотсон оголосив війну «кращою зброєю комуністів». Багато буржуазних авторів твердять, що, хоч не всі революції є справою рук комуністів, останні нібито використовують їх для захоплення влади.

За логікою ідеологів неоколоніалізму, де б не розвивалися революційні процеси — в Ірані чи Афганістані, в Нікарагуа чи якомусь іншому районі земної кулі — це наслідок «втручання ззовні», «руки Москви», і тому нібито з'являється привід застосовувати проти них «засоби придушення». Наприклад, у серії редакційних статей, опублікованих свого часу на сторінках газети «Нью-Йорк таймс», наполегливо протягувалася теза, нібито шляхом проведення визвольних війн комуністи намагаються знищити інший лад «як терміти знищують дерев'яний будинок», що визвольні війни «становлять основну стратегію комуністичних країн в їх кампанії за завоювання всього світу». В основу цих вимислів покладено метафізичне отождення соціального насильства з одним з його різновидів — збройним насильством. Дійсно, будь-яка революція супроводжується застосуванням соціального насильства. Однак головний зміст соціалістичної революції становить, як відомо, не насильство, а творча діяльність, спрямована на будівництво нового суспільства. З другого боку, революція не завжди супроводжується збройним насильством. Вона може перемогти і мирним шляхом. Нарешті, вона передбачає лише особливе, революційне насильство, а війна може бути як революційною, так і контрреволюційною.

Останнім часом значного поширення набула ідеалістична теорія про ідеологію як головне джерело виникнення війни. В основі буржу-

³⁹ Ленін В. І. Дивне і потворне.— Повне збір. творів, т. 35, с. 385.

⁴⁰ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 березня—5 квітня 1920 р. Доповідь Центрального Комітету 29 березня.— Повне збір. творів, т. 40, с. 236.

⁴¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року, с. 23—24.

азних трактувань впливу ідеологічної боротьби на сучасну міжнародну обстановку лежить уявлення про вирішальну роль ідеології в суспільному житті. Теза про «владу ідеології», про її визначальний вплив на соціальні процеси, про «початок нового ідеологічного століття» широко пропагується багатьма буржуазними політиками, соціологами, військовими теоретиками. Так, західнонімецький соціолог Е. Лемберг твердить, нібито саме в сфері ідеології слід шукати «кінцеву причину національних і людських конфліктів сучасності»⁴².

Цю тезу ідеологи імперіалізму поширюють і на міжнародні відносини. Вони пишуть, що головну, вирішальну причину всіх сучасних війн і збройних конфліктів також необхідно шукати в сфері ідеології. Наприклад, західнонімецький соціолог В. Піхт заявляє: «Ми стоїмо на порозі століття ідеологічних воєн»⁴³. Розвиваючи цю ж думку, англійський військовий теоретик Е. Дж. Кінгстон-Макклорі пише: «Прагнення оволодіти новими територіями і джерелами сировини вже не є причиною виникнення війн. Нині світ охопила ідеологічна боротьба... яка нагадає війни хрестоносців»⁴⁴. Насправді ж причиною хрестових походів була не різниця ідеологій, а намагання захопити чужі землі, жадоба наживи. І в сучасних умовах ідеологічна боротьба не є ні причиною ускладнення міжнародної обстановки, ні причиною виникнення війн.

Ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом є об'єктивною необхідністю, однак небезпечно в наш час забезпечувати перемогу тієї чи іншої ідеології з допомогою зброї. Така боротьба не повинна переростати в психологічну війну, у втручання у внутрішні справи інших країн. А саме подібну політику проводять імперіалістичні кола західних країн. «Перенесення ідеологічних суперечностей у сферу міждержавних відносин ніколи не давало нічого хорошого тому, хто в зовнішніх справах вдавався до цього. А тепер, в ядерний вік, це просто абсурдно і недопустимо. Перетворення протиборства ідей у воєнне протиборство обійшлося б надто дорого для всього людства», — зазначав Ю. В. Андропов⁴⁵.

З метою введення в оману суспільної думки апологети мілітаризму твердять, нібито підготовка до війн сприяє економічному піднесенню. Ще в 30-х роках на Заході поширювалася теорія англійського економіста Дж. Кейнса, який розглядав війну як засіб регулювання і стимулювання економіки. Він, зокрема, писав: «Спорудження пірамід, землетрус і навіть війни можуть привести до збільшення багатства»⁴⁶. Багато буржуазних теоретиків і нині розглагольшують про економічну доцільність війн, вбачаючи в них засіб підвищення зайнятості і подолання кризових явищ у капіталістичній економіці. Ця мілітаристська пропаганда подекуди впливає і на певні верстви трудящих. Так, у період агресії США у В'єтнамі деякі робітники військових заводів Каліфорнії носили значки з написом: «Не борись проти війни, яка годує тебе». Насправді ж гонка озброєнь сприяє зростанню безробіття, злиднів. За підрахунками економістів, кожний мільярд доларів, асигнованих на гонку озброєнь, дає можливість створити 46 тис. робочих місць, а така ж сума коштів, затрачених на мирні цілі, — від 58 тис. до 98 тис. робочих місць (залежно від сфери виробництва)⁴⁷.

Щоб навіяти людям думку про неминучість ядерної війни, реакційні ідеологи всіляко намагаються применшити її наслідки. В цьому особливо відзначився вже згадуваний Е. Теллер. У книзі «Спадщина

⁴² Цит. за кн.: На фронтах идеологических битв. Проблемы идеологической борьбы на современном этапе. М., 1979, с. 157.

⁴³ Цит. за кн.: Итоги второй мировой войны. М., 1957, с. 51.

⁴⁴ Кингстон-Макклорі Э. Дж. Глобальная стратегия. М., 1959, с. 34.

⁴⁵ Радянська Україна, 1983, 29 верес.

⁴⁶ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1948, с. 187.

⁴⁷ Рабочий класс и современный мир, 1980, № 1, с. 59.

Хіросіми» він твердить, що США зможуть вижити в ядерній війні, якщо створять систему сховищ і здійснять ряд інших заходів для захисту населення. «Ми можемо зберегти більшість нашого населення,— писав він.— Навіть, якщо наша промисловість буде повністю зруйнована в загальній війні, вона протягом п'яти років зможе досягти попереднього рівня виробництва»⁴⁸.

Теллер дійшов до того, що радіоактивне зараження, яке виникає в результаті застосування ядерної зброї, оголосив мало не благом, засобом удосконалення біологічної організації людини. В одному з своїх інтерв'ю він заявив: «...Деякі люди занепокоєні так званими генетичними ефектами радіації. Сумнівів немає — радіація підвищує вірогідність генетичних мутацій... Хоч більшість мутацій шкідливі і згубні, але без них немає ні адаптації, ні розвитку»⁴⁹.

Ці твердження — брехливі і лицемірні. За авторитетним свідченням учених, неминучим наслідком масованих бойових дій із застосуванням ядерної зброї була б тривала незаселеність територій багатьох країн й істотна деградація людства в результаті генетичних порушень. Тому очевидним є і людиноненавистницький смисл лівацьких розглагольствувачів про ядерну війну як «місток», що веде до вічного миру без війн. Що ж стосується заяв буржуазних і ультралівих теоретиків про неминучість нової світової війни, то вони свідомо ігнорують специфіку сучасного етапу розвитку людства, нове співвідношення класових, політичних сил на міжнародній арені.

Протягом тривалого часу мрія про вічний мир була утопією. Один з найсміливіших мислителів Д. М.-Л. Дешан писав: «...Наші безперервні війни також є наслідком наших звичаїв — відречення від наших звичаїв. Почнемо з того, що простягнемо руку нашим властителям, запрошуючи їх зійти з трону і порівнятися з нами»⁵⁰. Раніше люди не знали справжніх причин війн, не було і суспільних сил, які б їх відвернули. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення першої в світі держави робітників і селян привели до істотних змін у розстановці політичних сил. На міжнародну арену вийшла держава, яка за своєю соціальною природою ворожа загарбницьким війнам. Великий Жовтень, за словами В. І. Леніна, був першою перемогою справи знищення воєн⁵¹.

Лише з утворенням світової соціалістичної системи, зміною глобального співвідношення сил на користь миру перестала існувати неминучість нової війни, з'явилася можливість її відвернення. Нині боротьба проти агресивних планів імперіалістів стала реальним завданням. Таким чином, підтверджується думка К. Маркса про те, що «...людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати...», саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними, або принаймні перебувають в процесі становлення»⁵².

Велика заслуга КПРС полягає в тому, що вона науково обґрунтувала можливість відвернення світової війни в сучасну епоху. Надійним bastionом миру є країни соціалістичної співдружності. «Не раз за минулі роки,— зазначалося в документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в Москві,— імперіалізм провокував гострі міжнародні кризи, що ставили людство на грань термоядерного зіткнення. Але імперіалізм США змушений враховувати співвідношення сил, яке склалося на міжнародній арені,

⁴⁸ М. Пльштейн В. М. Военно-промышленный комплекс США. М., 1975, с. 13.

⁴⁹ Проблемы войны и мира в современную эпоху. К., 1983, с. 49—50.

⁵⁰ Дешан Д. М.-А. Истина или истинная система. М., 1973, с. 222.

⁵¹ Див.: Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 141.

⁵² Маркс К. До критики політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7.

ядерний потенціал Радянського Союзу і можливі наслідки ракетно-ядерної війни, йому стає все важче, небезпечніше робити ставку на розв'язання нової світової війни»⁵³.

КПРС проводить принциповий курс у відносинах з капіталістичними країнами, спрямований на розширення зв'язків з ними і поєднання конструктивної лінії на врегулювання назрілих міжнародних проблем мирним шляхом з рішучою відсіччю спробам встановлення диктату.

Розміщення американських «Першінгів-2» і крилатих ракет в Європі посилює не тільки військову, але й політичну напруженість. Зірвано переговори, метою яких було обмеження й істотне скорочення ядерних озброєнь. Однак і в цих умовах Радянський уряд не відмовляється від діалогу з США. Уряд СРСР висунув ряд конструктивних пропозицій, спрямованих на оздоровлення міжнародної обстановки. Якби американська сторона за прикладом нашої країни взяла зобов'язання не застосовувати першою ядерну зброю, погодилася б з пропозицією держав — учасниць Варшавського Договору не застосовувати силу один проти одного, це б позитивно вплинуло на міжнародний клімат, на атмосферу довір'я у відносинах між державами з різним суспільним ладом.

Однак ці ініціативи поки що не знаходять підтримки з боку керівників країн НАТО, насамперед адміністрації Рейгана. Вони не враховують той факт, наскільки небезпечна для справи миру їх безрозсудна політика. «Ми добре бачимо загрозу, — зазначив товариш К. У. Черненко, — яку створюють сьогодні для людства безрозсудні, авантюристичні дії агресивних сил імперіалізму, — і говоримо про це на повний голос, звертаючи на цю небезпеку увагу народів усієї землі. Нам не потрібна військова перевага, ми не маємо наміру диктувати іншим свою волю, але зламати досягнуту військову рівновагу ми не дозволимо»⁵⁴.

У боротьбі за мир дедалі більшого значення набуває викриття буржуазних «теорій» з питань війни і миру, які інколи можуть давати тимчасові результати, вигідні імперіалістичним колам. Як пише в книзі «Америка під рушницею» французький соціолог К. Муазі, «Пентагону вдавалося і вдається залучати Сполучені Штати у воєнні конфлікти (чи то війна в Кореї або в Індокитаї) завдяки тому, що середній американець усе ще вірить у місію США по захисту всієї західної демократії від світового комунізму»⁵⁵.

Ідейне протиборство з головного питання сучасності — питання про війну і мир — стає нині особливо гострим. Викриття буржуазних «теорій» з питань війни і миру, всебічне підвищення пильності і активності мас — істотні передумови успішної боротьби за мир, який є найбільшим благом для всіх народів планети і важливою умовою прогресу людства.

А. Н. Вербило, С. Ю. Боева

К КРИТИКЕ БУРЖУАЗНЫХ КОНЦЕПЦИЙ ПО ВОПРОСАМ ВОЙНЫ И МИРА

Резюме

В статье рассматриваются основные принципы ленинской концепции войны и мира, показана несостоятельность попыток буржуазных идеологов извратить ее в современных условиях.

⁵³ Задачи борьбы против империализма на современном этапе и единство действий коммунистических и рабочих партий, всех антиимпериалистических сил. М., 1969, с. 6.

⁵⁴ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року, с. 18—19.

⁵⁵ Война и армия. М., 1977, с. 52.

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОЗВИТКОМ БРИГАДНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В ПРОМИСЛОВИХ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАННЯХ УКРАЇНИ

Л. М. БЕСОВ (Харків), Л. М. МОРДОВЕЦЬ (Харків)

В умовах удосконалення розвинутого соціалізму КПРС надає першорядного значення підвищенню ефективності суспільного виробництва, переведенню його на рейки інтенсивного розвитку. Розв'язання цього складного, стратегічно важливого завдання значною мірою залежить від зростання свідомості, соціальної і трудової активності трудящих, їх широкого залучення до управління виробництвом, від удосконалення форм організації праці безпосередньо в трудових колективах. Важливу роль у цьому відіграє матеріальне і моральне стимулювання. На це звернув увагу листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, вказавши, зокрема, на необхідність створення економічних і організаційних умов, які б стимулювали якісну, продуктивну працю, ініціативу і підприємливість¹.

Партія уважно вивчає все, що народжується творчістю мас, захоплює розвиток демократії в різних сферах суспільного життя, особливо на виробництві. «Формою справжнього соціалістичного самоврядування,— відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— показала себе, приміром, така організація праці бригади, як робота на єдиний наряд»². У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості» (грудень 1983 р.) дано глибокий аналіз діяльності партійних комітетів і первинних парторганізацій виробничих об'єднань та підприємств, визначено головні завдання по удосконаленню їх організаторської, політико-виховної роботи в цьому напрямі³.

Дослідження діяльності парторганізацій по розвитку бригадних форм організації праці є одним з важливих завдань історико-партійної науки. Ряд учених уже висвітлили економічні та організаційно-технічні аспекти цієї проблеми⁴. Значний інтерес становлять праці самих ініціаторів впровадження колективних форм організації праці⁵.

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 7.

² Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р.: Стеногр. звіт.— К., 1983, с. 15.

³ Рад. Україна, 1983, 4 груд.

⁴ Зубкова А. Ф., Шапиро Н. Н. Прогрессивные формы организации и нормирования труда.— М., 1981; Трошин А. П. Бригада и механизм хозяйствования.— М., 1981; Влезько В. Н., Губарь Е. П. Внедрение коллективных (бригадных) форм организации и оплаты труда в промышленности — важнейший фактор повышения эффективности производства: Из опыта предприятий г. Киева.— К., 1980; Селиванов В. М., Киватницький Ф. С. Бригада берет подряд.— Харьков, 1982; Опіярі В. І., Магарита В. І. Господарський механізм і бригадна форма оплати праці.— К., 1982; та ін.

⁵ Поклонский Л. А. Бригадный подряд на промышленном предприятии.— Харьков, 1981.

Деякі питання партійного керівництва розвитком останніх дістали висвітлення в матеріалах ряду науково-практичних конференцій⁶. Серед них слід назвати Всесоюзну конференцію, присвячену підвищенню ролі первинних партійних організацій у розвитку суспільної і виробничої активності трудящих, зміцненні дисципліни, удосконаленні стилю роботи (квітень 1983 р.)⁷. На ній йшлося, зокрема, про посилення партійного впливу в бригадах. Тією чи іншою мірою досліджувана проблема висвітлена в брошурах і статтях секретарів партійних комітетів виробничих об'єднань⁸, які на конкретних прикладах показують авангардну роль комуністів у розвитку нової форми організації праці.

Однак у названих публікаціях розкривається робота лише окремих партійних організацій. Авторами даного повідомлення зроблено спробу узагальнити форми і методи партійного керівництва розвитком бригадної форми організації праці на матеріалах партійних організацій промислових виробничих об'єднань Української РСР в умовах розвинутого соціалізму.

Об'єднання робітників у бригади в різних галузях народного господарства існує давно. Воно зумовлюється, як правило, самим характером праці. Так, бригади створювалися для обслуговування великих і складних агрегатів (домених та мартенівських печей, прокатних станів, вугільних комбайнів у шахтах тощо), де необхідно сконцентрувати зусилля багатьох робітників для виконання трудомістких операцій. Проте до недавнього часу в цілому переважала індивідуальна форма організації праці. Якій новий етап у цій справі розпочався в умовах розвинутого соціалізму. Його особливістю є формування бригад в різних галузях промисловості. Розширилися їх функції. Крім організаційних, вони почали розв'язувати складні соціально-економічні та виховні завдання.

Перехід до широкого впровадження бригадної форми організації праці зумовлювався насамперед змінами в народному господарстві, які сталися під впливом науково-технічного прогресу. Виробничі об'єднання оснащуються новою, високопродуктивною технікою, інтенсивно відбувається процес механізації та автоматизації виробничих процесів. Так, на середину 1981 р. в промисловості країни налічувалося понад 172,6 тис. механізованих поточкових та автоматизованих ліній, більш як 91 тис. комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів та виробництв й 76 тис. одиниць устаткування з числовим програмним управлінням⁹.

Поряд з технічними факторами важливою передумовою розвитку бригадних форм організації праці є неухильне підвищення загально-освітнього та культурно-кваліфікаційного рівня робітничого класу, що сприяє зростанню його професійної майстерності, полегшує адаптацію до нових умов роботи. Так, у 1979 р. в УРСР на 1000 робітників вищу, середню і неповну середню освіту мали 804 чол.¹⁰

⁶ Хозрасчетные бригады в промышленности.— М., 1981.

⁷ Повышение роли первичных партийных организаций в развитии общественной и производственной активности трудящихся, укреплении дисциплины, совершенствовании стиля работы: Материалы Всесоюзной науч.-практ. конф. в Тбилиси, 7—9 апр. 1983 г.— М., 1983.

⁸ Борянский В. Д. Коммунисты производственного объединения.— Одесса, 1979; Розмах і діловитість: Збірник (Упорядник М. М. Остапенко).— К., 1981; Львов А. О. Політичне ядро трудового колективу.— К., 1981; Павличенко В. П. Лично ответственный.— К., 1981; Овчаренко В. А. Эффективность производства — дело каждого: Из опыта работы партийной организации Херсонского судостроительного производственного объединения им. 60-летия Ленинского комсомола.— Симферополь, 1981.

⁹ Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбил. стат. ежегодник ЦСУ СССР.— М., 1982, с. 132—133 (Підрахунки авторів).

¹⁰ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. К 60-летию образования Союза Сов. Соц. Республик / Отв. за выпуск Б. А. Сивко.— К., 1982, с. 17.

Новий метод організації праці сприяє розвитку демократичних засад в управлінні виробництвом. В рамках своєї компетенції бригада активніше бере на себе функції планування, нормування праці, розстановки кадрів, розподілу ділянок роботи між членами колективу, контролю за кількістю і якістю праці. Її колективний орган — рада — визначає розмір премії та заробіток кожного відповідно до загальних результатів, осіб, яким необхідно виділити доплату за професійну майстерність, вносить рекомендації про зміни розрядів.

Бригадна форма організації праці пройшла в своєму розвитку ряд своєрідних етапів. Вона виникла в 1970 р. за ініціативою будівельників з Підмосков'я. Досвід роботи бригади на чолі з М. А. Злобіним був схвалений ЦК КПРС і набув значного поширення в будівництві¹¹. У промисловості злобінський метод вперше був впроваджений у 1973 р. бригадою на чолі з Л. О. Поклонським на охтирському заводі «Промзв'язок» Сумської області¹². Значного поширення ця форма організації праці набула в роки десятиї п'ятирічки. На початку 80-х років вона почала впроваджуватися у сільському господарстві.

Великого значення партія надає розвитку бригадного методу у промислових виробничих об'єднаннях. Останній, як підкреслюється в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (липень 1979 р.), мають стати основною госпрозрахунковою ланкою промисловості. У цьому ж документі перед міністерствами, відомствами, об'єднаннями, підприємствами поставлено завдання розробити і здійснити заходи по широкому розвитку бригадної форми організації праці, добитися, щоб в одиннадцятій п'ятирічці вона стала основною¹³.

В промисловості Української РСР на початку 1982 р. функціонувало більш як 830 об'єднань, де було сконцентровано 57,4% промислово-виробничого персоналу і випускалося 54,2% загального обсягу валової продукції¹⁴. Оскільки вони являють собою великі господарські й науково-технічні комплекси, ефективність їх роботи значною мірою залежить від результатів діяльності всіх виробничих підрозділів. А це зумовлює необхідність дальшого розвитку госпрозрахункових відносин, у тому числі і в бригадах. Ось чому впровадження та розвиток бригадних форм організації праці набули такого важливого значення.

Широке впровадження і розвиток бригадних форм організації й стимулювання праці вирішальною мірою залежить від організаційно-партійної, ідеологічної, масово-політичної роботи первинних парторганізацій, що працюють в умовах виробничих об'єднань. Для цього в них є значні організаційно-політичні можливості. Так, на початку 1983 р. у виробничих об'єднаннях працювало 556,9 тис. комуністів, або 55,8% від загальної кількості членів і кандидатів у члени партії, які перебувають на обліку в партійних організаціях промисловості республіки. Парторганізації об'єднань мають розгалужену мережу цехових партійних організацій і партгруп. З 157 парткомів первинних партійних організацій, яким відповідно до Статуту КПРС надані права райкомів партії з питань прийому в члени КПРС, ведення обліку членів і кандидатів партії та розгляду персональних справ комуністів, 88, тобто більше половини, діють у виробничих об'єднаннях. Для координації роботи в тих об'єднаннях, де діє кілька самостійних первинних парторганізацій, створено 238 рад секретарів¹⁵.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 11, с. 121—123.

¹² Поклонский Л. А. Указ. соч., с. 4.

¹³ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов..., т. 13, с. 436, 447.

¹⁴ Коммунист Украины, 1983, № 6, с. 52.

¹⁵ В ритме времени: Из опыта работы партийных комитетов в расширенном составе.— К., 1983, с. 3, 5.

Проблеми, пов'язані з удосконаленням організації праці за бригадною формою, займають важливе місце в діяльності партійних організацій виробничих об'єднань. Постійно перебувають вони, зокрема, в центрі уваги комуністів Києва. Так, велика робота в цьому плані проводиться парткомом, цеховими парторганізаціями і партгрупами виробничого об'єднання «Більшовик». Організацією бригад тут почали займатися ще в 1975 р. з ініціативи бригадира токарів механічного цеху, секретаря цехової парторганізації М. І. Сукретного, бригада якого однією з перших у Києві почала працювати за новим методом. На початку десятої п'ятирічки Сукретний та бригадири інших об'єднань звернулися до робітників міста з закликом переходити на прогресивну форму організації праці. Ініціатива бригадирів була схвалена бюро Київського міського партії¹⁶.

За пропозицією парткому об'єднання було вивчено позитивний досвід такої роботи на заводі «Уралгідромаш», створено оргкомітет і розроблено заходи по впровадженню передових методів організації праці. Значна робота проводилася також цеховими парторганізаціями і партгрупами. Особливою боєвитістю в парторганізації цеху № 3 відзначалася партгрупа механічної дільниці, де налічувалося 17 членів КПРС. Велика увага в ній приділялася питанням підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві. На зборах групи систематично заслуховувались їх звіти про виконання вимог Статуту КПРС, партійних доручень. В результаті вже в 1980 р. тут було створено 5 бригад, які об'єднували більшість робітників дільниці. Партгрупа подбала про те, щоб у кожній бригаді працювали комуністи. Наприклад, у комсомольсько-молодіжній бригаді токарів на чолі з В. Дерев'янченком, що першою в 1979 р. виконала завдання п'ятирічки, половину становили комуністи.

Показуючи зразки в праці, вони брали активну участь у вихованні молоді, були її наставниками¹⁷.

Високого рівня та ефективності партійного керівництва розвитком бригадних форм організації праці, як і іншими сферами діяльності трудових колективів, можна досягти лише тісно поєднуючи організаційно-партійну та ідейно-виховну роботу з господарською. На це звернув особливу увагу червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС¹⁸. Оскільки бригада є первинним осередком трудового колективу і від неї значною мірою залежить розв'язання соціально-економічних та виховних завдань, важливим напрямом діяльності партійних організацій виробничих об'єднань стає пошук найбільш ефективних форм організаційно-політичного впливу на процес впровадження і розвитку бригадного методу. До них належить правильна розстановка комуністів, удосконалення структури низових партійних ланок — цехових парторганізацій і партгруп, створення, де це можливо, партійних груп бригад.

Постійну увагу питанням посилення партійного впливу на розвиток бригадної форми організації праці приділяє, зокрема, партійна організація Сумського машинобудівного виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе. Тут уважно стежили за тим, щоб частка комуністів у кожній бригаді була не меншою, ніж партійний прошарок у колективі об'єднання в цілому. Партком завжди тримав у полі зору питання удосконалення структури низових ланок партійної організації. За період з 1978 р. по 1980 р. в об'єднанні було додатково створено 11 партгруп, переважна більшість яких діяла в бригадах. Одна з кращих —

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 282, оп. 15, спр. 1, арк. 38; спр. 19, арк. 2, 15; Правда України, 1981, 15 янв.; Машинобудівник (орган парткому, комітету профспілки, комітету комсомолу та адміністрації Київського виробничого об'єднання «Більшовик»); 1980, 16 трав.

¹⁷ Машинобудівник, 1980, 29 серп.

¹⁸ Див.: Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р.: Стеногр. звіт, с. 187.

бригада токарів, очолювана В. І. Сухоставцем, що працювала в цеху № 20, була створена тільки з комуністів. Особистим прикладом вони довели переваги нової форми праці, багато зробили для зростання професійної майстерності молодшої зміни, залучення її до активної участі в громадському житті. Все це сприяло в кінцевому підсумку зростанню продуктивності праці¹⁹.

Багатогранна робота парткому, цехових парторганізацій і партгруп по впровадженню бригадного методу сприяла підвищенню ефективності виробництва в об'єднанні. Так, коефіцієнт змінності обладнання збільшився від 1,55 в 1975 р. до 1,66 — у 1980 р., приріст продукції за рахунок зростання продуктивності праці становив 85%. За цей же час питома вага продукції із Знаком якості піднялася з 10% до 45%²⁰.

Велику організаторську та ідейно-політичну роботу по впровадженню та розвитку колективних форм організації праці проводили цехові партійні організації і партгрупи виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод». Активно і цілеспрямовано працювала, зокрема, парторганізація механічного цеху № 9, комуністи якої ще на початку десятиї п'ятирічки виступили ініціаторами впровадження бригадного методу. Після широкого обговорення принципів роботи по-новому на партійних та профспілкових зборах на двох прольотах цеху було створено 5 перших комплексних бригад, до складу яких загалом увійшло понад 100 робітників різних спеціальностей. Їх очолили комуністи. Завдяки чітко розробленим положенням про колективні форми праці вже в 1977 р. на бригадний метод перейшли цілі дільниці, прольоти всіх трьох змін²¹.

Значну роботу в справі впровадження бригадного методу і підвищення його ефективності проводила партійна група другої дільниці названого вище цеху. В ній було створено одну з перших комплексних бригад, до складу якої увійшло 9 комуністів-верстатників. Партгрупа сприяла тому, що бригада переконливо довела переваги нової форми організації праці. Питання, пов'язані з новими умовами праці, неодноразово обговорювалися на партійних зборах. На них також регулярно заслуховувалися звіти комуністів про здійснення ними авангардної ролі на виробництві. Кандидати в члени партії, як правило, двічі на рік звітували про проходження кандидатського стажу. Кожен комуніст групи мав постійні партійні доручення. Виробничі питання комуністи дільниці завжди вирішували спільно із спеціалістами та керівниками цеху. У результаті багатогранної діяльності цехових парторганізацій і партгруп нова форма організації праці набула значного поширення в об'єднанні, де на початку 1982 р. нею було охоплено 55% робітників, які виробляли 66% промислової продукції²².

Велику увагу приділяла розвитку нового методу праці, підвищенню якості продукції, поліпшенню виховної роботи партійна група бригади № 1 другого механоскладального цеху харківського моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот». У полі зору комуністів, яких у групі налічувалося 9 чол., перебували питання виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань, кращого використання наявних резервів виробництва, забезпечення авангардної ролі членів і кандидатів у члени партії. Партгрупа спільно з радою бригади, до складу якої входили 5 чол. (бригадир, партгрупорг, май-

¹⁹ Коммунист, 1981, № 14, с. 31—33; Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 48, оп. 20, спр. 1, арк. 28.

²⁰ Коммунист, 1981, № 14, с. 29.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 900, оп. 18, спр. 88, арк. 146—147; За технический прогресс (орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод»), 1977, 9 апр.

²² Коммунист Украины, 1982, № 4, с. 33; За технический прогресс, 1978, 11 нояб.

стер і 2 робітники), виховувала у робітників високосвідоме ставлення до справ колективу, організовувала допомогу в підвищенні майстерності молодим робітникам. Всі 50 членів бригади опанували суміжні професії. За рахунок широкого використання досягнень науки і техніки, механізації та автоматизації виробничих процесів, використання передових методів і раціональної організації праці в півтора — два рази збільшилася зона обслуговування²³.

Одним з важливих питань діяльності партійних організацій, у тому числі й партгруп, є підвищення ролі бригад як форми широкого залучення трудящих до управління виробництвом. Значна робота в цьому плані проводилася в гірничопрохідній бригаді, що її очолював Герой Соціалістичної Праці І. М. Наумов (шахтоуправління «Знамя комунізму» виробничого об'єднання «Донбасантрацит»). У ній працювало 73 чол., з них 14 комуністів і 12 комсомольців. Відповідно до положення про виробничу бригаду в ній було створено раду в складі 7 робітників. На її щомісячних засіданнях розв'язувалися важливі організаційні та виробничі питання, розбиралися випадки порушення трудової дисципліни. Порушників піддавали громадському осуду, позбавляли премій. Партгрупа і рада бригади постійно цікавилися навчанням членів колективу. 64 члени бригади мали середню і середню спеціальну освіту, двоє навчалися у вузі, четверо — в технікумах, інші — в школах робітничої молоді, а також у школах економічної освіти та комуністичної праці²⁴.

Отже, цехові парторганізації і партгрупи виробничих об'єднань проводять важливу роботу по організаційно-політичному забезпеченню і розвитку колективних форм організації праці. Нині, коли ці форми стають основними, в бригади переноситься центр всієї організаційної та масово-політичної роботи. Тому роль цехових парторганізацій і партгруп безпосередньо в низових ланках виробництва ще більше зростає. «Слід посилювати партійний вплив в бригадах, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці у промисловості», — створювати там, де дають можливість умови, партійні групи, спрямовувати їх діяльність на формування здорового морально-психологічного клімату, розвиток трудової і громадської активності, виховання у членів колективу високої відповідальності за виконання планових завдань і взятих соціалістичних зобов'язань»²⁵.

Значну роботу в справі посилення партійного впливу в бригадах проводить партійна організація харківського моторобудівного об'єднання «Серп і молот». На кінець 1983 р. із 141 партгрупи 59 діяли в бригадах²⁶. А в цілому у виробничих бригадах підприємств та будов республіки створено 50 тис. партійних груп²⁷.

Оскільки можливості для створення партійних груп є не всюди, перед парторганізаціями об'єднань постало питання про пошук нових форм партійного впливу. Так, якщо в бригадах кількість комуністів недостатня, в них створюються партійно-комсомольські групи, або затверджуються парторганізатори з найбільш авторитетних і досвідчених членів КПРС. За дорученням парткомів, партбюро цехових організацій вони здійснюють організаційську і виховну роботу по мобілізації колективів бригад на виконання поставлених завдань, разом з

²³ Заводська правда (орган парткому, комітету профспілки, комітету комсомолу та адміністрації моторобудівного об'єднання «Серп і молот»), 1981, 11 квіт., 29 трав.

²⁴ Скоростной проходке горных выработок — партийное внимание: Материалы о передовом опыте организаторской и политической работы по осуществлению решений XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины в Ворошиловградской областной партийной организации. — Ворошиловград, 1980.

²⁵ Рад. Україна, 1983, 4 груд.

²⁶ Заводська правда, 1983, 15 жовт.

²⁷ Коммунист, 1983, № 15, с. 50.

радами бригад докладають зусиль для налагодження в них дружніх стосунків, борються за зміцнення дисципліни.

Велику роботу по добору і розстановці парторганізаторів на відповідальних ділянках виробництва проводять партійні організації виробничих об'єднань Харківської області. Так, у партійних організаціях головного підприємства об'єднання «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе», «Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова», «Завод ім. Малишева» в 1982 р. працювали, відповідно, 172, 92 і 660 парторганізаторів²⁸. А загалом по Харківській обласній партійній організації на початку 1983 р. їх налічувалося 6,5 тис. чол.²⁹

Зростання кількості і ролі парторганізаторів сприяє зміцненню партійного активу. Це дає парторганізаціям додаткову можливість поліпшувати керівництво низовими ланками виробництва, зміцнювати зв'язки з трудящими масами.

Однією з найважливіших умов успішного поширення нового методу праці є ретельний добір, розстановка та виховання кадрів, насамперед керівників бригад. Парторганізації виробничих об'єднань дбають про те, щоб бригади очолювали передові, висококваліфіковані робітники, які мають організаторські здібності й користуються авторитетом у членів бригад. Саме так будує свою роботу, наприклад, партійна організація харківського виробничого об'єднання «Завод імені Малишева». Керівниками бригад тут, як правило, призначаються робітники з середньою освітою і переважно великим трудовим стажем роботи на підприємстві. В токаря В. О. Петрова, делегата XXVI з'їзду партії, члена ЦК КПРС, виробничий стаж становить 30 років. Він навчив своєї справи понад 30 молодих виробничників. У 1979 р. В. О. Петров одним з перших у цеху очолив бригаду, яка перейшла на роботу за єдиним нарядом. Вміло спираючись на партгрупу, він переконав робітників у необхідності освоєння суміжних професій. Це дало можливість вивільнити кілька чоловік³⁰. Славні трудові біографії мають також керівники бригад, комуністи — делегат XXVI з'їзду Компартії України М. З. Ухов, В. М. Пономарьов, В. Я. Гур'єв, М. Ф. Якименко та І. Г. Глушенко — бригадир першої в республіці бригади комуністичної праці³¹.

Глибоко продумана система підготовки керівників бригад у київському виробничому об'єднанні «Веда». При затвердженні робітників на посади бригадирів враховується думка партійної та комсомольської організацій, а також ради бригадирів. Створено резерв на їх заміщення з числа робітників, які мають відповідну освіту і підготовку³².

Постійну увагу вдосконаленню добору кадрів, поліпшенню якісного складу керівників бригад приділяє партійна організація виробничого об'єднання «Ворошиловградтепловоз». За останні два роки десятиї п'ятирічки питома вага бригадирів — членів КПРС і ВЛКСМ — зросла у ньому з 25% до 31,6%, а в комплексних бригадах — до 37,2%. У 1980 р. 53,6% їх мали середню, середню спеціальну та вищу освіту проти 43,5% в 1978 р. Рада бригадирів об'єднання координує і спрямовує діяльність рад бригад цехів³³.

²⁸ Из опыта работы партийных организаций области. — Харьков, 1983; Машиностроитель (орган парткому, дирекції, профкому та комітету комсомолу виробничого об'єднання «Завод ім. Малишева»), 1983, 11 нояб.

²⁹ Красное знамя, 1983, 2 марта.

³⁰ Машиностроитель, 1981, 17 февр.

³¹ Машиностроитель, 1981, 9 янв., 23 янв., 10 февр., 2 июня, 21 июля.

³² Правда Украины, 1981, 21 нояб.

³³ Совершенствование организации труда — забота партийная. — Материалы о передовом опыте организаторской и политической работы по осуществлению решений XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины в Ворошиловградской областной партийной организации. — Ворошиловград, 1980.

Значна робота по добору, розстановці та вихованню кадрів проводиться партійною організацією Львівського виробничого об'єднання ім. В. І. Леніна. Питаннями впровадження бригадного методу вона активно займається з 1978 р. У 1980 р. в об'єднанні працювали 543 бригади, у тому числі 347 — на один наряд (37,5% робітників). Розвиток бригадної форми організації праці постійно перебуває у центрі уваги партійного комітету, ради секретарів партійних організацій об'єднання, цехових парторганізацій і партгруп. Велика робота проводиться по зміцненню партійного прошарку в бригадах. Так, за останні роки десятої п'ятирічки 70% робітників, прийнятих у партію, стали членами бригад. За ініціативою парткому в об'єднанні розроблена і діє система навчання бригадирів. Після засвоєння її 40-годинної програми вже на початку 1981 р. на головному підприємстві було атестовано 10 груп бригадирів загальною кількістю 109 чол. та у філіалах — 6 груп (144 чол.)³⁴.

Таким чином, бригadena форма організації праці, народжена творчістю робітничого класу, набуває в промислових виробничих об'єднаннях дедалі більшого поширення. Вона найбільш повно відповідає досягнутому рівню розвитку продуктивних сил, сприяє розв'язанню завдань партії по підвищенню ефективності суспільного виробництва, переведенню його на шлях переважно інтенсивного розвитку. Розвиток бригадної форми праці сприяє перебудові всієї сукупності суспільних відносин, зокрема, в межах трудового колективу, на внутрішньо при-таманних соціалізму колективістських засадах.

Досвід роботи партійних організацій виробничих об'єднань республіки свідчить, що в перших рядах новаторів виробництва, ініціаторів роботи за новим методом ідуть комуністи. Широке впровадження і розвиток бригадної форми організації і стимулювання праці вирішальною мірою залежить від підвищення авангардної ролі комуністів, удосконалення форм і методів організаційно-партійної та масово-політичної діяльності. При цьому особлива роль належить низовим партійним ланкам — цеховим парторганізаціям і партійним групам.

Водночас слід відзначити, що в справі впровадження і розвитку бригадного методу ще є немало недоліків і нерозв'язаних проблем, на які, зокрема, зверталася увага на Політбюро ЦК КПРС³⁵. Нерідко бригади створюються формально, з зайвою поспішністю, віддається перевага кількісним показникам замість якісних. Неодмінною умовою ефективної роботи бригадних колективів є госпрозрахунок. Однак господарські керівники не завжди приділяють належну увагу цьому аспекту, а партійні організації не наполягають на впровадженні госпрозрахунку. Чимало бригад не має планів на тривалий період, нерідко одне завдання змінюється іншим. Це дискредитує саму суть методу, розхолоджує людей, вони перестають бачити перспективу. Успіх бригадного госпрозрахунку залежить від створення належних умов для високопродуктивної роботи, дієвості договірних відносин між адміністрацією і бригадами. На жаль, відповідальність, у тому числі й матеріальну, як правило, несуть тільки останні. Керівники цехів, дільниць і навіть майстри, не кажучи вже про працівників служби постачання, майже завжди залишаються осторонь. Це, звичайно, штучно звужує права бригад, підриває як економічні, так і моральні основи даного методу³⁶.

Все це вимагає підвищення ефективності контролю за діяльністю адміністрації. Доцільно прискорити створення в партійних організаціях комісій, які б стежили за вдосконаленням бригадного методу, подавали їм дійову допомогу в налагодженні роботи. ЦК КПРС, зокре-

³⁴ Львов А. О. Назв. праця, с. 37—41.

³⁵ В Політбюро ЦК КПРС.— Правда, 1983, 12 нояб.

³⁶ Коммунист, 1983, № 14, с. 9.

ма, звернув увагу партійних організацій, керівників об'єднань і підприємств на необхідність формування комплексних наскрізних бригад³⁷. Поряд з підвищенням ефективності бригадного методу це сприятиме посиленню партійного впливу в трудових колективах.

Варто було б організувати навчання парторганізаторів та партгрупоргів.

Заслужовують на увагу міркування, які неодноразово висловлювалися на сторінках преси, про доцільність включення до складу бригад, особливо великих, інженерно-технічних працівників, що брали б безпосередню участь в організації праці, технологічному процесі, і відповідно нагороджувати їх згідно з кінцевими результатами роботи бригад. Це зміцнило б останні організаційно, підвищило зацікавленість вказаної категорії працівників у досягненні високих показників у праці при найменших затратах. В умовах виробничих об'єднань, де діє кілька самостійних партійних організацій, слід постійно підвищувати роль рад секретарів, які мають ефективніше координувати організаційно-політичну та виховну роботу в справі розвитку бригадного методу в усіх підрозділах об'єднань.

³⁷ Рад. Україна, 1983, 4 груд.

ЗАЛУЧЕННЯ ПАРТОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ РОБІТНИКІВ ДО ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ

Д. С. ШЕЛЕСТ (Одеса), В. В. ГОШУЛЯК (Одеса)

Для успішного вирішення актуальних завдань комуністичного будівництва велике значення має виконання постанов партії та уряду, дотримання радянських законів, зміцнення законності, охорона правопорядку. «Нормальний хід нашого суспільного розвитку немислимий без найсуворішого додержання законів, які охороняють інтереси суспільства і права громадян». — підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПСР¹.

Досвід соціалістичного й комуністичного будівництва в нашій країні свідчить про те, що нині особливого значення набуває цілеспрямована діяльність КПРС, компартій союзних республік, обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних парторганізацій по зміцненню соціалістичної законності й правопорядку, залученню до цієї справи широких мас трудящих, зокрема робітників. Ця робота здійснювалась через систему державних органів, при активному сприянні профспілкових, комсомольських організацій, добровільних народних дружин, органів народного контролю.

Проблема залучення робітників до зміцнення правопорядку поки що недостатньою мірою висвітлена в історико-партійній літературі. Автори праць з розглядуваної тематики свою основну увагу приділили аналізу теоретичних питань. На жаль, практична діяльність парторганізацій республіки в даному напрямку лишилася поза їх увагою².

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. — К.: 1983, с. 16.

² Жилинский С. Э. Роль КПСС в укреплении социалистической законности на современном этапе. — М.: 1977. — 215 с.; Його ж. Деятельность КПСС в Советского государства по укреплению социалистической законности. — М.: 1983. — 223 с.; Шамба Т. М. КПСС и органы охраны правопорядка. — М.: 1979. — 181 с.; Руководящая роль КПСС в условиях развитого социализма. — М.: 1979. — 327 с.; Руководство КПСС укреплением социалистической законности, совершенствованием форм и методов работы органов охраны правопорядка. — Научные труды по истории КПСС. Вып. 126. — К.: 1983. — 128 с. та ін.

У даному повідомленні автори прагнули показати, як це питання вирішувалося на Україні в 70-х роках.

Парторганізації республіки творчо використовували різні форми громадсько-політичної роботи. Важливе місце серед них належить постійним комісіям Рад народних депутатів по соціалістичній законності. Їх роль у боротьбі з правопорушеннями, в проведенні профілактичної роботи серед населення, а також в пропаганді радянських законів особливо зросла після виходу в світ постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.), в якій визначено основні напрями діяльності Рад по забезпеченню соціалістичної законності, підтриманню громадського порядку, охороні прав радянських громадян тощо³. У ході її виконання партійні організації республіки активно поповнювали їх склад. Так, у 1971 р. у 8,5 тис. постійних комісій Рад по соціалістичній законності налічувалося 40 тис. представників робітничого класу. В 1980 р. у понад 10 тис. комісіях працювало вже більш як 60 тис. робітників-депутатів, а також 100 тис. чол.— активістів місцевих Рад народних депутатів Української РСР. Практично кожна з місцевих Рад у 1980 р. мала у своєму складі комісію по соціалістичній законності⁴.

Цінний досвід діяльності цих комісій по зміцненню соціалістичної законності і правопорядку нагромаджений у Дніпропетровській області. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки їх кількість зросла на 15% і в 1975 р. становила 726. Їх члени провели, зокрема, роботу по контролю за дотриманням правил трудового та житлового законодавства. Так, комісія по соціалістичній законності Марганецької міської Ради депутатів трудящих тільки протягом 1976 р. розглянула понад 600 скарг, заяв та пропозицій. З її ініціативи було вдосконалено систему правової освіти адміністрації підприємств та організацій (у формі спеціальних семінарів)⁵.

Комісії по соціалістичній законності значну увагу приділяли вивченню стану громадського порядку в населених пунктах області, здійснювали заходи по його зміцненню. Факти порушення правопорядку за матеріалами комісії розглядалися на засіданнях виконкомів Рад, адміністрацією підприємств, в профспілкових організаціях. Завдяки цьому на підприємствах області в роки дев'ятої п'ятирічки кількість правопорушень зменшилася на 20%. В березні 1976 р. діяльність комісій була схвалена Дніпропетровським обкомом Компартії України⁶.

Робота постійних комісій Рад депутатів трудящих по соціалістичній законності перебувала в полі зору партійних органів. Вони аналізували їх ефективність, виявляли недоліки і вживали заходів щодо їх виправлення. Так, Одеський обком Компартії України в 1976 р. вивчав роботу обласних комісій. Ця перевірка показала, що комісії ще недостатньо мірою координували та узгоджували свою діяльність з адміністративними органами та громадськими організаціями. Це привело до дублювання, невміння виділити головні напрями боротьби за соціалістичний правопорядок. В прийнятому рішенні бюро обкому Компартії України накреслило конкретні шляхи поліпшення їх діяльності⁷.

Важливу роль у залученні робітників до зміцнення правопорядку, трудової дисципліни відіграють депутатські групи на підприємствах, які безпосередньо зв'язані з виробництвом і мають можливість опера-

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К.: 1981, т. 10, с. 318.

⁴ Бойовий загін Ленінської партії. Компартія України в цифрах.— К.: 1981, с. 147; Комуніст України, 1971, № 6, с. 5; Правда України, 1980, 30 мая.

⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 66, спр. 140, арк. 16.

⁶ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 66, спр. 140, арк. 72—74.

⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 117, спр. 41, арк. 2.

тивно впливати на вирішення цих завдань. Партійні організації республіки приділяли значну увагу їх роботі. Кількість таких груп на промислових підприємствах зросла з 22 тис. у 1971 р. до 25 тис. у 1980 р. У їх складі налічувалось до 60% робітників⁸.

Парторганізації Української РСР виявляли постійне піклування про те, щоб депутатські групи успішно виконували свої завдання по зміцненню правопорядку на підприємствах, поширенню передового досвіду. Так, Ворошиловградський міськом Компартії України рекомендував для вивчення й ознайомлення з методом діяльності групи (6 робітників тепловозобудівного заводу), яку очолювала депутат міської Ради робітниця Є. М. Максимова. Вони регулярно розглядали скарги, заяви та пропозиції трудящих, перевіряли господарську діяльність адміністрації, здійснювали контроль за дотриманням на підприємстві трудового та житлового законодавства. Тільки в 1975 р. з їх ініціативи ці питання декілька разів обговорювалися адміністрацією заводу, профспілковими організаціями. В результаті, понад 20 робітників та службовців були поновлені на роботі, а в 85 випадках вжито негайних заходів, спрямованих на боротьбу з розбазарюванням соціалістичної власності тощо⁹.

Вагомий вклад у справу зміцнення громадського порядку, профілактики правопорушень, правового виховання населення вносять добровільні народні дружини, що виникли з ініціативи робітників Кіровського заводу та інших підприємств м. Ленінграда. Їх підтримали трудящі всієї країни¹⁰. ДНД стали великою і авторитетною силою. Активну участь в їх роботі беруть робітники нашої республіки. Якщо на початку 70-х років до складу ДНД входило 1700 тис. чол., у тому числі 800 тис. представників робітничого класу, то на кінець 70-х років народні дружини об'єднували вже понад 1900 тис. чол., серед них — майже 1 млн. робітників. Лише за роки дев'ятої п'ятирічки кількість ДНД в Українській РСР зросла з 32 до 36 тис., а в 1980 р. їх було 38 тис.¹¹

Для поліпшення якісного складу ДНД та кількісного зростання їх рядів, розширення напрямків діяльності, піднесення ролі і авторитету у суспільстві велике значення відіграла постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення діяльності добровільних народних дружин по охороні громадського порядку» (травень 1974 р.). В ній підкреслювалось, що добровільні народні дружини набули значного досвіду у боротьбі з правопорушеннями, завоювали авторитет й підтримку у широких верств населення. ЦК КПРС поставив конкретні завдання перед партійними, радянськими, профспілковими та комсомольськими організаціями — поліпшити роботу ДНД, активно залучати до їх складу широкі маси трудящих¹².

Виконуючи постанову ЦК КПРС, партійні організації України приділили свою увагу питанням зміцнення їх рядів досвідченими, авторитетними працівниками, комуністами та комсомольцями, депутатами місцевих Рад депутатів трудящих, передовими робітниками. Так, у складі ДНД Харківського підшипникового заводу наприкінці дев'ятої п'ятирічки налічувалося 1030 робітників, в тому числі 477 комуністів, 391 комсомолец¹³. У Добровільній народній дружині Запорізького кок-

⁸ Правда України, 1971, 12 декаб.; Рабочая газета, 1981, 9 янв.

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 3, арк. 43.

¹⁰ Народная забота о правопорядке. — Известия, 1984, 2 мар.

¹¹ Щербинский В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. — К.: 1974, с. 43; Правда Украины, 1975, 20 мая; Рабочая газета, 1980, 30 сент.

¹² В. И. Ленин, КПСС о социалистической законности и правопорядке. — М.: 1982, с. 496.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 1561, оп. 1, спр. 373, арк. 78.

сохімічного заводу в 1980 р. було 460 робітників, з них — 202 комуністи, 103 комсомольці, 5 народних депутатів¹⁴.

Характерною рисою партійного керівництва діяльністю ДНД в досліджуваній період було заслуховування звітів про їх роботу на засіданнях партійних організацій. Наприклад, у 1974 р. ці питання розглядались на партійно-господарських активах, нарадах секретарів парторганізацій і голів виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих, командирів ДНД і керівників адміністративних органів Запорізької області¹⁵. Протягом дев'ятої п'ятирічки аналогічні проблеми регулярно обговорювались на засіданнях бюро Жовтневого райкому партії м. Києва¹⁶. Про діяльність ДНД у 1978 р. йшлося на зборах партактиву Кіровоградської області¹⁷. Партійні організації, аналізуючи роботу ДНД, виявляли недоліки, висували нові завдання перед дружинниками, вживали заходів до підвищення ролі ДНД у зміцненні громадського порядку. Цьому значною мірою сприяла організація системи їх підготовки. Так, парторганізації Запорізької області творчо використовували такі форми навчання, як факультети ДНД і правових знань народних університетів, лекторії, семінари та школи правових знань дружинників. Члени ДНД засвоювали основи радянського законодавства¹⁸.

На великих промислових підприємствах республіки було створено постійно діючі семінари для членів ДНД. Один з них, що діяв на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі Дніпропетровської області, у 1975 р. відвідували понад 400 робітників, які вивчали радянське право, основи правової пропаганди¹⁹. Навчання дружинників сприяло підвищенню рівня їх юридичної підготовки, більш свідомому виконанню свого громадського обов'язку.

Партійні організації, Ради депутатів трудящих республіки дбали й про спеціалізацію форм і методів діяльності ДНД. Підвищенню якості профілактичної роботи народних дружин сприяло, наприклад, створення спеціалізованих груп у ДНД. Так, у складі ДНД Нікопольського південнотрубиного заводу Дніпропетровської області в 1972 р. було організовано групи по забезпеченню безпеки дорожнього руху, по боротьбі з розбазарюванням соціалістичної власності, хуліганством тощо. Внаслідок цього в мікрорайоні дії дружини за роки дев'ятої п'ятирічки на 22% скоротилися випадки правопорушень, на 18% — крадіжок, на 25% — порушення правил вуличного руху²⁰.

В роботі парткомів республіки в цьому напрямі мали місце й певні недоліки. В окремих районах та на деяких промислових підприємствах первинні парторганізації слабо здійснювали контроль за діяльністю ДНД, не виявляли необхідного піклування про поліпшення їх якісного складу, не приділяли належної уваги поширенню передового досвіду та його пропаганді. Обласні комітети партії вживали заходів для того, щоб виправити таке становище. Запорізький обком Компартії України, проаналізувавши роботу ДНД в м. Запоріжжі в 1971 д., рекомендував здійснити заходи щодо усунення наявних недоліків. Первинні парторганізації міста при формуванні народних дружин обговорювали кожну кандидатуру на загальних зборах трудових колективів. Вони періодично заслуховували звіти керівників ДНД й давали принципову оцін-

¹⁴ Коксохімік Запоріжжя. 1980, 17 січ.

¹⁵ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 502, арк. 1.

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 277, оп. 21, спр. 54, арк. 30—31.

¹⁷ Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981, с. 298.

¹⁸ Правда Украины, 1980, 6 сентяб.

¹⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 2159, оп. 6, спр. 24, арк. 28.

²⁰ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 175, оп. 9, спр. 11, арк. 72.

ку їх діяльності. ДНД Запоріжжя поповнили понад 40 тис. передових представників робітничого класу. Ці заходи сприяли піднесенню авторитету дружин, поліпшенню їх якісного складу²¹.

Таким чином, парторганізації Української РСР, розглядаючи діяльність ДНД як важливий засіб залучення всіх трудящих до зміцнення правопорядку, протягом 1971—1980 рр., приділили особливу увагу навчанню членів ДНД, піклувалися про піднесення їх ролі, розширення масштабів роботи, поширення передового досвіду, який був нагромаджений в інших братніх республіках Союзу РСР.

В роки дев'ятої та десятої п'ятирічок з'явилися такі форми добровільної підтримки та сприяння органам внутрішніх справ, як опорні пункти громадськості і міліції (ОП). Досвід роботи цих пунктів Москви та Ленінграда широко вивчався і в нашій республіці. Вже в 1975 р. в Українській РСР їх налічувалося понад 600, а в 1980 р.— понад 700. 40% їх складу становили робітники²².

Складність та масштаби завдань, які вирішували ОП, зумовили й необхідність підвищення рівня організаційно-партійної роботи по керівництву ними. Її характерною рисою було визначення обов'язків ОП та організації, які контролювали їх діяльність. Так, у 1974 р. Донецький обком Компартії України розробив і затвердив положення про опорний пункт громадськості та міліції, в якому зазначалося, що ОП є однією з організаційних форм координації роботи державних органів та громадських організацій, які покликані розв'язувати питання охорони правопорядку. В цьому документі мова йшла також про основні напрями їх діяльності, принципи керівництва ними²³.

Партійні органи прагнули до того, щоб за кожним ОП було закріплено партійну організацію великого промислового підприємства, яка ставала базовим об'єднанням і організатором роботи по профілактиці правопорушень. Наприклад, партком Запорізького титаномagneзиевого комбінату протягом дев'ятої п'ятирічки головну увагу приділяв посиленню боротьби з порушниками громадського порядку, злочинністю, пияцтвом на території мікрорайону. При раді опорного пункту громадськості та міліції було створена й успішно діяла секція індивідуальної профілактики. Її члени виконували спеціальні завдання, постійно відвідували громадян, схильних до правопорушень. Все це привело до скорочення майже на 20% випадків порушень громадського порядку в мікрорайоні²⁴.

Одна з таких рад в той же період працювала на опорному пункті громадськості та міліції Одеського заводу «Епсилон». Головною особливістю її діяльності було виявлення порушників правопорядку й проведення індивідуальної виховної роботи з ними²⁵. Аналогічну практику було запроваджено з ініціативи партійного комітету Одеського заводу «Центроліт». Там заходи по профілактиці правопорушень планувались і тісно пов'язувались з діяльністю депутатської групи. Це дало можливість поліпшити роботу ОП по зміцненню правопорядку в районі розташування підприємства²⁶.

Одним з каналів, завдяки якому партійні організації мали змогу залучати робітників до справи зміцнення громадського порядку, в 1971—1980 рр. були ради профілактики правопорушень, які діяли на багатьох підприємствах. Їх кількість постійно зростала. Якщо в 1971 р.

²¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 26, спр. 20, арк. 14.

²² Правда України, 1975, 4 октяб.; Рабочая газета, 1981, 12 янв.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 98, спр. 93, арк. 55—56.

²⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 5590, оп. 10, спр. 1, арк. 24.

²⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 36, спр. 10, арк. 5.

²⁶ Там же, ф. 19, оп. 50, спр. 2, арк. 114—115.

у республіці їх налічувалося понад 6 тис., то на кінець 1980 р.— вже близько 15 тис. До складу таких рад входило понад 50% передових робітників, ветеранів праці, наставників молоді²⁷. Головними напрямками їх діяльності були індивідуальна виховна робота з порушниками трудової дисципліни й порядку на виробництві, об'єднання зусиль громадських організації та адміністрації у боротьбі з цими антисуспільними явищами.

Цінний досвід партійного керівництва діяльністю рад профілактики правопорушень нагромаджений у Запорізькій та Донецькій областях. Наприклад, на промислових підприємствах Запорізької області в 1975 р. було створено більш як 400, Донецької (1979 р.) — понад 1000 таких рад²⁸. Парторганізації постійно тримали в полі зору їх роботу, виявляли піклування про поліпшення якісного складу, поповнювали його передовими робітниками. Так, у 1979 р. ці питання понад 200 разів розглядалися на засіданнях парткомів промислових підприємств Донецької області. В результаті, партійні органи добилися (до середини 1980 р.) скорочення майже на 30% випадків порушення трудової дисципліни та громадського порядку робітниками та службовцями²⁹.

Первинна парторганізація Ново-Краматорського машинобудівельного заводу Донецької області приділяла особливу увагу діяльності ради профілактики правопорушень. Наприклад, тут кожне порушення трудової дисципліни було предметом обговорення на її засіданнях. В радах (а їх на заводі діяло 12) працювали 66 передових робітників, наставників молоді, ударників комуністичної праці. Члени останніх разом з адміністрацією взяли на облік порушників трудової дисципліни. Вони практикували й відвідування трудящих на дому. Завдяки цьому було досягнуто зниження втрат робочого часу, а також зміцнено порядок і виробничу дисципліну на підприємстві³⁰.

Значну роботу провели й ради профілактики правопорушень, які діяли на Бердянському заводі «Азовкабель» Запорізької області. Наприкінці кожного місяця на свої засідання вони запрошували осіб, що порушували дисципліну та громадський порядок. Внаслідок здійснених заходів на підприємстві майже наполовину зменшилися випадки порушень внутрішнього розпорядку. Із 74 справ, які обговорювалися у 1979 р., жодна згодом повторно не розглядалася³¹.

На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського в роки дев'ятої п'ятирічки ради профілактики правопорушень при підтримці парторганізації приділили увагу підвищенню виховної ролі трудових колективів, координації діяльності всіх громадських організації заводу. Ці питання знаходили своє висвітлення на партійних зборах, засіданнях парткому й партбюро³². Це дало бажані результати — до кінця дев'ятої п'ятирічки на заводі на 30% скоротилися прогули, на 41,5% — плинність кадрів³³.

Слід відзначити, що деякі партійні організації промислових підприємств республіки не надавали належного значення діяльності рад профілактики правопорушень по зміцненню правопорядку, не націлювали їх членів на організацію систематичної регулярної роботи.

Партійні організації України в період дев'ятої та десятої п'ятирічок активно підтримували та поширювали патріотичні почини трудя-

²⁷ Рабочая газета, 1971, 14 февр.; Правда України, 1980, 18 дек.

²⁸ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 501, арк. 4—5; Рабочая газета, 1979, 2 октяб.

²⁹ Рабочая газета, 1980, 7 люта.

³⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 900, оп. 14, спр. 29, арк. 122.

³¹ Азовкабель, 1980, 31 січ.; 3 квіт.

³² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 395, оп. 5, спр. 60, арк. 22.

³³ Там же, ф. 18, оп. 44, спр. 2, арк. 73.

ших під девізом — «Жити і працювати без правопорушень». Так, Одеський обком Компартії України в лютому 1972 р. схвалив звернення робітників заводів ім. Жовтневої революції та Січневого повстання до всіх трудівників області працювати без правопорушень, вести боротьбу за зразковий громадський порядок. У тому році їх підтримали ще 840 виробничих колективів Одещини³⁴. В 1972 р. 435 промислових підприємств Києва, а також 160 — із Дніпропетровська приєдналися до цього руху³⁵. Трудящі Ленінського району Запоріжжя в ті роки розгорнули соцзмагання за звання «Колектив без правопорушень»³⁶. Патріотичні ініціативи красномовно свідчать про глибоке розуміння робітничим класом необхідності зміцнювати соціалістичну законність й правопорядок, залучати до цієї роботи широкі маси населення. В 1980 р. у 22 тис. виробничих колективів республіки не зафіксовано жодного випадку правопорушень³⁷.

Масового поширення набув і рух за комуністичне ставлення до праці. Під час підбиття основних підсумків і визначення переможців змагання враховувалися не лише економічні показники, а й те, як члени трудових колективів дотримуються загальних для всіх правил та соціально-правових норм. Кількість учасників руху зросла в 2,1 раза й у 1980 р. становила 12,9 млн. чол. (93% від загальної чисельності робітничого класу)³⁸. Це свідчило про глибокі якісні зміни, які сталися в його соціальній структурі в період розвинутого соціалізму, а також про підвищення ролі трудящих у боротьбі з антисуспільними явищами.

Таким чином, аналіз діяльності партійних організацій Української РСР по залученню робітників до зміцнення соціалістичної законності і правопорядку показує, що вона мала плановий, різноманітний і масштабний характер, сприяла зміцненню правопорядку і дисципліни. Це дало можливість поліпшити систему організації виробництва, виконувати й перевиконувати плани та соціалістичні зобов'язання, взагалі підвищити трудову активність робітничого класу.

³⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 70, арк. 11.

³⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 73, арк. 7; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 40, спр. 33, арк. 142.

³⁶ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 502, арк. 26.

³⁷ Под знаменем ленинизма, 1981, № 19, с. 51.

³⁸ Підраховано авторами за: Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. До 60-річчя утворення СРСР.— К.: 1982, с. 293; Робітничий клас Української РСР в боротьбі за виконання рішень XXV з'їзду КПРС.— К.: 1980, с. 69.

До 40-річчя визволення території Української РСР від фашистських загарбників

М. В. КОВАЛЬ (Київ), П. М. ЧЕРНЕГА (Київ)

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК У НАЛАГОДЖЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У період Великої Вітчизняної війни, коли всі матеріальні засоби були мобілізовані на задоволення потреб фронту, в країні виникли значні труднощі у забезпеченні населення продовольством і промис-

ловими товарами, різко погіршилися культурно-побутові умови його життя. У цій складній і напруженій обстановці Комуністична партія виявляла невтомне піклування про трудівників тилу та їх сім'ї. Величезну роботу у справі налагодження матеріально-побутового обслуговування радянських людей проводили під її керівництвом профспілкові організації.

Вже в перші місяці війни вони багато зробили для успішної евакуації продуктивних сил і населення вглиб країни. Фабрично-заводські та місцеві комітети профспілок подавали робітникам і службовцям матеріальну допомогу, добивалися виділення для них транспортних засобів, здійснювали контроль за охороною ешелонів, забезпеченням евакуйованих продуктами харчування та медичним обслуговуванням, стежили за санітарно-гігієнічним станом ешелонів.

Як рідних зустріли у східних районах країни шахтарів Донбасу, металургів Придніпров'я, працівників сільського господарства УРСР.

Місцеві партійні, радянські та профспілкові організації вживали необхідних заходів для забезпечення їх житлом, харчуванням, паливом і роботою. З цією метою були створені спеціальні урядові комісії, безпосередню участь у діяльності яких брали й представники профспілок.

У липні 1941 р. Свердловський та Челябінський обкоми партії, наприклад, розглянувши питання про прийом, розміщення та обслуговування евакуйованих, великі завдання у цій справі поклали на місцеві профспілкові організації¹. Для поселення прибулих виділялися адміністративні будинки, приміщення профспілкових культурно-освітніх закладів, готелі тощо. Тисячі робітничих родин прийняли до своїх осель уральці, сибіряки, мешканці інших районів Сходу. Однак усім житла не вистачило, і багато сімей були розміщені в землянках. Тому у вересні 1941 р. РНК СРСР прийняла постанову «Про будівництво житлових приміщень для евакуйованого населення», якою зобов'язала наркомати і відомства, виконавчі комітети Рад депутатів трудящих на місцях негайно організувати будівництво спрощеного типу житлових та комунально-побутових приміщень, гуртожитків, казарм, бараків і сприяти розширенню індивідуального житлового будівництва².

Виконуючи цю постанову, профспілкові організації постійно дбали про забезпечення будівництва житла необхідними матеріалами й робочою силою, цікавилися потребами індивідуальних забудовників і допомагали їм у своєчасному одержанні позик та земельних ділянок, здійснювали технічний нагляд за ходом будівельних робіт тощо. У 1942—1943 рр. держава виділила на індивідуальне будівництво робітникам і службовцям 331 млн. крб.³ Величезну матеріальну допомогу подали їм профспілкові організації.

Особливо гостро питання, пов'язані із забезпеченням житлом колективів евакуйованих підприємств, стояли взимку 1941—1942 рр. На засіданнях центральних, обласних, фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок регулярно заслуховувалися звіти керівників підприємств і житлових комісій профкомів про хід житлового будівництва, намічалися заходи щодо його поліпшення. Все це давало добрі результати. Так, заслухавши в лютому 1942 р. питання про розміщення й роботу евакуйованого у Красноярськ запорізького комбайнового заводу «Комунар», президія ЦК профспілки робітників сільськогосподарського машинобудування відзначила, що «прибулі робітники, інженерно-технічні працівники і службовці заводу та їх сім'ї повністю розселені в житлових будинках міста, переважно в районі розташування заво-

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.—К., 1967, т. 1, с. 293.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917—1967 гг.: Сб. документов за 50 лет.—М., 1968, т. 3, с. 50—51.

³ Белоносов И. И. Советские профсоюзы в годы войны.—М., 1970, с. 124.

ду. Організоване харчування робітників у їдальнях»⁴. Профспілкові організації вугільних трестів Кузбасу «Прокоп'євуголь» і «Сталин-уголь» провели значну роботу по розміщенню та налагодженню побуту 6500 шахтарів і членів їх сімей, евакуйованих з Донбасу⁵.

Багато зробили для матеріально-побутового забезпечення евакуйованих трудящих профспілкові організації підприємств тракторної і танкової промисловості та суміжних галузей. Так, Харківський завод ім. Комінтерну, перебазований у Нижній Тагіл, до середини 1942 р. мав 163 гуртожитки, 80 бараків і житлових будинків загальною площею понад 438 тис. кв. м, де проживали 66,7 тис. чол. Понад 62 тис. кв. м житла здали в експлуатацію на Уралмаші. На Кузнецькому металургійному заводі житловий фонд збільшився порівняно з довоєнним періодом у шість разів. Загалом у Челябінській області протягом 1942 р. було споруджено 260 тис. кв. м житла⁶.

Значні кошти виділяли профспілки для задоволення побутових потреб евакуйованого населення. ЦК профспілки залізничників Півдня, наприклад, лише з листопада 1941 р. до червня 1942 р. подав працівникам залізничного транспорту України грошову допомогу в сумі понад 76 тис. крб.⁷

Профспілкові організації застосовували суворі стягнення до тих керівників підприємств, які не приділяли належної уваги житлово-побутовому обслуговуванню трудящих — неосмисленої умови їх високопродуктивної праці. Так, президія ЦК профспілки робітників швейної промисловості Півдня, розглянувши в березні 1943 р. питання про стан робітничого гуртожитку на Дніпропетровській фабриці ім. В. Володарського в м. Андіжані Узбецької РСР і визнавши його незадовільним, зобов'язала дирекцію підприємства і фабком забезпечити гуртожиток необхідними меблями і постільними предметами та навести там належний санітарний порядок. Для цього фабриці було виділено матеріальну допомогу в розмірі 8 тис. крб.⁸

Фабрично-заводські комітети профспілок особливо чуйно ставилися до запитів евакуйованих. За неповними даними профорганізацій підприємств тракторної і танкової, вогнетривкої та швейної промисловості і залізниць Півдня, видана ними протягом 1942—1943 рр. матеріальна допомога робітникам і службовцям становила близько 4 млн. крб.⁹ Серед тих, хто її одержав, було багато й трудівників з України.

Війна викликала значні труднощі в забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами, необхідність запровадження в країні нормованого диференційованого постачання. В його основу було покладено лєнінський принцип переважного забезпечення робітників провідних професій і вирішальних галузей народного господарства. В. І. Лєнін говорив, що «коли мова йде про розподіл продовольства, думати, що треба розподілити тільки справедливо, не можна, а треба думати, що цей розподіл є метод, знаряддя, засіб для підвищення виробництва»¹⁰.

Комуністична партія доручила організацію забезпечення робітників і службовців продовольчими і промисловими товарами державним і господарським органам. Контроль за робітничим постачанням покла-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 68, арк. 10.

⁵ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. 1917—1972 гг.: Документы и материалы.— Донецк, 1972. с. 108—109.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 187, арк. 5, 16; Труд, 1943, 28, 31 марта, 23 июня.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2357, оп. 1, спр. 2, арк. 49, 151; спр. 6, арк. 162.

⁸ Там же, ф. 2591, оп. 1, спр. 13, арк. 10.

⁹ Там же, ф. 2596, оп. 1, спр. 236, арк. 248; ф. 2759, оп. 1, спр. 3, арк. 14; ф. 2591, оп. 1, спр. 77, арк. 53; ф. 2357, оп. 1, спр. 4, арк. 82.

¹⁰ Лєнін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р.— Повне зібр. творів. т. 43, с. 331.

дався на профспілкові організації. Для його ефективного здійснення у травні 1942 р. на підприємствах, при ВЦРПС та центральних комітетах профспілок були створені відділи, а при фабрично-заводських і місцевих комітетах — комісії робітничого постачання. ВЦРПС зобов'язав профорганізації вважати піклування про задоволення потреб робітників і службовців у продуктах харчування одним з найважливіших завдань профспілок ¹¹.

Діючи в руслі цієї постанови, профспілкові комітети активізували роботу по забезпеченню трудящих товарами першої необхідності. У травні 1942 р. президія ЦК профспілки робітників тракторної і танкової промисловості, наприклад, розглянула питання про завдання профорганізацій у зв'язку із створенням відділів робітничого постачання (ВРП) на підприємствах галузі. У відповідній постанові вона зобов'язала заводи подати відділам допомогу в роботі, навести зразковий порядок в їдальнях, магазинах і підсобних господарствах, організувати роботу так, щоб усі продукти і промислові товари, які виділяла держава, повністю і своєчасно надходили до споживача. У 1942 р. лише на заводах Уралмаш та ім. Комінтерну, де працювало багато робітників з України, відділи робітничого постачання мали 45 магазинів, 46 їдалень, 8 продовольчих і овочевих баз та 8 підсобних господарств. Наявність останніх дала можливість виділити додатково для харчування робітників 3260 т зерна, 5118 т овочів, понад 2500 т м'яса і молока. Через мережу магазинів ВРП заводу ім. Комінтерну робітникам було продано 50 тис. м мануфактури, близько 10 тис. пар взуття, 5,3 тис. комплектів теплої одягу та інших промтоварів. Підбиваючи перші підсумки діяльності ВРП, заводські профспілкові конференції відзначили, що ім активно допомагають комісії робітничого постачання та громадські контролери, які сприяють поліпшенню громадського харчування і постачання робітників. За підсумками соціалістичного змагання в 1942 р. ДКО двічі нагороджував відділи робітничого постачання заводів Уралмаш та ім. Комінтерну перехідними Червоними Прапорами ¹².

Велику увагу приділяли профспілкові організації розширенню підсобних господарств, продукція яких була вагомим доповненням до продовольства, що надходило у централізованому порядку. В 1942 р. підсобні господарства профспілок авіаційних заводів, наприклад, дали трудящим 3325 т м'яса, майже 0,5 млн. штук яєць, понад 9300 т молока й молочних продуктів. Через роздрібну торговельну мережу на підприємствах продавали картоплю, капусту та інші овочі і фрукти ¹³. Лише за один рік з підсобних господарств підприємств 45 наркоматів трудівники тилу та їх сім'ї одержали 360 тис. т картоплі, 400 тис. т овочів, 32 тис. т м'яса, 60 тис. т риби, 108,3 тис. т молока, 420 тис. т меду та 3,1 млн. шт. яєць ¹⁴.

За безпосередньою участю профспілок у системі робітничого постачання були створені побутові майстерні, які виготовляли товари широкого вжитку. В 1942 р. понад 50% товарообігу ВРП підприємств швейної промисловості Півдня становили товари, що виготовлялися в таких майстернях ¹⁵. Беручи участь у розподілі ордерів на промислові товари, фабрично-заводські і місцеві комітети профспілок віддавали перевагу робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям, які виконували і перевиконували норми виробітку, та тим, хто особливо відзначився під час виконання важливих виробничих завдань. Значна кількість промислових товарів виділялася для задоволення потреб евакуйованого населення.

¹¹ Профсоюзы СССР: Документы и материалы. — М., 1963, т. 3, с. 380.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 159, арк. 41—42; спр. 187, арк. 6—10, 39, 233.

¹³ Труд, 1943, 2 июля.

¹⁴ Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). — М., 1960, с. 421.

¹⁵ Труд, 1943, 20 мая; ЦДАЖР УРСР, ф. 2591, оп. 1, спр. 16, арк. 39.

У квітні 1943 р. на міжобласній нараді представників державних, партійних і профспілкових організацій, що відбулася в РНК РРФСР, було підбито підсумки роботи по розміщенню, влаштуванню і матеріально-побутовому забезпеченню евакуйованого населення. На ній відзначалося, що сотні тисяч людей одержали на новому місці роботу і житло, опанували різні професії. В 1942 р. і першому кварталі 1943 р. держава видала їм близько 55 млн. крб. матеріальної допомоги, 500 т вівни, 1750 тис. м мануфактури та багато інших товарів¹⁶.

З вигнанням фашистських окупантів з радянської території поступово нормалізувалося життя у визволених від ворога районах Української РСР. Це було пов'язано з величезними труднощами, адже фашисти зруйнували або спалили 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, понад 2 млн. будинків та більш як 540 тис. будівель різного типу, залишивши без притулку 10 млн. чол.¹⁷⁻¹⁸ Виконуючи постанови Державного Комітету Оборони «Про створення індустріальної бази для масового житлового будівництва» (травень 1944 р.) та РНК СРСР «Про заходи по відбудові індивідуального житлового фонду у визволених районах та посиленню індивідуального житлового будівництва у містах і робітничих селищах СРСР» (травень 1944 р.)¹⁹, профспілкові організації розгорнули соціалістичне змагання за якнайшвидшу відбудову житла та благоустрій відроджених міст і сіл. Ще в лютому 1944 р. на пленумі ЦК профспілки робітників житлового господарства було заслухано питання про хід виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» (серпень 1943 р.). Пленум зобов'язав профорганізації галузі сприяти відновленню у найкоротші строки в усіх визволених містах будівельних і житлових управлінь, ремонтних контор, ширше розгорнути змагання за дострокове введення до ладу житла і культурно-побутових установ²⁰.

Активну участь у розробці планів житлового будівництва та контролі за ходом їх виконання брали профспілкові організації України. Значну роботу в цьому напрямі проводили, зокрема, житлово-побутові комісії фабрично-заводських і місцевих комітетів. Профспілкові активісти були найпершими зачинателями патріотичних рухів, спрямованих на поліпшення умов життя і побуту трудівників тилу та їх сімей. Так, робітники-залізничники Києва виступили з ініціативною власними силами відбудувати житло і навести зразкову чистоту в будинках і дворах, яку схвалив дорожний комітет профспілки Південно-Західної залізниці. Цей почин підтримали всі працівники магістралей республіки, завдяки чому в цілому по галузі на Україні в 1944 р. було введено в експлуатацію 399 тис. кв. м житлової площі при плані 309 тис. На капітальний ремонт житлового фонду і комунальних підприємств виділялося 2600 тис. крб., а фактично використано 4793 тис. крб. (184,3%), що дало змогу достроково заселити житлові будинки, обладнати гуртожитки залізничників меблями та предметами першої необхідності²¹.

Велика увага приділялася відбудові житлового фонду в Донецькому і Криворізькому басейнах. VIII пленум ЦК профспілки шахтарів Донбасу (травень 1945 р.) констатував, що на той час трудящі Все-союзної кочегарки за активною участю профорганізацій вже відновили 1291 тис. кв. м житлової площі та культурно-побутових установ, тобто 50% зруйнованого. У тому числі стали до ладу 1123 гуртожитки, в

¹⁶ Труд, 1943, 30 апр.

¹⁷⁻¹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.—К., 1975, т. 3, с. 157.

¹⁹ Там же, с. 237.

²⁰ Труд, 1944, 19 февр.

²¹ Рабочая газ., 1944, 8 июля; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 14, арк. 47 (Підрахунки авторів).

яких поселилося близько 60 тис. робітників²². У Кривбасі протягом 1944—1945 рр. було відбудовано 209 тис. кв. м житлової площі, 19 лікарень, 35 шкіл, 15 клубів, понад 40 дитячих садків і ясел²³.

Значну роль у прискоренні відбудови житла відігравали громадські огляди поліпшення житлово-побутових умов трудящих. Наприклад, з ініціативи завкому Дніпропетровського металургійного заводу ім. М. С. Кірова, яку підтримав ЦК галузевої профспілки, такі огляди були проведені на всіх споріднених підприємствах. В результаті реалізації пропозицій і зауважень, що надійшли від оглядових комісій, значно поліпшилися житлово-побудові умови металургів, а це, в свою чергу, сприяло їх закріпленню на виробництві. Так, у 1944 р. колективи Макіївського трубного заводу та «Запоріжсталі» план відновлення житлового фонду виконали відповідно на 248% і 172%²⁴. При цьому широко використовувалися відходи металургійного виробництва, які заміняли дефіцитні будівельні матеріали.

Постійне піклування виявляли профспілкові організації про молодих робітників, що жили в гуртожитках. Питання, пов'язані з ходом відбудови і ремонту останніх, заготовлею для них палива на зиму тощо, регулярно обговорювалися на засіданнях президій ЦК та обкомів профспілок, а також фабрично-заводських і місцевих комітетів. Вони проводили конкурси на кращий гуртожиток та кімнату, виділяли кошти для їх обладнання. Так, завком Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, провівши в 1944 р. такий конкурс, виділив для благоустрою житла молодих робітників 30 тис. крб. Завдяки постійному піклуванню партійних, профспілкових і господарських організацій зростала чисельність гуртожитків та кількість місць у них. У першому кварталі 1945 р., наприклад, у гуртожитках 22 металургійних заводів республіки проживали 14,8 тис. чол. Тут працювали їдальні, побутові майстерні, лазні, перукарні, клуби та червоні кутки. Профспілка робітників промислового будівництва взяла активну участь у відбудові 290 тис. кв. м житлової площі, зокрема у спорудженні 259 гуртожитків, де на початку 1945 р. налічувалося 80 тис. робітників. Трудящих галузі обслуговували 100 лазень, 118 пралень, 113 перукарень і 128 швейних майстерень²⁵.

Велику увагу в своїй діяльності профспілки приділяли відбудові індивідуального житлового фонду у визволених районах. У важких умовах розрухи це стало їх кровною справою. Житлово-побутові комісії профспілкових комітетів постійно цікавилися потребами забудовників і ставили перед керівниками підприємств та виконкомами Рад депутатів трудящих питання про своєчасне виділення для них позик, земельних наділів, будівельних матеріалів, вживали заходи для ліквідації причин, що затримували хід будівництва. Фабрично-заводські і місцеві комітети профспілок стежили, щоб кредити на будівництво надавалися в першу чергу передовим робітникам та сім'ям захисників Батьківщини, щоб вони використовувалися за призначенням і максимально ефективно. У першому півріччі 1944 р. в республіці на індивідуальне житлове будівництво було виділено 73,2 млн. крб. Лише забудовники з комбінату «Сталінвугілля» одержали 4,5 млн. крб. А всього, за даними ЦК профспілки шахтарів Донбасу, сума кредиту на індивіду-

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 130; спр. 1125, арк. 15; Мавродин В. И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны (1943—1944 гг.).— М., 1962. с. 28.

²³ Кучма П. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины: (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь-Марганцевского бассейнов. 1944—1950 гг.).— Днепропетровск, 1957, с. 28; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 15, арк. 103.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 109—110.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 413, арк. 13; спр. 415, арк. 84—85; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 12, арк. 46.

альне житлове будівництво, наданого в 1944—1945 рр., становила 9,7 млн. крб., в рахунок якого було зведено 91 будинок площею 4192 кв. м. Близько 3 млн. крб. освоїв 631 забудовник на металургійних заводах республіки²⁶.

Відбудова житла наштовхувалася на численні труднощі. Не вистачало робочих рук, будівельних матеріалів, повільно використовувалися державні асигнування. Однак завдяки самовідданій праці населення республіки та братерській допомозі всіх народів країни у 1945 р. в УРСР було відбудовано, заново споруджено і відремонтовано 2,4 млн. кв. м житлової площі у містах, 155 840 будинків колгоспників і селян, 5580 культурно-побутових приміщень²⁷.

Дедалі зростала роль профспілок і в налагодженні матеріально-побутового обслуговування населення після вигнання фашистських загартників з території УРСР. Харчова, легка та місцева промисловість республіки виявилися майже повністю розореними окупантами. Підприємствам цих галузей, а також торгівлі було завдано збитків на суму, що становила близько 20 млрд. крб.²⁸ Населення було нещадно пограбоване фашистами.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що *«у країні, яка розорена, перше завдання — врятувати трудячого. Першою продуктивною силою всього людства є робітник, трудячий»*²⁹, партія і уряд, а також радянські профспілки робили все можливе, щоб і в цих складних умовах забезпечити трудівників тилу найнеобхіднішим. Особливе значення в цьому плані мало відродження харчової промисловості республіки. Наприкінці 1944 р. відновили роботу 2100 великих борошномельних підприємств і елеваторів, 102 заводи м'ясної та холодильної промисловості. У вересні 1944 р. почали працювати консервні заводи Києва, Одеси, Мелітополя, Черкас, які випустили до кінця року понад 1,5 млн. банок консервів. До середини 1945 р. почали давати продукцію близько 9,5 тис. підприємств борошномельної, хлібопекарської, м'ясної, консервної, рибної та інших галузей промисловості УРСР, на яких працювали понад 257 тис. робітників і службовців³⁰. На початку того ж року відновили випуск продукції понад 170 підприємств шкіряної, взуттєвої та швейної промисловості, де було зайнято понад 27 тис. чол.³¹ Протягом 1944—1945 рр. у республіці було вироблено 1755 тис. т цукру, 83,5 тис. т м'яса, 142 тис. т жирів, 5,5 млн. пар взуття, 3,2 млн. м тканин³².

Багато зробили профспілки для налагодження безперебійного постачання промислових центрів, особливо Донбасу. Вже наприкінці 1943 р. відділи та комісії робітничого постачання профспілкових організацій шахт комбінатів «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля» організували роботу 300 магазинів, 370 їдалень, багатьох швейних майстерень, перукарень та інших побутових підприємств. При шахтах створювалися підсобні господарства, де відгодовували худобу і птицю,

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 308, арк. 1; спр. 415, арк. 84; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1125, арк. 16; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 16, арк. 71; спр. 17, арк. 140.

²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 149.

²⁸ Ларін А. Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943—1945 рр.).— УІЖ, 1978, № 5, с. 102.

²⁹ Ленін В. І. Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня: І Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти. 6—19 трав. 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 347.

³⁰ Труд, 1944, 19 сент.; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 76, 122, 218, 224; спр. 18, арк. 22, 90, 122, 152; спр. 17, арк. 31, 34; спр. 28, арк. 31. (Підрахунки авторів).

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 75; спр. 7, арк. 27; спр. 13, арк. 2—3; спр. 23, арк. 9; Труд, 1944, 22 дек.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 21. (Підрахунки авторів).

³² Історія Української РСР.— К., 1977, т. 7, с. 420.

виросували картоплю та інші овочі, ловили рибу³³. З липня 1944 р. шахтарям була встановлена підвищена норма постачання продуктами, а також подавалась одноразово продовольча допомога їм та їх сім'ям. Того року Радянський уряд виділив для Донецького басейну близько 25 тис. голів великої рогатої худоби, свиней, овець, 90 тис. шт. птиці, 250 тис. шт. різного господарського посуду, 256 т мила та інших предметів першої необхідності³⁴.

Для посилення впливу профспілок на забезпечення трудящих продуктами харчування та промисловими товарами президія ВЦРПС у липні 1944 р. прийняла постанову про організацію комісії робітничого постачання при районних, міських, обласних (крайових) і республіканських комітетах профспілок³⁵. Виконуючи її, ЦК профспілки шахтарів Донбасу організував майже 500 таких комісій, у яких працювали більш як 8 тис. активістів. Протягом року після визволення Донбасу відділи робітничого постачання за безпосередньою участю і допомогою профспілкових організацій відновили роботу 53 підпорядкованих їм радгоспів з земельною площею понад 98 тис. га, організували 225 підсобних господарств, угоддя яких становили 109 тис. га і де відгодовувалося 23 тис. голів худоби. Робітників і службовців басейну обслуговували 645 їдалень, 717 магазинів, 87 баз і 478 побутових майстерень. Не менш як 50% робітників вугільної промисловості користувалися послугами підприємств громадського харчування. Шахтарям було видано 155 тис. орденів на придбання промтоварів на суму 7148 тис. крб.³⁶

Значну роботу по матеріально-побутовому забезпеченню трудящих проводила профспілка гірників залізорудної промисловості. За участю її низових організацій у 1944 р. було створено 38 відділів робітничого постачання та 39 підсобних господарств, у яких відгодовувалося близько 2 тис. голів великої рогатої худоби і свиней. Лише в тресті «Кривбасруда» 54 їдальні, 8 пекарень, 25 буфетів та ларків одержали від підсобних господарств 26 тис. т борошна та різних круп і 23 т олії. Профспілкові комітети підприємств громадського харчування залізорудної промисловості України розгорнули серед працівників змагання за високу культуру обслуговування трудящих. Їх почин підтримали колективи 252 підприємств громадського харчування і комунального господарства, коксохімічної промисловості республіки³⁷.

Широкого розмаху набрало змагання між відділами робітничого постачання металургійних заводів республіки, яке сприяло швидкому відновленню роботи 200 їдалень і 180 магазинів. У 1944 р. ВРП заводу ім. Ф. Е. Дзержинського за хорошу роботу по матеріально-побутовому забезпеченню робітників двічі завойовував першість у змаганні серед підприємств Наркомчормету СРСР.

Питання забезпечення трудящих продовольством і промисловими товарами знаходили систематичне відображення в рішеннях робітничих зборів, фабрично-заводських і місцевих, республіканських та центральних комітетів галузевих профспілок. Так, VII пленум ЦК профспілки робітників промислового будівництва Півдня, підбиваючи підсумки діяльності за 1944 р., відзначив хорошу роботу 59 відділів робітничого постачання та 68 підсобних господарств. Лише в робітничій їдальні «Азовстальбуду» з підсобних господарств надійшло 6,2 т зерна, 5,4 т картоплі, 11,8 т овочів, 1,8 тис. л молока і 180 т риби³⁸.

³³ Труд, 1944, 16 янв.; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 159, арк. 41.

³⁴ Історія Української РСР, т. 7, с. 420; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 303, арк. 18—19.

³⁵ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1944, № 7—8, с. 49.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 128—129; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 16, арк. 72; спр. 39, арк. 28—29; спр. 13, арк. 1.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 13, арк. 1, 104; спр. 39, арк. 29.

³⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 413, арк. 13.

В роботі по матеріально-побутовому забезпеченню трудящих профспілки України відчували постійну допомогу ВЦРПС і центральних комітетів профспілок. На початку 1945 р. ЦК профспілки робітників цукрової промисловості, наприклад, заслухав звіти про роботу відділів робітничого постачання 30 цукрових заводів республіки і подав їм матеріальну допомогу³⁹.

Завдяки великій роботі, проведеній партійними, радянськими та профспілковими органами, в УРСР наприкінці війни діяло 30,5 тис. магазинів та 7,9 тис. підприємств громадського харчування⁴⁰.

Важлива ініціатива належала профспілкам також у розвитку індивідуального й колективного городництва, яке стало в роки війни важливим джерелом додаткового продовольчого постачання робітників та службовців. Партія і уряд, схваливши цю ініціативу, поклали керівництво організацією городництва на обкоми партії, облвиконкоми та ЦК профспілок. Щоб надати його розвитку більш цілеспрямованого характеру, Секретаріат ВЦРПС своєю постановою від 3 квітня 1942 р. зобов'язав фабрично-заводські та місцеві комітети профспілок створити спеціальні городні комісії. У лютому 1943 р. при ВЦРПС було організовано Комітет сприяння індивідуальному та колективному городництву, який координував і спрямовував роботу городніх комісій. Очолила його секретар ВЦРПС К. І. Ніколаєва⁴¹.

Широкого розмаху набрало городництво серед працівників підприємств тракторної і танкової, а також вогнетривкої промисловості, сільськогосподарського машинобудування, які обробляли в 1943 р. 6 тис. га земельних ділянок⁴². По країні в цілому городництвом займалися 11,6 млн. робітників і службовців. Вони одержали із 766 тис. га своїх ділянок 5 344 тис. т продуктів харчування, майже втричі більше, ніж у попередні роки⁴³.

Велику увагу розвитку городництва приділив XII Пленум ВЦРПС (березень 1944 р.). Виконуючи його рішення, профорганізації визволеної території України обрали городні комісії і розгорнули соціалістичне змагання за розширення посівних площ, збільшення кількості городників та підвищення врожайності зернових і овочевих. Городні комісії здійснювали агротехнічну пропаганду, проводили консультації, розповсюджували спеціальну літературу, в якій висвітлювався досвід вирощування городніх культур. Лише на 20 підприємствах чорної металургії республіки під час городньої кампанії 1944 р. профкомаами було організовано майже 1900 лекцій і бесід на агротехнічні теми, на яких побували 60 тис. чол. Профспілкові органи допомогли городникам придбати 15 тис. т насінневої картоплі, 400 тис. корінців розсади капусти і помідорів, 56 тис. лопат та іншого сільськогосподарського інвентаря. Чисельність городників зросла на цих заводах до 92% працюючих, а врожай зернових і овочевих культур на їхніх ділянках досяг 324,7 т. У середньому на одного городника було зібрано близько 300 кг овочів. Понад 240 тис. трудівників вугільної промисловості Донбасу мали городи площею 34,3 тис. га. У 1944 р. вони зібрали 12,8 тис. т зернових і овочевих культур. Крім того, майже 159 тис. т овочів і фруктів було одержано від підсобного господарства відділів робітничого постачання й шахт⁴⁴.

Питання, пов'язані з індивідуальним та колективним городництвом, постійно персубували в полі зору профспілок. У 1944 р., наприклад, у

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 14, арк. 35; спр. 23, арк. 21.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 122.

⁴¹ Белоносов И. И. Советские профсоюзы в годы войны, с. 117, 123.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 2, спр. 4, арк. 174—177; ф. 2759, оп. 1, спр. 26, арк. 100; ф. 2597, оп. 1, спр. 78, арк. 22.

⁴³ Труд, 1944, 12 марта; В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1945, № 1—2, с. 37.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 103—104; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 129.

радгоспах республіки було проведено 370 профспілкових зборів, на яких розглядалися заходи, спрямовані на його розвиток. І як результат того року близько 80% працівників радгоспів обробляли городи загальною площею 11,4 тис. га, а врожай картоплі та інших овочів становив на них відповідно 12,8 і 19,2 т з одного гектара ⁴⁵.

Велику увагу розвитку городництва приділяли ЦК КП(б)У та РНК УРСР. Вони націлювали партійні, радянські й профспілкові організації на залучення до цієї справи якомога більшої кількості робітників і службовців, рекомендували виділяти кращі земельні ділянки насамперед сім'ям фронтників та інвалідів війни, всіляко допомагати їм у вирощуванні врожаю.

Під керівництвом партійних організацій фабрично-заводські та місцеві комітети профспілок підприємств і установ республіки досягли в 1945 р. значних успіхів у розвитку городництва. Помітно підвищилася врожайність городніх культур. Городники профспілки металургів Півдня, наприклад, довели її по картоплі до 12 т з гектара (проти 7 т 1944 р.), по інших овочах — до 17 т (проти 6 т). Валовий збір врожаю зріс з 380 кг у 1944 р. до 450 кг у 1945 р. на одного городника ⁴⁶. Загалом в УРСР при активній допомозі комітетів профспілок городництвом на 1945 р. займалися 2,5 млн. сімей робітників і службовців, які обробляли колективні та індивідуальні городи, площа яких перевищувала 385 тис. га ⁴⁷.

У період дії нормованого постачання профспілки республіки подали значну допомогу державній торгівлі та відділам робітничого постачання в організації безперебійного забезпечення трудівників тилу продуктами харчування і промисловими товарами. З перших днів війни вони здійснювали дійовий громадський контроль за роботою торговельної мережі й підприємств громадського харчування.

Втілюючи в життя ленінські ідеї народного контролю, профорганізації на першій план ставили завдання підвищення продуктивності праці та збільшення кількості продуктів, а також організацію належного їх обліку й розподілу. Виконуючи постанову Президії ВЦРПС «Про посилення боротьби профспілок з розкраданням і розбазарюванням продовольчих та промислових товарів» (лютий 1943 р.) ⁴⁸, комісії робітничого постачання фабрично-заводських і місцевих комітетів, громадські контролери систематично перевіряли роботу торговельних баз, складів, магазинів, їдалень, підсобних господарств. Вони багато робили для запобігання фактам крадіжок продуктів і товарів, обмірювання, обважування та обраховування споживачів.

Значну увагу діяльності профспілок у справі матеріально-побутового забезпечення трудящих приділив XIII пленум ВЦРПС (березень 1945 р.). Він зобов'язав профорганізації вжити заходів для повнішого задоволення побутових потреб робітників і службовців, пам'ятаючи, що постійне піклування про них безпосередньо пов'язане з роботою профспілок по дальшому підвищенню продуктивності праці, розвитку соціалістичного змагання, організації широких мас трудящих на виконання та перевиконання державних планів ⁴⁹.

Підсумки роботи профорганізацій по матеріально-побутовому забезпеченню трудящих Української РСР були підбиті на конференціях з робітничого постачання, що відбулися наприкінці війни на всіх підприємствах. Вони відзначили велику роботу профорганізацій у справі розподілу продуктів і товарів, особливо у створенні власної продовольчої бази підприємств, що стала важливим додатковим джерелом по-

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 410, арк. 106—107.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 17, арк. 139.

⁴⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза..., т. 3, с. 236.

⁴⁸ Профсоюзы СССР, т. 3, с. 383.

⁴⁹ Там же, с. 390.

стачання трудящих у роки війни. Підприємства державної промисловості та промислової кооперації протягом 1944 р. та 8 місяців 1945 р. виробили продукції на 2,4 млрд. крб. у незмінних цінах 1926—1927 рр. Було випущено взуття — 1700 тис. пар, панчішно-трикотажних виробів — 2400 тис. пар, швейних виробів на 100 млн. крб. та багато інших товарів і предметів широкого вжитку. В галузі харчової промисловості до кінця війни були відновлені виробничі потужності: у цукровій промисловості — на 79,8%, у м'ясній — на 87%, молочній на 73,6% хлібопекарській — на 70,8%, жировій — на 74,8%, рибній — на 47,3%⁵⁰.

Багато було зроблено і для відновлення та розширення мережі лікувальних закладів, поліпшення медичного обслуговування робітників, службовців та їх сімей. Протягом 1944 р. за активною участю профспілкових організацій вугільної, металургійної, коксохімічної промисловості та залізничного транспорту України було налагоджено роботу понад 240 лікарень, 365 поліклінік і амбулаторій, 237 диспансерів, епідемстанцій і санітарно-гігієнічних лабораторій, 747 пунктів охорони здоров'я⁵¹.

У червні 1945 р. на пленумі ЦК профспілки працівників медико-санітарної праці були підбиті підсумки великої роботи по відбудові зруйнованої фашистськими загарбниками мережі медичних установ. Пленум відзначив, що наприкінці війни відновили роботу близько 4,5 тис. медичних установ, у яких працювали 179 тис. лікарів, медсестер та інший обслуговуючий персонал. При безпосередній допомозі Радянської держави і ВЦРПС відкрилися 74 будинки відпочинку на 9880 місць і 22 санаторії профспілок на 4495 ліжок⁵².

В напружені роки війни профспілки постійно дбали про комуністичне виховання та культурне обслуговування широких трудящих мас. Осередками цієї важливої роботи були профспілкові клуби, будинки культури, червоні кутки, бібліотеки. Велике значення для активізації культурно-освітньої діяльності мали постанови ЦК ВКП(б) «Про культурну роботу профспілок» (лютий 1943 р.) та Президії ВЦРПС «Про культурно-масову роботу профспілок» (квітень 1943 р.)⁵³. Протягом 1943—1945 рр. знову почали працювати 960 профспілкових клубів, будинків культури та 6673 червоні кутки, де було встановлено 263 радіовузли, 203 кіноустановки, відкрито 1654 бібліотеки з книжковим фондом 1487 тис. томів. При клубах і будинках культури діяло 38 195 гуртків художньої самодіяльності, які відвідували 587 тис. чол. Вони дали для населення та воїнів Червоної Армії майже 32 тис. концертів і спектаклів⁵⁴.

В роки Великої Вітчизняної війни профспілки виправдали високу оцінку їх діяльності по забезпеченню населення продовольством, яку дав В. І. Ленін у період, коли йшла боротьба за утвердження Радянської влади. У доповіді ЦК ІХ з'їздові РКП(б) 29 березня 1920 р. він говорив: «...Профспілки виносили на своїх плечах все завдання боротьби з нашими бідами, коли доводилося допомагати державі в продовольчій роботі»⁵⁵. Невтомне піклування профспілкових організацій про задоволення матеріально-побутових потреб трудящих у роки війни мало

⁵⁰ Українська ССР в Великій Оте́чественній війні Сове́тського Сою́за..., т. 3, с. 240.

⁵¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 240, арк. 20—21; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 88; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1125, арк. 23—24; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 40—41; спр. 13, арк. 1, 105; спр. 17, арк. 141; спр. 39, арк. 20. (Підрахунки авторів).

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1151; арк. 4; спр. 2180, арк. 90; оп. 28, спр. 118, арк. 103; Труд, 1944, 9 лютого.

⁵³ Історія Кому́ністичної партії Радянського Союзу.— К., 1974, т. 5, кн. 1, с. 376; Профсоюзы СССР, т. 3, с. 401—403.

⁵⁴ Коваль М. В., Чернега П. М. Основні напрями діяльності профспілок у процесі відбудови народного господарства УРСР (1943—1945 рр.). — УІЖ, 1980, № 11, с. 61.

⁵⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 243.

велике значення для збереження їхнього здоров'я, забезпечення працездатності, для згуртування широких мас робітників і службовців на виконання й перевиконання державних планів, зміцнення радянського тилу, єдності армії і народу, а в кінцевому підсумку — для розгрому фашистських загарбників.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ СЕРЕД ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ, ВИЗВОЛЕНІЙ ВІД ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1943—1945 рр.)

В. С. МЕМЕТОВ (Іваново)

Комуністична партія, завжди розглядаючи літературу і мистецтво як бойову ділянку ідеологічної діяльності, надає винятково важливого значення ідейно-політичному вихованню художньої інтелігенції. При цьому вона постійно спирається і творчо використовує ленінські настанови щодо цієї відповідальної сфери своєї роботи на всіх етапах історії нашої країни¹.

Особливої актуальності ця діяльність набула в роки Великої Вітчизняної війни, коли в жорстокому поєдинку з лютим ворогом з величезною силою виявилися переваги соціалістичного способу життя та непереможна сила комуністичної ідеології. Значний вклад у загальну Перемогу над фашизмом внесли працівники літератури і мистецтва. З першого і до останнього дня війни вони допомагали партії організовувати, надихати та ідейно озброювати радянських людей на боротьбу з фашизмом. Активна творча і громадсько-політична діяльність художньої інтелігенції в боротьбі з ворогами була закономірним результатом послідовної та цілеспрямованої ідейно-виховної діяльності Комуністичної партії як у передвоєнні роки, так і в дні війни. Зокрема, особливо велику увагу її бойовий штаб — Центральний Комітет — приділяв роботі парторганізації з інтелігенцією на визволених від загарбників територіях областей та республік у 1943—1945 рр. Творчість діячів мистецтва та літератури була покликана сприяти мобілізації зусиль радянського народу на остаточний розгром ворога, відбудову народного господарства, викривати злочини гітлерівців та брехливу фашистську пропаганду. Для вирішення цих завдань необхідно було, щоб партійні та радянські органи постійно і наполегливо здійснювали ідейно-політичне виховання творчої інтелігенції.

Цей важливий аспект роботи парторганізації з працівниками літератури та мистецтва хоч і знайшов певною мірою відображення у радянській історіографії², насамперед, у нарисах історії партійних організацій західних областей і республік СРСР та в деяких працях з питань розвитку в нашій країні культури, все ж вимагає більш глибо-

¹ Див.: Ленін В. І. О литературе и искусстве.— М., 1976, с. 656—657; Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. 1920 р.: Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 берез.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 254.

² История второй мировой войны, 1939—1945: В 12-ти т.— М., 1975—1982, тт. 4—12; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг.— Киев, 1975, т. 3; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977; Кондакова Н. И. Идейно-политическая работа Коммунистической партии в освобожденных районах РСФСР, 1941—1945 гг.— Воронеж, 1971; Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом, 1941—1945 гг.— М., 1982; Максимова Л. В. Культура Советской России в годы Великой Отечественной войны.— М., 1977; Сафонова Е. В. Идейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни, 1943—1945.— К., 1971; та ін.

кого і конкретного вивчення. У даній публікації автор робить спробу розкрити і показати основні форми та методи ідейно-політичної роботи парторганізацій з художньою інтелігенцією областей і республік, визволених від фашистських загарбників у 1943—1945 рр.

Зазначимо, що цей напрям діяльності Комуністичної партії мав свої істотні особливості. Так, вона проводилася паралельно з реєвацією та відродженням роботи закладів культури. Крім загальних труднощів, характерних для усіх визволених районів, в західних областях України і Білорусії, Правобережної Молдавії, а також Латвії, Литви й Естонії були й свої, специфічні. Так, населення названих регіонів — понад 20 млн. чол.³ — лише незадовго до війни влилося в братню сім'ю народів Союзу РСР. Тому за короткий період соціалістичні перетворення там були проведені не повністю, а свідомість мас ще не піднялася на належний рівень. Значну частину працівників мистецтва в названих областях і республіках становили люди, які залишалися в роки війни на окупованій території. Зрозуміло, що фашисти намагалися залучити їх до співробітництва, підштовхнути до зради своєму народові. Однак загарбникам не вдалося досягти своїх цілей. Переважна більшість інтелігенції, у тому числі творчої, не стала на шлях зради і прислужництва.

Вимоги партії до працівників літератури та мистецтва визволених районів знайшли своє відображення, зокрема, у постанові Секретаріату ЦК ВКП(б) про посилення партійного контролю над літературно-художніми журналами та піднесення їх ідейного рівня (грудень 1943 р.). З метою поліпшення партійного керівництва творчими спілками, театрами й кіно в Управлінні пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) були утворені нові відділи: художньої літератури, мистецтв, кінематографії та ряд інших⁴. На кінець 1944 р. у зв'язку з відновленням багатьох закладів культури, значно зріс обсяг роботи парткомів Білоруської РСР. І в грудні 1944 р. Мінський обком партії звернувся в ЦК Компартії Білорусії з проською про запровадження в штатах обласного комітету додаткових посад: завідуючих сектором культури та мистецтва, преси, а при відділі кадрів — завідуючого сектором кадрів культури та мистецтва⁵.

У 1943—1945 рр. ЦК ВКП(б) прийняв ряд постанов, які визначили першочергові завдання парторганізації країни по посиленню ідейно-виховної роботи серед різних груп населення. Конкретні заходи по піднесенню рівня всієї ідеологічної та масово-політичної роботи серед трудящих, у тому числі й інтелігенції, були визначені постановою ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1944 р. «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації». У ній, зокрема, відзначалася відсутність плановірності й систематичності в ідейно-політичному вихованні вчених, письменників і працівників мистецтв. Для корінного поліпшення ідейно-виховної роботи серед інтелігенції партійній організації республіки пропонувалося розгорнути в творчих спілках і закладах мистецтва систематичну діяльність по марксистсько-ленінському вихованню, контролювати політичну самоосвіту комуністів, організувати у вечірніх університетах марксизму-ленізму відділення для письменників та інших груп художньої інтелігенції⁶ тощо. Важливу роль в ідеологічній діяльності партійних організацій визволених районів відіграла також постанова ЦК партії «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі

³ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 433.

⁴ Там же, с. 405, 422.

⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 41, спр. 148, арк. 68—80; спр. 172, арк. 161.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 115—122.

масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення» від 9 серпня 1944 р.⁷

Ці постанови ЦК ВКП(б) були повсюдно обговорені на засіданнях бюро, пленумах і нарадах обласних партійних комітетів та ЦК компартій визволених республік. Зокрема, згідно з цими важливими документами у жовтні 1944 р. бюро Курського та Ростовського міськкомів партії намітили конкретні заходи з метою поліпшення ідейно-політичного виховання працівників мистецтва та літератури⁸. Значну увагу питанням ідеологічної роботи серед населення Білорусії, у тому числі серед творчої інтелігенції, було приділено на республіканській нараді в Мінську. На ній підкреслювалося, що партійно-радянські кадри та інтелігенція мають бути добре освічені з питань марксистсько-ленінської теорії. Заступник начальника Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) М. Т. Іовчук, який виступив на цій нараді, піддав критиці випадки зневажливого ставлення до інтелігенції з боку деяких партійних і радянських працівників у визволених районах. «Партійній організації Білорусії,—зазначалося на нараді,—необхідно об'єднати навколо себе усю чесну і віддану радянській владі інтелігенцію, виховувати її в дусі соціалістичної ідеології та радянського патріотизму, залучити її до активної участі в політичному житті й політичній роботі серед населення»⁹.

Велику увагу приділяв Центральний Комітет партії питанням ідеологічної діяльності в західних областях України, республіках Прибалтики, Карело-Фінській та Молдавській РСР, де більш гостро відчувалися наслідки німецько-фашистської окупації. 27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Викривши серйозні недоліки в налагодженні цієї важливої справи в діяльності парторганізації республіки, Центральний Комітет партії націлив їх на розгортання ідейно-політичної роботи серед робітників, колгоспників та інтелігенції, на посилення боротьби проти українських буржуазних націоналістів¹⁰. На початку жовтня ЦК КП(б) України розробив конкретні заходи у відповідь на постанову ЦК ВКП(б). Це питання було обговорено на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 22—24 листопада 1944 р. З метою виконання намічених завдань Пленум поставив вимоги до партійних комітетів республік: організувати для інтелігенції цикли лекцій з питань історії ВКП(б), СРСР і УРСР, філософії, економіки, літератури й мистецтва; залучати інтелігенцію до активного суспільно-політичного життя; перетворити заклади мистецтва в центри масово-політичної і культурно-освітньої роботи тощо¹¹. Ці рішення ЦК КП(б)У стали бойовою програмою для партійних організацій республіки в галузі ідейно-політичної діяльності. Дещо пізніше партійними організаціями України були розроблені відповідні заходи щодо рішучого поліпшення політичного виховання інтелігенції, подання їй повсякденної допомоги в підвищенні ідейно-теоретичного рівня. Зокрема, в січні 1945 р. ці питання розглядалися на VIII Київській та IX Одеській міських партконференціях¹².

Великого значення для поліпшення ідейно-політичної роботи партійних організацій радянських республік Прибалтики серед художньої інтелігенції набули вказівки ЦК ВКП(б) щодо напрямів їх політичної діяльності. Містилися вони у відповідних постановах, прийнятих ЦК партії по республіканських парторганізаціях у жовтні — листопаді

⁷ Там же, с. 108—114.

⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 854, арк. 17—19; оп. 44, спр. 1157, арк. 13.

⁹ Пропагандист, 1944, № 21, с. 43.

¹⁰ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 6, с. 126—131.

¹¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т.— К., 1977. т. 2, с. 78—88.

¹² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 2185, арк. 123; спр. 2260, арк. 235.

1944 р.¹³ Перед комуністами регіону постали відповідальні завдання щодо широкого розгортання ідеологічної роботи серед місцевих кадрів інтелігенції, залучення передової її частини до активної участі в державному, господарському та культурному будівництві.

На невідкладній необхідності вирішення цих питань, зокрема, наголошувалося на VI Пленумі ЦК КП(б) Латвії (листопад 1944 р.). Особливо підкреслювалося на ньому те, що партійні комітети повинні подбати про належне опанування марксистсько-ленінської теорії інтелігенцією (оскільки вона виховувалася під час буржуазного ладу і в старих школах), а також про залучення її до активної громадсько-політичної діяльності¹⁴. Аналогічні завдання перед партійними організаціями Литовської РСР були висунуті IV Пленумом ЦК КП(б) Литви (грудень 1944 р.)¹⁵. На I з'їзді інтелігенції Естонської РСР, який відбувся наприкінці січня 1945 р., було піддано критиці «нейтральну» позицію деякої частини представників розумової праці, яка намагалася замкнутися лише в колі своїх вузьких інтересів. З'їзд закликав інтелігенцію республіки віддати усі свої сили, знання та вміння служінню трудящим¹⁶.

На основі рекомендацій ЦК ВКП(б) щодо діяльності партійних організацій по вихованню художньої інтелігенції у визволених районах країни проводилася і коригувалася ця важлива робота. Так, у прийнятій у березні 1945 р. постанові РНК Естонської РСР і ЦК КП(б) Естонії «Про розвиток і завдання мистецтва в ЕРСР» підкреслювалося, що важливим завданням діячів культури республіки є виховання естонського народу в дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, соціалістичного ставлення до праці, а також рішуча боротьба за допомогою усіх художніх засобів з проявами ворожої ідеології та буржуазного націоналізму. Там же відзначалося, що творчій інтелігенції треба активно використовувати багатий досвід братніх радянських народів у розвитку соціалістичної культури¹⁷.

Поряд з партійними органами дедалі більшу увагу питанням ідейно-політичного виховання художньої інтелігенції у 1943—1945 рр. почали приділяти ЦК профспілок працівників мистецтв, республіканські, обласні та міські управління й відділи у справах мистецтв, Всеросійське театральне товариство та скрізь відновлювані Будинки письменників, художників, композиторів, акторів і працівників кіно¹⁸. Так, Президія ЦК профспілок працівників мистецтв в кінці 1943 р. запропонувала в січні — лютому наступного року практикувати проведення за єдиним планом у всіх областях, краях і республіках загальноміських зборів та конференцій творчої інтелігенції з включенням до них доповідей з питань міжнародного становища, виховної та культурно-масової роботи тощо¹⁹.

Важливу роль в ідейно-політичному вихованні працівників мистецтва і літератури у визволених районах відіграла партійно-радянська преса.

З метою повсякденного керівництва ідейно-творчим процесом та ознайомлення художньої інтелігенції й трудящих з досягненнями мистецтва та літератури братніх народів СРСР партійними організаціями визволених республік та областей було вжито ряд термінових заходів по відновленню видання газет і журналів — органів Управлінь у справах мистецтв і творчих спілок. Так, 28 травня 1943 р. було вирішено

¹³ Див.: Построение социализма в Советской Прибалтике : Исторический опыт Компартий Литвы, Латвии, Эстонии. — Рига, 1982, с. 123.

¹⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 856, арк. 76; спр. 857, арк. 17.

¹⁵ Там же, спр. 888а, арк. 40; спр. 885, арк. 82, 90.

¹⁶ Шевчук І. Партійное руководство театрами Эстонии. — Таллин, 1981, с. 120.

¹⁷ Там же, с. 48—49.

¹⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 573, арк. 184; оп. 88, спр. 372, арк. 92.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 2, спр. 62, арк. 1.

налагодити й організувати випуск в республіці літературного додатку до газети «Савецкая Беларусь», а 26 серпня — видання суспільно-політичного та літературного журналу «Беларусь». З січня 1945 р. було відновлено випуск літературно-художнього щомісячника «Польмя» — органу Спілки письменників БРСР. До складу його редколегії увійшли: П. Бровка (відповідальний редактор), Я. Колас, М. Линьков, М. Танк, К. Крапива і П. Глібо. Крім того, кожної декади видавалася «Література і мистецтво» — орган Управління у справах мистецтв Спілки письменників республіки²⁰. З 14 жовтня 1944 р. естонською мовою почала виходити «Літературна газета» — орган Спілки письменників ЕРСР²¹. Аналогічні заходи вживалися й в інших братніх республіках, визволених від фашистських загарбників.

За рішеннями партійних організацій там відновлювали свою роботу або ж створювалися гуртки та семінари з історії Комуністичної партії. Зокрема, на них вивчалася книга Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», яка в ті роки була видана тиражем 113 млн. примірників²² і відіграла важливу роль в піднесенні ідейно-політичного і теоретичного рівня агітації та пропаганди. Разом з комуністами та комсомольцями цю працю вивчали й безпартійні працівники мистецтва. Для творчої інтелігенції читалися лекції та організовувалися теоретичні семінари і конференції з питань марксистсько-ленінської теорії. Велику допомогу працівникам літератури та мистецтва у визволених районах подавали пропагандистські групи ЦК ВКП(б) і ЦК компартій республік. Так, протягом 1944 р. лише для інтелігенції Києва лекторами і працівниками ЦК КП(б) України було прочитано 285 лекцій²³.

Значну допомогу художній інтелігенції в підвищенні її ідейно-теоретичного рівня подавали партійні кабінети та вечірні університети марксизму-ленізму. Виконуючи настанови Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) від 3 січня 1943 р., вони проводили наполегливу роботу по комуністичному вихованню слухачів, давали їм чітке розуміння воєнно-політичної та міжнародної обстановки. Вже восени 1943 р. в країні працювало понад 5 тис. парткабінетів²⁴. В багатьох містах, визволених від загарбників, за рішенням партійних та радянських органів відкривалися вечірні університети марксизму-ленізму, де поряд з партійно-радянським активом і представниками різних загонів інтелігенції навчалися й працівники мистецтва та літератури. Наприклад, в Литовській РСР такі заклади були організовані у Вільнюсі та Каунасі. Лише в першому з них навчалось понад 60 представників творчої інтелігенції республіки²⁵.

Якщо у 1943/1944 навчальному році в країні працювало понад 60 вечірніх університетів марксизму-ленізму, то в кінці війни їх налічувалося вже 150²⁶. А в Києві, Харкові, Одесі, Мінську, Ризі, Таллінні й Петрозаводську при них були утворені спеціальні відділення для працівників мистецтв.

З метою дальшого зміцнення теоретичних основ ідейно-політичної роботи в масах Інститут Маркса — Енгельса — Леніна та його республіканські філіали багато зробили в справі видання та перевидання творів класиків марксизму-ленізму. В передмові до чергового XXXIV тому «Ленинского сборника», виданого ще в 1942 р., зазначалося, що матеріали, вміщені в ньому, за своїм змістом багато в чому співзвучні із завданнями оборони соціалістичної Вітчизни в дні Великої Вітчиз-

²⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 43, спр. 197, арк. 5, 112; оп. 44, спр. 152, арк. 325.

²¹ Там же, оп. 88, спр. 372, арк. 92.

²² Комков Г. Д. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг. — М., 1965, с. 363.

²³ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 2185, арк. 68.

²⁴ Пропагандист, 1943, № 1, с. 45—47; № 18, с. 33.

²⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 1165, арк. 134—135.

²⁶ Пропагандист, 1944, № 22, с. 27; 1945, № 10, с. 50.

няної війни. І тому їх вивчення «буде озброювати наші кадри більшовицьким досвідом і мистецтвом організації перемоги над ворогом»²⁷. 10 квітня 1944 р. ЦК КП(б) Латвії прийняв рішення про переклад на латиську мову творів В. І. Леніна у 2-х томах²⁸. На Україні в 1944—1945 рр. були видані українською мовою збірник статей Володимира Ілліча «Про захист соціалістичної Вітчизни» і окремо ряд інших його творів, а також книги та брошури керівних діячів партії та уряду²⁹. В цілому за роки війни на мовах народів СРСР видано понад 500 творів Маркса, Енгельса, Леніна загальним тиражем 17 млн. примірників³⁰.

Керуючись ленінським положенням про те, що навчати треба не тільки словом, а й ділом³¹, парторганізації визволених республік і областей приділяли велику увагу залученню діячів мистецтва і літератури до громадсько-політичної діяльності. Участь художньої інтелігенції в партійно-масовій і агітаційно-пропагандистській роботі була однією з дієвих форм її політичного виховання. Особливого значення цієї напрям діяльності партійних організації набув у західних областях України, Білорусії, Молдавії, Карело-Фінської РСР та республіках Радянської Прибалтики, де залучення інтелігенції до активної громадсько-політичної та культурно-масової роботи розглядалося як важлива ланка у справі її перевиховання. Місцеві парторганізації, проводячи виховну роботу серед працівників літератури й мистецтва, спиралися на комуністів та комсомольців закладів культури і творчих спілок, які прибули у визволені райони з східних регіонів Союзу РСР, а також на провідних діячів мистецтва та культури. Зокрема, в Естонії значну ідеологічну і творчу діяльність вели такі відомі майстри, як К. Ірд, А. Лаутер, Г. Отс, Е. Капп, Г. Ернесакс, Ю. Ярвет та інші.

Про дієвість ідейно-політичної роботи партійних організацій у середовищі художньої інтелігенції свідчать численні факти самовідданої її праці під час відродження зруйнованих міст, її активної участі в агітаційно-пропагандистській діяльності серед населення, у госпіталях, військових частинах тощо. Так, разом з робітниками і службовцями різних підприємств та закладів Києва активну участь у відбудові Хрещатику брали студенти і викладачі вузів, архітектори, письменники, художники і актори. Ними було відпрацьовано близько 330 тис. людино-днів³².

В результаті постійної допомоги і підтримки партійних і радянських органів багато творчих колективів змогли в короткий час поставити своє мистецтво на службу Батьківщині. Вже у 1943 р. на спектаклях театрів у 14 визволених областях РРФСР побувало понад 40 млн. глядачів³³. Основне місце в репертуарі цих театрів займали твори російських і радянських драматургів, зокрема, К. Симонова, О. Корнійчука та інших. Тільки за перші 6 місяців 1945 р. театри Харкова і Донецька відвідало близько 1350 тис. глядачів. Артисти Української державної філармонії та 11 обласних філармоній УРСР з лютого 1944 р. по травень 1945 р. обслужили 8,4 млн. глядачів фронту і тилу³⁴. Велику шефську допомогу в військах 1-го Українського та інших фронтів проводили композитори М. Вериківський, Б. Лятошинський, А. Штогаренко та інші³⁵. Ряд бригад художників з України виїжджали у військові частини 1-го Українського і 2-го Білоруського

²⁷ Ленинский сборник.— М., 1942. т. XXXIV, с. 4.

²⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 858, арк. 28.

²⁹ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немакты В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980, с. 309—310.

³⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5. кн. 1, с. 409.

³¹ Див.: Ленін В. І. Листи з далеку.— Повне зібр. творів, т. 31, с. 41.

³² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 2185, арк. 40—41.

³³ Кондакова Н. И. Идейно-политич. работа Коммунистич. партии..., с. 274.

³⁴ Див.: Історія Української РСР : У 8-и т.— К., 1977, т. 7, с. 433.

³⁵ ЦДАЛМ, ф. 2077, оп. 1, спр. 71, арк. 34.

фронтів, в Донбас та інші визволені промислові райони УРСР. Своєрідним підсумком цих творчих поїздок стали художні виставки, організовані у Києві, Харкові, Полтаві, Сталіно та інших містах республіки³⁶.

Багато діячів мистецтва і літератури працювали доповідачами та позаштатними лекторами міськкомів, обкомів та ЦК республіканських партійних організацій. Так, бюро Мінського ОК КП(б) Білорусії до числа доповідачів обкому партії включило у вересні 1944 р. ряд письменників-комуністів. У жовтні 1944 р. в групу доповідачів ЦК КП(б) Білорусії були включені голова Спілки письменників республіки М. Лінков, віце-президент АН БРСР Я. Колас та інші³⁷. Аналогічні приклади можна навести й по інших партійних організаціях областей і республік, визволених від загарбників.

Значних успіхів у справі залучення інтелігенції до активної громадсько-політичної роботи добилися партійні організації України. Так, на Київській міській партконференції (25—27 січня 1945 р.) відмічалось, що з 7428 лекцій, прочитаних з часу визволення міста, понад 7 тис. були проведені представниками інтелігенції — позаштатними лекторами міськкому партії³⁸. Широко залучали працівників мистецтва і літератури до пропагандистсько-виховної роботи й партійні організації Харківської, Дніпропетровської, Полтавської та інших областей республіки³⁹.

У визволених районах набули значного поширення й такі форми ідейного виховання творчої інтелігенції, як збори, наради і конференції. Якщо в перший період війни вони сприяли мобілізації сил радянських митців на відсіч ворогу, то в 1943—1945 рр., служили справі остаточного розгрому фашистських військ і відбудові народного господарства і культури. Зокрема, спираючись на рішення ЦК ВКП(б), розроблені у 1944 р., партійні організації Білоруської РСР протягом перших шести місяців того ж року провели у всіх визволених областях збори, на порядку денному яких стояло питання про участь інтелігенції в політико-масовій роботі серед трудящих⁴⁰. В листопаді 1944 р. Мінський обком партії ухвалив провести 6 грудня одночасно у всіх містах області збори інтелігенції⁴¹.

Як правило, на таких зборах виступали керівники партійних комітетів, відомі митці. Так, у Харкові на загальноміських зборах інтелігенції, що відбулися на початку березня 1945 р. секретар обкому партії І. Д. Назаренко закликав працівників науки, літератури та мистецтва вести невтомну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів — ворогів українського народу⁴². В своєму виступі 30 листопада 1944 р. на обласній нараді представників інтелігенції секретар Львівського обкому партії І. С. Грушецький спинився на невідкладних завданнях відбудови народного господарства і культури в області. Полум'яну промову на цій нараді виголосив Я. Галан, який викрив підступні дії українських буржуазних націоналістів. Про важливість вивчення інтелігенцією марксистсько-ленінської теорії говорили літературознавець академік АН УРСР М. С. Возняк та інші учасники наради⁴³.

Такі ж збори, наради і конференції відбулися згідно з рішеннями керівних партійних органів в інших республіках та областях, визволених від фашистських загарбників. Про те, наскільки ретельно готувалися парткоми до проведення цих заходів, свідчать такі факти. 30 січня

³⁶ Архів правління Спілки художників СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2220, арк. 1—2.

³⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 170, арк. 172; спр. 151, арк. 134—136.

³⁸ Там же, ф. 17, оп. 45, спр. 2185, арк. 66.

³⁹ Там же, спр. 2260, арк. 9; Пропагандист, 1944, № 14, с. 3—4.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 88, спр. 267, арк. 62.

⁴¹ Там же, оп. 44, спр. 172, арк. 46.

⁴² Там же, оп. 45, спр. 2409, арк. 151.

⁴³ Там же, оп. 44, спр. 1769, арк. 8, 11, 43; Нарада інтелігенції Львівської області 30 листопада 1944 року.— Львів, 1945, с. 69—70.

1945 р. було вирішено підготувати й скликати республіканську нараду представників творчої інтелігенції Латвійської РСР. Головою комісії по її підготовці та проведенню затверджено секретаря ЦК Компартії Латвії А. Я. Пельше. Через кілька днів було схвалено план заходів по підготовці й проведенню наради. Зокрема, доповідачем з питання про участь інтелігенції в ліквідації наслідків ворожої окупації в Латвійській РСР призначався голова РНК республіки, письменник В. Лаціс. На нараду запрошувалися представники АН СРСР, а Управлінню у справах мистецтв при РНК Латвійської РСР рекомендувалося провести семінар-нараду з працівниками літератури та мистецтва ⁴⁴.

Широка ідейно-політична робота, що її проводили партійні організації з художньою інтелігенцією у визволених районах, сприяла швидкому відновленню нормальної роботи закладів мистецтв і творчих спілок, згуртуванню діячів літератури та мистецтва навколо Комуністичної партії. Вже на березень 1945 р. число театрів у визволених районах європейської частини Союзу РСР досягло 224. На той час була відновлена робота 46 концертних організацій ⁴⁵. В 1943—1945 рр. було відроджено нормальну творчу діяльність відділень Спілки художників СРСР в містах: Воронежі, Калініні, Орлі, Ростові-на-Дону, Сталінграді, Києві, Харкові, Одесі, Львові, Ворошиловграді, Талліні, Тарту, Мінську, Ризі, Вільнюсі, Кишиневі, Петрозаводську тощо ⁴⁶.

На кінець 1944 р. у всіх республіках європейської частини країни працювали відділення Спілки письменників СРСР. 27—30 червня 1944 р. в Києві відбувся пленум Спілки письменників Української РСР. Головою її було обрано поета-академіка М. Рильського ⁴⁷. 19 грудня того ж року РНК Литовської РСР затвердила тимчасове правління Спілки письменників республіки на чолі з К. Корсаксом. ЦК КП(б) Литви поставив перед новоствореним органом завдання — залучити усіх письменників до активної громадсько-політичної і творчої діяльності й підготувати ідейно та організаційно I з'їзд литовських радянських майстрів пера ⁴⁸.

Яскравим підтвердженням дієвості ідейно-політичної роботи парторганізацій в середовищі художньої інтелігенції стало прагнення кращих представників літератури та мистецтва зв'язати свою долю з Комуністичною партією, бути в її бойових лавах. Серед тих, хто одержав партійні квитки в 1943—1945 рр., були народна артистка СРСР Н. Ужвій, народна артистка СРСР М. Литвиненко-Вольгемут та багато інших. Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) поетів-академіків П. Тичину, М. Рильського, народного художника А. Г. Петрицького прийняли в партію без проходження ними кандидатського стажу ⁴⁹.

Таким чином, розгляд основних напрямів діяльності партії по ідейно-політичному вихованню художньої інтелігенції у визволених від фашистських загарбників районах в 1943—1945 рр. дає змогу зробити висновки, що ці питання постійно перебували в центрі уваги ЦК ВКП(б) та партійних комітетів. В результаті цілеспрямованої ідейно-політичної роботи з працівниками літератури та мистецтва партійні організації визволених районів добивалися глибокого засвоєння ними марксистсько-ленінської теорії; знаходили специфічні форми та методи діяльності у цьому напрямі; сприяли якнайшвидшому відновленню нормальної творчої роботи закладів мистецтв; залучали представників різних

⁴⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 1769, арк. 136, 249.

⁴⁵ Архів Ін-ту історії партії ММК і МК КПРС, ф. 2023, оп. 1, спр. 19, арк. 19—20.

⁴⁶ Архів правління Спілки художників СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 194, арк. 2.

⁴⁷ Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3-х т. — К., 1980, т. 3, с. 135.

⁴⁸ Див.: Белленине Л. Деятельность Коммунистической партии Литвы по развитию литовской советской литературы. 1944—1958. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1970, с. 7.

⁴⁹ Великий подвиг. — К., 1975, с. 221.

загонів художньої інтелігенції до партійно-масової і культурно-освітньої діяльності. Все це мало велике значення для посилення вкладу художньої інтелігенції у всенародну справу остаточного розгрому ворога та відродження народного господарства і культури у визволених районах.

ВОЇНИ-ЧЕКІСТИ У ПАРТИЗАНСЬКІЙ БОРОТЬБІ НА УКРАЇНІ

(червень 1941 — липень 1942 рр.)

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ (Київ)

Втілюючи в життя ленінські ідеї про захист соціалістичної Вітчизни, ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР накреслили широку програму розгортання народного опору в тилу противника. Основні її положення знайшли свою реалізацію в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня, а також у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

ВКП(б), місцеві партійні органи надавали величезного значення створенню мобільних загонів народних месників. Під керівництвом ЦК КП(б)У обласні і міські, районні комітети партії, Військові ради і штаби Південно-Західного та Південного фронтів, державні органи на місцях розгорнули активну роботу по їх підготовці до участі у бойових операціях проти гітлерівських військ. Свій вклад у справу організації та матеріального забезпечення загонів і груп зробив Народний комісаріат внутрішніх справ республіки. Деякі проблеми діяльності НКВС УРСР в цьому напрямі знайшли відображення в ряді праць радянських істориків, збірниках документів і матеріалів¹. Однак у більшості з них дослідники наводять лише поодинокі факти й приклади з історії участі воїнів-чекістів у партизанській боротьбі. Тим часом питання про їх значний внесок в підготовку озброєних формувань для дій в тилу ворога, особливо в період до створення Українського штабу партизанського руху, розкрито ще недостатньою мірою. Автор повідомлення прагне заповнити цю прогалину.

Керуючись вищезгаданою постановою ЦК ВКП(б), Наркомат внутрішніх справ УРСР активізував роботу по формуванню партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп, навчанню командно-політичних кадрів для них, їх матеріально-технічному забезпеченню. 22 липня 1941 р. НКВС республіки в директивних вказівках начальникам обласних управлінь внутрішніх справ поставив завдання: «...На випадок вимушеного відступу регулярних частин Червоної Армії необхідно заздалегідь готуватися до дій в тилу ворога, при цьому своєчасно вирішувати питання додержання суворої конспірації і особливого зв'язку»². Більш детальні рекомендації обласним і районним управлінням і відділам внутрішніх справ містилися в спеціальній директиві НКВС УРСР про організацію в тилу противника партизанського руху, диверсійної і розвідувальної роботи.

¹ Див.: Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України. — К., 1961. — 104 с.; Банников Ф. Г. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне (1941 — 1945 гг.). Учеб. пособ. — М., 1968. Биленко С. В. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне. — М., 1969. Коровин В. В. Деятельность органов государственной безопасности в тылу врага в годы Великой Отечественной войны. — В кн.: Проблемы государства и права. Вып. 11. — М., 1975, с. 82—92; Строкач Т. А. Наш позивний — свобода. — К., 1975. — 463 с.; Калитченко О. М. Участь прикордонників у народній боротьбі на Україні (1941—1944 рр.). — УІЖ, 1979, № 12; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Сб. док. — М., 1975 та ін.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 23, арк. 6.

Наркомат внутрішніх справ СРСР у наказі від 16 вересня 1941 р. деталізував завдання, поставлені перед НКВС союзних республік, УНКВС країв і областей, які стосувалися питань підготовки й переходу до боротьби в тилу гітлерівських загарбників. У ньому зазначалося: «...Для формування партизанських загонів і груп використовуйте найбільш підготовлених бійців винищувальних батальйонів і місцевих жителів...»³. Батальйони винищувачів були сформовані згідно із постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 р. і діяли під оперативним керівництвом органів внутрішніх справ. На них було покладено завдання ліквідувати ворожі десанти, диверсантів, шпигунів, провокаторів, а також охороняти важливі державні об'єкти, зокрема, електростанції, шлюзи, залізничні й шосейні мости, комунікації тощо.

В зв'язку з цим наказом у винищувальних батальйонах навчання бійців проводилося за спеціально розробленою програмою: вивчалися тактика партизанської боротьби, саперна й мінерна справи, трофейна зброя, готувалися розвідники, радисти, зв'язкові.

В партійні органи й відділи внутрішніх справ надходила значна кількість заяв від бійців винищувальних загонів з проханням залишити їх в тилу ворога. Так, командування Синельниковського винищувального батальйону Дніпропетровської області тільки за один день розглянуло 75 таких заяв. В одній з них боець Скляревський писав: «Прошу зарахувати мене в партизанський загін. Я хочу захищати свою Батьківщину до останньої краплі крові. Хочу йти в тил ворога й боротися з фашизмом до повного його знищення». Після відходу частин Червоної Армії в тилу загарбників (на Дніпропетровщині) залишилися діяти 50 загонів і 294 диверсійні групи (4418 чол.)⁴.

В липні 1941 р. на базі винищувального батальйону Олевського району Житомирської області було створено загін ім. Чапаєва (260 бійців). Його командиром став начальник районного відділення внутрішніх справ Лапшин, комісаром — секретар райкому партії І. В. Возбранний. В Слобчанському районі організовано 9 партизанських груп (130 чол.)⁵.

У липні — серпні 1941 р. у Києві було сформовано два партизанські полки НКВС. Основне ядро 1-го полку, командиром якого було призначено капітана О. К. Чехова, комісаром — батальйонного комісара П. Г. Євменова, начальником штабу — капітана Є. Г. Власова, становили партійно-комсомольський і радянський актив, співробітники НКВС і НКДБ. В його рядах налічувалося 1097 чол., серед яких було понад 260 комуністів і 310 членів ВЛКСМ⁶.

Командиром 2-го полку став В. І. Щедрін, комісаром — А. Филімонов, начальником штабу — С. П. Буков. Для його комплектування тільки з винищувальних батальйонів Сталінського району міста було відібрано 200 бійців і командирів. За даними на початок серпня, у складі полку було 1199 чол.⁷

У загоні, що діяв у Кіровському районі, налічувалося 40 чол. Бійці його пройшли спеціальну підготовку, отримали автоматичну зброю, рацію. Вони перейшли лінію фронту в районі села Ірпін'я і вийшли у тил ворога⁸.

³ Там же, арк. 12.

⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сб. док. и матер. в 3-х т. — К., 1980. Т. 1, с. 377; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України, с. 89.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 123, арк. 172; спр. 381, арк. 81.

⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 381, арк. 81; ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 109, арк. 2.

⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 96; Парт. архів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 8, арк. 23.

⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 96.

В серпні на території Смілянського району Київської області було створено партизанський загін під командуванням начальника Смілянського районного відділу НКВС Н. Стаховського. Його комісаром став секретар райкому партії Д. Т. Полярин. За станом на 28 серпня 1941 р., в області із 42 винищувальних батальйонів у ворожому тилу діяло 33 (близько 1604 чол.), у Кам'янець-Подільській — з 39 — 37 (7495 бійців)⁹.

Активно формувалися партизанські загони й у ряді районів Чернігівської області. В п'яти селах Холмнського району — Рибинську, Олівці, Сядрині, Рейментарівці, Перелюбах і в райцентрі Холми — створено партизанські групи (180 чол.), а також загін, у складі якого було 62 чол. Його очолив начальник районного відділу міліції І. Г. Аснин, а комісаром став Г. Д. Гуменюк¹⁰.

Нові партизанські загони було організовано й у Ворошиловградській та Запорізькій областях. Начальник Ворошиловградського обласного Управління внутрішніх справ у своєму донесенні в штаб НКВС УРСР повідомляв: «Згідно вказівки НКВС СРСР краща частина бійців винищувальних батальйонів у кількості 537 чоловік нами відібрана в загони для переходу на партизанські методи боротьби з противником на випадок тимчасового залишення території області». Заступник начальника УНКВС Запорізької області у доповідній записці на ім'я начальника охорони тилу 12-ї армії писав: «...Винищувальні батальйони є основною базою для організації партизанських загонів і закидання їх у тил противника»¹¹.

Всього на кінець жовтня 1941 р. у Запорізькій області для боротьби в тилу ворога було підготовлено 31 партизанський загін (1488 чол.), а також 27 розвідників для ведення диверсійно-розвідувальної роботи. Вони були добре озброєні, забезпечені боекомплектами, продовольством. Для зв'язку з ними залишено й добре замасковано 4 підпільні радіостанції у містах Запоріжжі, Мелітополі, Пологи, Осипенко¹².

Активно формувалися партизанські загони в Харківській та Ворошиловградській областях. У Богодухівському районі, що на Харківщині, під керівництвом РК КП(б)У і райвідділу НКВС було організовано 8 загонів (від 20 до 100 чол. у кожному).

В Іванівському районі Ворошиловградської області на базі винищувального батальйону створено загін із 75 бійців. У його складі було 3 бойові групи¹³.

Цілеспрямована робота по організації партизанських загонів і груп на основі винищувальних батальйонів принесла відчутні результати. 29 серпня Т. А. Строкач доповів у штаб винищувальних батальйонів НКВС СРСР: «У всіх неокупованих областях винищувальні батальйони готуються до бойових дій партизанськими методами в тилу противника... Зі складу винищувальних батальйонів, як основної бази формування партизанських загонів і диверсійних груп, по десяти областях України сформовано 66 партизанських загонів...»¹⁴.

До 25 вересня лише в п'яти областях УРСР — Київській, Одеській, Кіровоградській, Полтавській і Харківській — для боротьби з ворогом

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 25, арк. 7; спр. 33, арк. 16; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 8, арк. 23.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Т. 1.— К., 1975, с. 296; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України, с. 91.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 23, арк. 1, 11.

¹² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 378.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 1790, оп. 1, спр. 62, арк. 78; Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 3, спр. 286, арк. 246.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 33, арк. 20, 26; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України, с. 92.

за лінією фронту було підготовлено 109 винищувальних батальйонів, у складі яких налічувалося понад 7 тис. чол.¹⁵

Одночасно органи НКВС республіки створювали широку мережу спеціальних диверсійно-розвідувальних груп. До їх числа входили, наприклад, групи І. Д. Кудрі, яка діяла у Києві, В. О. Лягіна (Коренева) — у Миколаєві, В. О. Молодцова (Бадаєва) — в Одесі та ряд інших¹⁶. Всього з липня 1941 по червень 1942 р. чекістами було сформовано, озброєно й перекинуто в тил противника 778 партизанських загонів і 662 диверсійні групи (загалом 28753 чол.), а також 805 розвідників та зв'язкових¹⁷.

Органи НКВС значну увагу приділяли й підготовці радистів. Відсутність сучасних технічних засобів зв'язку та кваліфікованих спеціалістів у багатьох випадках знижувала ефективність діяльності партизанських загонів. Так, з усіх підготовлених органами НКВС УРСР загонів і груп, що діяли у ворожому тилу, до літа 1942 р. надійний радіозв'язок з центром підтримували лише 23 загони. Для поліпшення становища, що створилося, ЦК КП(б)У поставив перед Наркоматом внутрішніх справ республіки завдання готувати радистів для партизанських загонів і груп, а також забезпечувати їх радіопередавачами. У вересні 1941 р. УНКВС Харківської області організувало курси радистів, на які було прийнято 80 слухачів. Велику допомогу їм подали міськомом і обком ЛКСМУ, які забезпечили набір курсантів, здійснювали якісний контроль за їх навчанням¹⁸.

Тільки протягом вересня 1941 — лютого 1942 рр. для партизанських загонів і груп на цих курсах було підготовлено 75 висококваліфікованих спеціалістів по радіозв'язку. Їх кількість за даними на кінець 1942 — початок 1943 р. збільшилася до 185 чол.¹⁹ Одночасно вирішувалося й питання про забезпечення загонів портативними радіостанціями. Незабаром партизани одержали РС «Волга». Пізніше вона стала більш потужною, компактною, надійнішою в експлуатації. Її нова назва — РПЗ (радіостанція партизанських загонів)²⁰.

Загони й групи, сформовані органами внутрішніх справ республіки, розгорнули свою бойову діяльність за лінією фронту майже відразу ж після прибуття на місця призначення. Так, партизанський загін ім. Чапаєва Олевського району Житомирської області вступив в бій з ворогом уже 15 липня 1941 р., підпаливши міст через річку Уборть. Згодом бійці висадили в повітря залізничний міст на перегоні Олевськ — Коростень. З 15 липня по 30 листопада 1941 р. партизани здійснили ще ряд успішних операцій проти загарбників у селах Сущани, Журжевичі, Телениця, Олевськ. Було знищено 157 гітлерівських солдатів і офіцерів, 58 поліцаїв, два заводи, електростанцію й меблеву фабрику²¹. На території Ворошиловградської області активно діяв загін народних месників під командуванням чекіста Я. І. Сиворонова. Бійці його провели 37 операцій, під час яких було вбито 335 фашистів, підпалено 7 автомашин, підірвано військовий ешелон²².

¹⁵ Буцько М. О., Кирichenko С. М. Військово-організаторська діяльність Комуністичної партії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969, с. 119; Банников Ф. Г. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне, с. 46.

¹⁶ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немайть В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980, с. 167.

¹⁷ Калининченко О. М. Участь прикордонників у народній боротьбі на Україні (1941—1944 рр.). — УІЖ, 1979, № 12, с. 64.

¹⁸ Мацуй П. А., Хабло А. С. Говорит Большая земля. — К., 1979, с. 40.

¹⁹ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 3, спр. 286, арк. 278.

²⁰ Мацуй П. А., Хабло А. С. Говорит Большая земля, с. 20, 26.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 13, арк. 172; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза..., т. 1, с. 328.

²² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 1790, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

Активно діяли й бійці 1-го партизанського полку. Вони мали завдання «...дезорганізувати тил противника методами активної партизанської боротьби»²³. Здійснюючи бойові операції на території Житомирської області, в районі населених пунктів Рокитне, Олевськ, Жубровичі, Янча, Літки, Лопатичі, Каменка, Білокоровичі, партизани лише в період з 25 липня по 20 серпня знищили 257 фашистів. Було захоплено в полон 16 гітлерівців, значні трофеї²⁴.

У серпні 1941 р. у тилу ворога в районі Києва, Корсуня, Черкас, Городища почали діяти підрозділи 2-го партизанського полку. Диверсійні групи висаджували в повітря залізничні та шосейні мости, ешелони, паровози тощо. В період з 1 по 5 жовтня народні месники у кількох місцях зруйнували залізничну колію, пустили під укіс два ешелони²⁵. Фашисти кинули проти чекістів значні сили, намагаючись оточити їх і знищити. Але бійці мужньо билися з ворогом. Втративши 300 чол. убитими і пораненими, гітлерівці змушені були відступити²⁶.

Самовіддано боролися проти окупантів й інші партизанські формування. Загін Смілянського району під командуванням Н. Стаховського і комісара Д. Полярина 4 серпня, прикриваючи відступ частин Червоної Армії, атакував противника в районі Каменського шосе. Бій був тяжким, але партизани з честю виконали покладене на них завдання й затримали просування ворога. Відійшовши в Холодноярський ліс, вони продовжували свою боротьбу. Одержавши нові розвіддані про те, що гітлерівці захопили і тримають в полоні на хуторі Шевченко велику групу червоноармійців, партизани вночі здійснили напад на охорону й звільнили їх. При цьому був знищений 21 фашист, захоплено значну кількість зброї та боєприпасів²⁷.

В Перещепинському районі Дніпропетровської області успішно діяв загін під командуванням М. А. Міненка. Сформований з бійців-винищувачів, комуністів і комсомольців району, загін народних месників завдавав ворогу відчутних втрат. Крім того, в райцентрі Перещепине, у селах Афанасівка, Карлівка, Голубівка, Василівка було створено ще й підпільні групи. В грудні 1941 р. формування М. А. Міненка у взаємодії з партизанським загonom з Ново-Московського району в селі Вільному розгромило підрозділ ворога²⁸.

Свій вклад у всенародну боротьбу проти загарбників зробили формування, створені при сприянні відділів УНКВС Запорізької області. Так, у серпні 1941 р. у Красноармійському районі загін під командуванням Линькова здійснив напад на гарнізон противника поблизу с. Августинівка. Під час бою було вбито 23 ворожі солдати²⁹.

Значну увагу НКВС УРСР приділив і формуванню загонів і груп, які згодом повинні були перейти через лінію фронту й діяти в тилу ворога. Як правило, вони були невеликими, добре озброєними, мали надійний радіозв'язок з центром. На першому етапі діяльності перед ними було поставлено конкретні завдання — руйнувати залізничні комунікації, важливі військові об'єкти ворога тощо. Обласні відділи й управління наркомату розгорнули роботу по їх організації на всій неокупованій території України. Так, з липня 1941 р. по лютий 1942 р. лише УНКВС Харківської і Запорізької областей під керівництвом партійних органів підготували, озброїли й перекинули в тил противника 183 партизанські загони й групи, до складу яких входило 5789 чол.³⁰

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 109, арк. 3.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 109, арк. 5.

²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 382.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 24, спр. 54, арк. 10.

²⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 68—70.

²⁸ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 3, спр. 286, арк. 215.

²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 379.

³⁰ Архів МВС УРСР, ф. 3, оп. 3, спр. 2, арк. 4, 6.

Хоробро билися з ворогом загони під командуванням К. І. Погорелова, М. Й. Воронцова, І. Й. Копьонкіна та інших. Зокрема, загони К. Погорелова і М. Воронцова було сформовано протягом серпня — вересня 1941 р. при сприянні відділів УНКВС Харківської області. 11 вересня загін К. Погорелова у складі 27 чол. вийшов у тил ворога. Вже 26 вересня бійці його відкрили свій бойовий рахунок. Підричники А. Горбушко і Ф. Кот знищили автомашину з гітлерівцями. На початку жовтня партизани вивели з оточення 700 бійців і командирів 2-ї стрілецької дивізії³¹. За даними на серпень 1942 р., у лавах цього загону було вже 270 чол. У першій половині 1942 р. народні месники підірвали 6 ешелонів противника, знищили й пошкодили 8 паровозів, 125 вагонів, 110 платформ, 2 цистерни з паливом тощо³².

Активізували боротьбу проти окупантів і партизанські загони, які діяли на тимчасово окупованій території Харківської та Полтавської областей. Особливо відзначилися бійці загону ім. Будьонного (командир — І. Й. Копьонкін), сформованого у вересні 1941 р. при сприянні УНКВС Запорізької області. До його складу ввійшли партійно-радянський актив, співробітники НКВС, робітники заводів «Запоріжсталь» і «Коксохім». Командиром було призначено оперуповноваженого Татарбунарського районного відділу внутрішніх справ Ізмаїльської області І. Й. Копьонкіна, комісаром — Д. І. Колокольцева³³. 27 вересня 1941 р. за допомогою армійських розвідників партизани перейшли лінію фронту. Тільки в період з листопада 1941 по січень 1942 р. вони знищили багато гітлерівських солдатів і офіцерів, базу з паливом, 30 мотоциклів, захопили гармати, автомашини й 240 гвинтівок³⁴. 3 грудня 1941 р. бійці здійснили сміливий напад на гарнізон противника в с. Лютенька Гадяцького району. Під час бою було вбито 60 гітлерівців і 70 поліцаїв, зруйновано два склади тощо³⁵.

Загін ім. Будьонного подавав допомогу і частинам Червоної Армії, що потрапили в оточення. Протягом жовтня — листопада 1941 р. будьонівці у взаємодії із загонами Миргородського, Комишнянського і Зіньківського районів Полтавської області визволили з полону значну кількість червоноармійців і командирів, які згодом поповнили регулярні частини РСЧА³⁶. 48 народних месників за ратну доблесть були удостоєні високих урядових нагород, а І. Й. Копьонкіну, одному з перших командирів партизанських з'єднань, 18 травня 1942 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁷.

За неповними даними, загони, диверсійно-розвідувальні групи, сформовані НКВС УРСР, лише протягом липня 1941 — лютого 1942 рр. розгромили 22 штаби військових частин і 760 різних об'єктів ворога, знищили 8351 окупанта, пустили під укіс 15 ешелонів, підірвали 75 різних мостів, 23 склади і бази, 126 танків і бронемашин, 2 літака, 311 автомашин тощо³⁸.

Активні дії радянських патріотів у тилу загарбників викликали занепокоєність гітлерівського командування. Начальник штабу верховного головнокомандування вермахту Кейтель у своєму наказі від 16 ве-

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 79, оп. 1, спр. 1, арк. 34, 35; ф. 105, оп. 1, спр. 1, арк. 2; Строк а ч Т. А. Наш позивний — свобода, с. 82.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 65, спр. 1, арк. 35; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 415.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 84, арк. 1; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 398.

³⁴ Биленко С. В. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне, с. 91.

³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны..., т. 1, с. 399.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 84, арк. 21; Строк а ч Т. А. Наш позивний — свобода, с. 67.

³⁷ Биленко С. В. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне, с. 92.

³⁸ Вместе с армией и народом. Сб. стат. Волгоград, 1970, с. 49.

ресня 1941 р. був змушений визнати, що партизанський рух є грізною силою і загрожує звести напівцець усі стратегічні плани. Він категорично вимагав: «...Використовувати найбільш жорстокі засоби для придушення в найкоротший строк цього руху»³⁹. Виконуючи вказівки Кейтеля, командуючий 6-ї армії, що діяла на Україні, фельдмаршал Рейхенау 10 жовтня 1941 р. наказав своїм військам «...застосувати щодо них (партизанів.—А. Ч.) рішучі, жорстокі заходи»⁴⁰.

У донесенні розвідвідділу групи гітлерівських армій «Південь» до головного штабу верховного командування, в інструкціях, розроблених контррозвідкою для проведення допитів захоплених нею партизанів і осіб, запідозрюваних у контактах з народними месниками, містилися рекомендації щодо встановлення часу й місця формування винищувального батальйону і на його базі партизанського загону. Одночасно гітлерівське командування видало спеціальний наказ, в якому зазначалося, що «...члени винищувальних батальйонів повинні розглядатися як партизани», а населення повинно нести колективну відповідальність за підтримку й подання допомоги партизанам і бійцям винищувальних батальйонів⁴¹.

Отже, в ході жорстоких боїв і тяжких випробувань міцнів і зростав партизанський рух на тимчасово окупованій території України. Свій вклад у перемогу над гітлерівськими загарбниками зробили загони та групи, створені органами та управліннями Наркомату внутрішніх справ республіки. Вони завдавали ворогу відчутних втрат, використовуючи різноманітні методи боротьби проти противника у його глибокому тилу. Участь воїнів-чекістів у всенародній боротьбі проти ворога стала яскравим свідченням могутності радянського суспільного ладу.

³⁹ Совершенно секретно! Только для командования! : Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и матер.— М., 1967, с. 396.

⁴⁰ Преступные цели — преступные средства : Док. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945).— М., 1963, с. 81.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 169; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України, с. 94, 96.

* * *

РОЛЬ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧИНІВ У ЗМІЦНЕННІ ДРУЖБИ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ РРФСР І УРСР (1933—1937 рр.)

С. Г. БОГАЧУК (Київ)

Соціалістичне змагання, яке вже в роки перших п'ятирічок охопило мільйонні маси трудящих, є переконливим свідченням становлення і розвитку нових виробничих відносин, нового, соціалістичного ставлення до праці, а також виявом зрослої політичної свідомості й активності синів і дочок Країни Рад. «Соціалізм,— підкреслював В. І. Ленін,— не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Виникнення масового соціалістичного змагання — явище цілком закономірне. Воно було підготовлене всім ходом розвитку нашої країни, великою організаторською і політико-виховною роботою партії. «Револьюційні перетворення дійсності, зміни соціального характеру пра-

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

ці,—відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР»,—викликали до життя таке нове суспільне явище, як соціалістичне змагання—відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, породжені історичною творчістю мас і науково організовані Комуністичною партією»².

КПРС завжди підкреслювала, що тільки на основі величезного зростання активності й організованості трудящих мас і робітничого класу особливо, їх всебічного залучення до соціалістичного будівництва можливе успішне виконання накреслених нею завдань³. Яскравим тому підтвердженням був героїчний трудовий подвиг братніх радянських народів у роки перших п'ятирічок.

В результаті виконання першого п'ятирічного плану було досягнуто значних успіхів у планомірному розміщенні великого промислового виробництва в усіх союзних республіках. Великий внесок у цю справу зробили й трудящі Російської Федерації та Української СРР. Творчий ентузіазм робітників промислових підприємств під час виконання замовлень для найважливіших новобудов соціалізму—Дніпрогесу, Харківського тракторного, Магнітогорського й Кузнецького металургійних заводів—сприяв зміцненню братерської дружби, взаємодопомоги та співробітництва між трудовими колективами цих республік.

Успішна побудова фундаменту соціалістичної економіки стала важливою передумовою для переходу до нового етапу розвитку матеріально-технічної бази соціалізму—завершення технічної реконструкції народного господарства країни. XVII з'їзд ВКП(б) затвердив основні політичні та економічні завдання другого п'ятирічного плану, накреслені XVII конференцією ВКП(б), звернувши особливу увагу на той факт, що вирішальною умовою завершення технічної реконструкції народного господарства в другій п'ятирічці має бути освоєння нової техніки і нових виробництв. «Пафос *нового будівництва...*»,—підкреслювалося, зокрема, в рішеннях з'їзду,—повинен бути доповнений у другому п'ятиріччі «пафосом *освоєння* нових заводів і нової техніки, серйозним піднесенням продуктивності праці, серйозним скороченням собівартості»⁴.

На виконання накреслених завдань і спрямували свою діяльність партійні, профспілкові й комсомольські організації всієї країни, мобілізуючи трудящих на розгортання масового соціалістичного змагання, зміцнення братерських взаємозв'язків у спільній праці на благо соціалізму. Вони очолили на місцях роботу по залученню мас до опанування нової техніки. В 1933 р., зокрема, набув значного поширення ізотовський рух. За ініціативою вибійника горлівської шахти № 1 «Кочегарка» М. О. Ізотова на багатьох шахтах Донбасу кадрові робітники почали навчати професійної майстерності молоду зміну. Через деякий час «ізотовські школи» діяли на багатьох підприємствах різних галузей народного господарства, в тому числі на Московському та Горьковському автомобільних заводах, Магнітогорському металургійному комбінаті, Уралмаші тощо. Гірники Кузбасу, наприклад, проводили конкурси-змагання по створенню таких шкіл⁵.

Важливу роль у розвитку творчої активності мас, зміцненні братерської співдружності та взаємодопомоги між трудящими радянських республік відіграли походи за оволодіння технічними знаннями. Вони почалися за ініціативою робітників Уралу, Москви й Ленінграда. Проведення походів, як і ізотовський рух, супроводжувалося розвитком

² Правда, 1979, 18 марта.

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...) — К., 1980, т. 4, с. 196.

⁴ КПРС в резолюціях... — К., 1980, т. 5, с. 127.

⁵ Дружба шахтерів Донбасу і Кузбасу. 1917—1972: Документи и материалы.— Донецьк, 1972, док. 60, с. 85; История СССР.— М., 1971, т. 9, с. 87.

внутрізаводського і міжзаводського соціалістичного змагання, яке в свою чергу сприяло налагодженню тісніших контактів між трудовими колективами, ширшому обміну передовим досвідом в опануванні нової техніки. Так, на підприємствах Української СРР підхопили почин робітників Уралмашу, Московського шарикопідшипникового заводу та інших промислових підприємств Російської Федерації по складанню громадсько-технічних екзаменів. У 1933 р. учасники зльоту комсомольського й інженерно-технічного активу Харкова викликали на соцзмагання за краще проведення такого екзамену робітників Дніпропетровська та Ленінграда ⁶.

Яскравим свідченням всебічного розширення братерського співробітництва і взаємодопомоги між трудовими колективами РСФРР та УСРР у ході соціалістичного змагання був постійний обмін передовим досвідом шляхом проведення перекличок по радіо та через пресу, взаємні поїздки на підприємства для безпосереднього ознайомлення з новими методами праці. Так, у 1933 р. робітники харківських тракторного й турбогенераторного, Донецького азотного й багатьох інших заводів вивчали передовий досвід роботи на провідних підприємствах Москви, Ленінграда, Челябінська. У свою чергу представники трудових колективів РСФРР побували з тією ж метою на фабриках і заводах Української СРР. Зокрема, робітники Челябінського, Ростовського та інших підприємств сільськогосподарського машинобудування Російської Федерації вивчали й використовували досвід машинобудівників Одеського заводу імені Жовтневої революції ⁷.

На початку другої п'ятирічки певну роль у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, зменшенні питомої ваги імпортованих товарів і машин відіграла раціоналізаторська й винахідницька діяльність трудових колективів та окремих робітників. 17 січня 1933 р. Раднаком СРСР прийняв постанову «Про роботу комітету по винахідництву при Раді Праці і Оборони», в якій звернув увагу на необхідність вжиття своєчасних заходів щодо впровадження в практику цінних винаходів і технічних удосконалень, особливо у провідних галузях народного господарства. Вищезгаданому комітету пропонувалося налагодити тісний зв'язок з винахідниками, створити їх актив з метою здійснення контролю за станом справ на місцях і за своєчасним впровадженням винаходів у виробництво ⁸.

На промислових підприємствах Російської Федерації та Української СРР широко розгорнулася робота по впровадженню винаходів і раціоналізаторських пропозицій у виробництво. У червні 1933 р., зокрема, проводився місячник реалізації останніх, який сприяв активізації творчої діяльності робітників братніх республік. У його ході тільки в Центральному Чорнозем'ї кількість раціоналізаторів зросла на 3234 робітники, а повне й часткове впровадження у виробництво 1578 раціоналізаторських пропозицій дало економію коштів на суму 3,1 млн. крб. ⁹ Значне збільшення чисельності винахідників спостерігалося і в інших районах та промислових центрах РСФРР. Тільки в Москві, наприклад, за час місячника їх кількість зросла на 7,2 тис. чол. ¹⁰

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 246, арк. 143, 144.

⁷ История Харьковского тракторного завода: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1960, т. I, с. 206; Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова.— Харків, 1971, с. 42; Полстолетия на вахте.— Донецк, 1967, с. 35; Савчук А. Завод имені Октябрьской революции.— Одесса, 1967, с. 89.

⁸ Собрание законов и распоряжений СССР, 1933, № 3, ст. 23, с. 22—23.

⁹ Див.: История индустриализации Центральночерноземного района (1933—1941 гг.): Сб. документов.— Курск, 1972, т. 2, док. 70, с. 179—180.

¹⁰ Индустриализация СССР (1933—1937): Документы и материалы.— М., 1971, с. 532.

Цей рух набув значного поширення і в нашій республіці. Всеукраїнський комітет машинобудівників, зокрема, рекомендував обласним комітетам профспілок розгорнути на підприємствах масову роботу по реалізації раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Президія комітету запропонувала кращим інженерно-технічним працівникам взяти шефство над окремими робітниками-винахідниками та над їх осередками¹¹. В ході проведення місячника реалізації рацпропозицій на Макіївському металургійному заводі домну № 5 було оголошено «раціоналізаторською». Всі її працівники стали членами Всеукраїнського товариства винахідників. На заводі було створено дві раціоналізаторські бригади по ремонту домни № 4 та спеціальна раціоналізаторська бригада технічного контролю й попередження випуску бракованої продукції¹².

Зростаюча творча активність трудящих братніх республік, спільний пошук шляхів інтенсифікації та механізації виробництва, збільшення випуску промислової продукції, взаємодопомога в оволодінні передовими методами праці і обмін досвідом роботи у процесі соціалістичного змагання відіграли важливу роль в успішному розв'язанні історичних завдань соціалістичного будівництва.

Дальшим розвитком соцзмагання, виникненням його нових форм ознаменувався період підготовки й проведення XVII з'їзду ВКП(б). Трудящі Москви, зокрема, виступили ініціаторами виробничо-технічного походу імені XVII з'їзду партії. Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок оголосила на честь з'їзду та Всесоюзного дня ударника Всесоюзний конкурс фабзавкомів на кращу підготовку до цих важливих подій у житті країни. На ці заклики активно відгукнулися робітники Харківського паровозобудівного заводу, які взяли зобов'язання в період походу охопити соцзмаганням 95% кількісного складу свого колективу, а також довести чисельність госпрозрахункових бригад до 650¹³.

Готуючись гідно зустріти з'їзд, працівники Штерівської ГЕС прийняли виклик робітників-ударників м. Калініна — скласти норми технімуму на значок «ЗОТ» (за оволодіння технікою) й вирішили, що 80% складу їх колективу здійснить це до початку роботи з'їзду¹⁴. За кращі трудові подарунки до з'їзду змагалися між собою робітники управління «Доненерго» й «Ураленерго», Харківського тракторного і Горьковського автомобільного заводів¹⁵ та багатьох інших підприємств братніх радянських республік. 51 тис. т вугілля, 3 трактори, 1 паровоз, 100 т жерсті, 880 т телеграфного дроту дали понад план напередодні XVII з'їзду ВКП(б) робітники Краснодонського рудоуправління тресту «Луганвугілля», Харківського паровозобудівного та Дніпропетровського ім. К. Лібкнехта заводів¹⁶.

Новим поштовхом до дальшого розгортання соціалістичного змагання, зокрема, серед гірників країни послужив III зліт ударників передових шахт Донбасу (1934 р.). Його учасники закликали всіх шахтарів добиватися в найкоротший строк виконання планів видобутку вугілля. Набув поширення так званий «громадський буксир», за допомогою якого передові шахти витягували з прориву відстаючі.

Успішному розвитку найважливіших галузей промисловості продовжував сприяти рух за опанування нової техніки. Наприкінці

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 60, арк. 93.

¹² Там же, арк. 143, 144.

¹³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1933—1937 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1977, ч. I, док. 64, с. 121, 122.

¹⁴ Там же, док. 71, с. 137.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2675, оп. 1, спр. 815, арк. 20; История Харьковского тракторного завода, т. 1, док. 107, с. 211.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 468, арк. 38—40.

1934 р. — на початку 1935 р. між трудовими колективами промислових підприємств і цілих економічних районів Російської Федерації і УСРР розгорнулося соцзмагання за краще проведення державних технічних екзаменів. Змагалися між собою трудові колективи Москви, Ленінграда, Харкова, Донбасу й Кузнецького басейну¹⁷. Зокрема, наприкінці лютого 1935 р. гірники донецьких шахт «Голубівка» № 22 імені Кірова та імені Ілліча звернулися до обласного комітету партії й Центрального комітету профспілки вугільників басейну з пропозицією почати змагання з шахтарями Кузбасу за краще проведення державного технічного екзамену. В ході змагання з 17,4 тис. гірників Кузнецького басейну, що зобов'язалися скласти техекзамен до 15 березня 1935 р., дотримали слова 3816 чол. Крім того, в гуртках технімуму готувалися до його складання ще 6,1 тис. чол., у тематичних гуртках — 980 чол. Консультації з технічних питань одержали 1,3 тис. чол. У Донбасі на 1 квітня того ж року з 90,6 тис. чол., які зобов'язалися скласти держекзамен, здійснили це 42,7 тис. гірників. В гуртках технімуму там навчалися близько 21,4 тис. чол., на курсах підвищення технічної кваліфікації — 1,1 тис., у тематичних гуртках — майже 4 тис. чол. Технічні консультації та інструктаж пройшли 5,8 тис. чол.¹⁸ Важливу роль у дальшому розвитку соцзмагання відіграла пропаганда передового методу робітників Московського авіаційного заводу імені В. Р. Менжинського, які впровадили в практику виробництва шкалу оцінок своєї продукції на «відмінно», «добре» й «задовільно». Згідно з нею здійснювалася і оплата праці. Завдяки цьому на підприємстві різко зросла якість продукції. Почин менжинців успішно застосовувався на багатьох підприємствах Української СРР. Так, на Харківському тракторному заводі за випуск 50% продукції відмінної якості робітники одержували додатково до премії 10%, а більше 50% — 15% надбавки до суми премії¹⁹.

Однією з форм соцзмагання на початку 1935 р. став рух за відмову від державних дотацій, за рентабельність промислових підприємств. Його ініціаторами виступили робітники Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова. Їх приклад наслідували 19 підприємств об'єднання «Сталь»²⁰. Почин українських металургів був підхоплений трудовими колективами багатьох промислових підприємств РСФРР, які досягли вагомих результатів в економії коштів. Так, уже в першому півріччі 1935 р. московський завод «Серп и Молот» дав державі понад 2 млн. крб., а сталінградський «Красный Октябрь» — понад 5 млн. крб. прибутку²¹.

Патріотичні почини менжинців і макіївців сприяли розгортанню масового руху за випуск якісної продукції та економію коштів. Найбільших успіхів у цій справі добилися металурги заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, які вже наприкінці 1934 р. давали найдешевшу і найякіснішу в країні продукцію²². Високих якісних показників у змаганні добилися й робітники підприємств Всесоюзного об'єднання хімічної та цукрової промисловості²³, а також багатьох інших галузей.

Набула розвитку раціоналізаторська й винахідницька діяльність робітників. На Маріупольському металургійному заводі, наприклад, реалізація тільки 21 рацпропозиції дала в 1934 р. 1689 тис. крб. еко-

¹⁷ Там же. ф. 797, оп. 1, спр. 339, арк. 34 зв.; История Харьковского тракторного завода, т. 1, док. 129, с. 240; Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, док. 62—63.

¹⁸ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, док. 62, 63, с. 87—90.

¹⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 806, оп. 1, спр. 3440, арк. 12.

²⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1933—1941 гг.), ч. I, док. 204, с. 366.

²¹ История СССР, т. 9, с. 95.

²² Зоря, 1934, 6 груд.

²³ ЦДАЖР УСРР, ф. 1265, оп. 1, 1934 р. спр. 249, арк. 11—14.

номії, а протягом першого півріччя 1935 р. — 842 тис. крб.²⁴ На Луганському трубопрокатному заводі від впровадження в практику винаходів і рацпропозицій було одержано 45,6 тис. крб. прибутку²⁵, а на підприємствах тресту «Трубосталь» — 1567 тис.²⁶

У ході народження й поширення патріотичних починів зміцнювалося братерське співробітництво між трудовими колективами радянських республік. Взаємообмін досвідом роботи, відвідання споріднених підприємств, спільне вивчення і впровадження у виробництво нових методів, участь у конкурсах, укладання договорів на соцзмагання — всі ці й багато інших форм взаємозв'язків створювали сприятливі умови для всебічного розвитку уз братерства, зокрема, між трудящими РСФРР і УСРР.

Стахановський рух, як відомо, народився на вугільних шахтах Донбасу — саме в тій галузі й у тому районі, розвитку яких Комуністична партія і Радянська держава постійно приділяли величезну увагу. Як відзначалося в наказі наркома важкої промисловості РСРР Г. К. Орджонікідзе від 18 вересня 1935 р. про заходи по впровадженню стахановських методів видобутку вугілля на всіх шахтах Донбасу, вони відкривали перед усіма вугільними басейнами країни шлях до різкого збільшення видобутку палива і зниження його собівартості²⁷. Впроваджуючи в себе почин донецьких гірників, шахтарі Кузбасу розгорнули соціалістичне змагання за досягнення рекордних показників використання механізмів та видобутку вугілля.

До початку 1936 р. стахановський рух набув масового характеру в усіх галузях народного господарства країни. Він стимулював виникнення нових патріотичних починів і далі розгортання на їх основі масового соціалістичного змагання. Так, на багатьох підприємствах РСФРР і УСРР було підхоплено почин робітників Московського верстатобудівного заводу по збільшенню випуску продукції за рахунок використання резервів виробництва. В 1936 р., наприклад, змагалися між собою стахановці Сталінградського й Харківського тракторних заводів, дніпропетровського «Комінтерну» й московського «Серпа и Молота»²⁸ та багатьох інших підприємств Російської Федерації і Української СРР.

Стахановський рух відіграв важливу роль у дальшому розвитку творчої думки робітників в усіх галузях промисловості. Він дав новий поштовх раціоналізаторству й винахідництву. Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії про підвищення технічної грамотності трудящих мас у досліджуваний період значно розширилися творчі зв'язки між раціоналізаторами промислових підприємств РСФРР і УСРР, зокрема, Москви, Ленінграда, Харкова, Дніпропетровська, Уралу, Сибіру, Донбасу та інших промислових районів.

Соціалістичне змагання, народжене високою свідомістю і величезною творчою енергією трудящих мас, було справжньою школою інтернаціонального виховання й братерської взаємодопомоги трудящих Російської, Української та всіх братніх радянських республік. «Воно стало традиційним між трудівниками Київщини й Підмосков'я, шахтарями Донбасу й Кузбасу, металургами Придніпров'я та Уралу, портовиками Одеси і Ленінграда, хліборобами України, Російської Федерації, Білорусії, Молдавії та Грузії»²⁹, — підкреслювалося на спільному

²⁴ Там же, ф. 1280, оп. 1, 1934—1935 рр., спр. 198, арк. 2, 3, 67, 68.

²⁵ Там же, арк. 82, 83.

²⁶ Там же, арк. 78, 91.

²⁷ Правда, 1935, 21 сент.

²⁸ Зоря, 1936, 14 листоп.; Харьк. рабочий, 1935, 30 нояб.; Соц. Харківщина, 1936, 4 квіт.

²⁹ Материалы совместного торжественного заседания ЦК КП Украины и Верховного Совета Украинской ССР, посвященного 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. 15 декабря 1972 года. — К., 1972, с. 29.

урочистому засіданні ЦК Компартії України й Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю утворення СРСР.

І на нинішньому етапі розвинутого соціалізму успішне розв'язання складних економічних і політичних завдань перебуває в прямій залежності від творчої активності трудящих, від організації масового соціалістичного змагання. Тому, підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, треба «...зосередити тепер головну увагу на таких цілях змагання, як підвищення якості продукції, поліпшення використання виробничих потужностей, сировини, енергії, робочого часу. І, звичайно, розумна економія на всьому — від тонни металу до кілограма хліба»³⁰.

³⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 12.

ДО ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ З ЧУМОЮ НА УКРАЇНІ В XVIII ст.

М. К. БОРОДІЙ (Боярка)

У XVIII ст. на Україні було зареєстровано 15 епідемій чуми, або, як її тоді називали, морової язви. Численні архівні документи свідчать, що масові спустошливі епідемії завдавали великої економічної шкоди, негативно впливали на демографічні показники, порушували торговельні зв'язки, гальмували соціально-економічний розвиток суспільства. Як правило, чумна пошесть заносилася на Україну з Туреччини або підвладних їй територій.

Епідемія чуми 1701—1704 рр. охопила значну територію України. Особливо лютувала небезпечна хвороба в Слобідській Україні (Ізюмський та Харківський полки). Запустів багатолюдний соляний промисел в Торі (нині Слов'янськ). В 1704 р. чумою хворіли також жителі Львова, Поділля та Київщини¹.

Епідемія 1710 р. розпочалася на околицях Полтави. Перелякани жителі розбігалися і розносили смертоносну заразу. Зокрема, чума була занесена у Київ, де лютувала з березня 1710 р. до січня 1711 р. За свідченням літописця, на київських вулицях валялися трупи, які не встигали ховати. Іноді вони поїдалися собаками та птахами, що сприяло поширенню інфекції. Неприступним для чуми був тільки розташований на Старокіївській горі Михайлівський монастир, що із самого початку епідемії припинив зносини із зовнішнім світом.

В 1710—1711 рр. великий мор був у Чернігові, звідки чума перекинулася на багатолюдні містечка Березне та Ніжини. Відряджений з Києва у Чернігів лікар виявив 31 хворого з явними ознаками небезпечної хвороби. Для боротьби з чумою та локалізації хвороби були видані сенатські укази, які вимагали організувати надійні застави навколо уражених чумою населених пунктів. За порушення указів передбачалася смертна кара. Посланців з важливою кореспонденцією затримували на заставах, листи провітрювали на довгих жердинах, а потім окурювали ялівцем.

Епідемія припинилася в 1712 р. Однак черговий сенатський указ вимагав від місцевої адміністрації пильності, оскільки в Константинополі небезпечна хвороба «відригнулася», всі дипломати роз'їхалися, і російський посол повернувся на батьківщину².

¹ Багалеї Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины.— Харьков, 1983, с. 3.

² Полное собрание законов Российской империи (Далі ПСЗ), т. IV, ст. 2280, 2300, 2418, 2451, 2568; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топогра-

В 1718 р. чума спалахнула в с. Максимівці Миргородського полку. Петро I надіслав гетьману І. Скоропадському грамоту з рекомендаціями щодо боротьби з небезпечною хворобою. В ній настійно рекомендувалося виводити людей в поле, заражені хати з усім майном спалювати, навколо зараженої місцевості організовувати міцні застави, а їх порушників вішати без зволікань. Незважаючи на суворі заходи, чума продовжувала поширюватись. В 1718—1719 рр. її жертвами стали жителі Слобідської України (Ізюм, Бахмут, Тор, Цареборисів). Епідемія у Києві тривала майже до кінця 1710 р.³

У 1723 р. чума з'явилася серед солдатів і жителів містечка Переволочни Полтавського полку. Завдяки терміновим і енергійним карантинним заходам хвороба порівняно швидко була ліквідована⁴.

Велика епідемія чуми спалахнула в 1738—1739 рр. Почалася вона в Молдавії і швидко дійшла до Очакова, який у той час був зайнятий російськими військами. Хвороба поширилася в поселеннях вздовж Дніпра і охопила Запорізьку Січ: Піщану Самару, Усть Самару, а також Малишевський, Причинний та Кам'яний острови. В червні 1738 р. вона досягла містечка Соколки Полтавського полку і незабаром вразила жителів містечок Кишеньки, Орлик, Кобеляки, Нові Санжари та Переволочни⁵.

В серпні—вересні того ж року перші випадки хвороби були зареєстровані в Гадячі, містечках Лютенька, Борки, Груні, в с. Будищах та в хуторах Гадяцького полку. В Лютеньку хворобу завезли два місцевих жителі, які повернулися з Усть Самари. Щоденно у містечку помирало від 3 до 10 осіб. Усього померло 608 жителів.

В Борках епідемія розпочалася 28 липня 1738 р., коли померла дружина місцевого козака Каленіка Савченка. Причиною епідемії стали випадково знайдені нею у лісі заражені речі. Жертвами морової язви стали 115 жителів.

У вересні 1738 р. спеціальна комісія з лікарем Пургуєвим обстежила уражені чумою населені пункти. Наблизившись до містечка Груні, члени комісії викликали на околицю місцевого священика й отамана і, як зазначено в рапорті, «з належною обережністю через полум'я розкладеного вогнища допитали місцевих представників про ознаки недуги селян». З'ясувалося, що хвороба в містечку з'явилася після повернення з Ізюму місцевого жителя, який помер 21 вересня. За вказівкою комісії всі особи, які мали контакт з хворими, були виведені в засіку (карантин). За час епідемії, яка продовжувалась в Груні до 16 грудня, померли 33 хворих.

В Гадяч чуму заніс місцевий житель, який повернувся з Дніпровських порогів. Завдяки своєчасній і суворій ізоляції хворих спалах чуми в місті був ліквідований 26 жовтня.

В Голтву Миргородського полку хворобу занесли місцеві візники, які постачали припаси на російсько-турецький фронт. З 20 травня до 18 вересня померли 24 хворих. В Решетилівці, де епідемія лютувала з 1 жовтня до 1 грудня, загинули 17 жителів. Хворіли на чуму також мешканці містечок Потоки та Келіберди. Поодинокі випадки хвороби були виявлені в хуторах Корсуна та Силимонівського Лубенського полку.

Віддалене й ізольоване вогнище небезпечної хвороби було виявлене доктором медицини В. Боком на хуторі Я. Степаненка, в 30 верстах на північ від м. Глухова. Почалася там чума 25 серпня 1738 р.—

фическое описание.— Киев, 1851, стр. 261, 378; Центральный державный исторический архив (далі ЦДІА) УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 22, арк. 1—3.

³ Пантюхов І. Опыт санитарной топографии и статистики Киева.— Киев, 1877, с. 313; ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 86, арк. 88, 98.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 928, арк. 2—4.

⁵ Центральный державный архив стародавних актов (ЦДАСА) СРСР, ф. 16, оп. 1, арк. 129—134; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 7535, арк. 104—112.

помер місцевий житель С. Макуха, який повернувся з Ізюму. До 27 жовтня її жертвами стали ще 50 чол. — майже все населення хутора. Однак своєчасна сувора ізоляція запобігла поширенню небезпечної хвороби в Ніжинському полку і просуванню зарази на північ, в російські губернії⁶.

Страшна хвороба охопила всю Слобідську Україну, де загинула більша частина населення. Так, у 1738 р. від чуми померло понад половину населення Харкова, в Куп'янську — 1720 чол., в Ізюмі — 910, в Змієві — 400 чол. У багатолюдному Святогорському монастирі живими залишилися тільки два столітні монахи.

Досить детально описав епідемію чуми в Ізюмі лікар Е. Егідій в рапорті від 19 серпня 1738 р. до Медичної канцелярії. Морова язва почалася в Ізюмі 18 червня. Хворі скаржилися на лихоманку, головний біль, стискання грудної клітки, біль в суглобах і неприємне дрижання тіла. У них з'являлись на шкірі темні плями. На другий день хворі почували себе дуже тоскно, їх мучило відчуття неминучої смерті. Згодом вони почали скаржитися на нестерпні болі у пахвині, у них збільшилися лімфатичні залози. Е. Егідій повідомив про великі недоліки в організації боротьби з чумою в Ізюмі. Місцеве начальство розбіглося і хворі, догляд за якими був дуже поганий, не завжди вчасно відокремлювалися від здорових. Відсутність постійної похоронної команди гальмувала своєчасне поховання трупів⁷.

У листопаді 1738 р. чума була виявлена у с. Петрівці Полтавської сотні, в Золотоноші Переяславського полку та в Мішуриному Розі. Сенат вимагав терміново надіслати список заражених населених пунктів, щоб заборонити займати їх під зимові квартири військам, які поверталися з російсько-турецького фронту. Водночас Сенат запропонував Медичній канцелярії направити з Петербурга і Москви лікарів на Україну для боротьби з чумою. Її очолив доктор медицини Я. Лерхе, який в січні 1739 р. прибув у Харків. Сенат і Генеральна військова канцелярія рекомендували з метою лікування і профілактики чуми видавати населенню безплатно ложку дьогтю, яку слід випивати натще. А Медична канцелярія радила роздавати населенню ураженої місцевості амулети. Сенат звертав особливу увагу на затримання утікачів та дизертирів, які вважалися головними розповсюджувачами чуми. Так, у листопаді 1738 р. поблизу містечка Соколки були затримані 3 мужики, які втікали з будівництва в ураженій чумою Усть Самарі. За наказом Мініха їх повісили для перестраху⁸.

Взимку небезпечна хвороба стихла, а навесні знову відновилася. Однак вона була вже менш інтенсивною. У квітні 1739 р. чумою хворіли мешканці Мішуринового Рогу, Кременчука та Новоселиці. У вересні хвороба охопила Бахмут, Стару Самару, Пісчаний острів та Борисоглібську фортецю. Остаточо зникла епідемія лише в грудні 1739 р.⁹

Шоста епідемія чуми розпочалася влітку 1749 р. в Криму і по торговельних шляхах швидко дійшла до Запорізької Січі. З'явилася велика кількість хворих в урочищах Кам'янка та Капулівка. Особливо потерпів Самарський Миколаївський монастир — головний шпиталь Запорізької Січі. За повідомленням лікаря Зимакова, більшість мешканців монастиря загинули, а ті, що одужали, ще довго страждали від чумних бубонів.

У листопаді 1749 р. чумою хворіли також жителі сіл Війтового, Федорівки, хутора Козачківського в Миргородському полку. За вказівкою

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 18733, арк. 12—16.

⁷ ЦДАСА СРСР, ф. 16, оп. 1, кн. 228, арк. 141—142; ф. 346, оп. 1, кн. 24, арк. 313, 314.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1500, оп. 1, спр. 50, арк. 2—4; спр. 51, арк. 4; ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 24, арк. 34, 68—74, 312, 372—376.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 7539, арк. 25—40.

миргородського полковника Капніста уражені населені пункти були оточені вартою. Особи, які мали контакт з хворими, виводилися у карантин в Чутівський ліс. Для ліквідації епідемії туди з Києва був відряджений лікар К. Конопак. У Запорізьку Січ з Києва прибув лікар Феїст, який рапортував, що з 29 жовтня 1749 р. в Запорізькій Січі нових захворювань не спостерігалось.

Навесні 1750 р. епідемія відновилася. В березні кошовий отаман Запорізької Січі В. Сич повідомив у Сенат і в Генеральну військову канцелярію, що в ландміліцейській команді Новосіченського ретраншементу (фортеці) серед драгунів значно збільшилася кількість хворих, які швидко помирали. Лікар ретраншементу Геркейс рапортував, що при огляді хворих він помітив збільшені лімфатичні залози під руками і в паху, які, на його думку, характерні для небезпечної хвороби. Терміново відряджений з Києва штаб-лікар Зонтфлебик 1 квітня 1750 р. оглянувши через полум'я розкладених вогнищ драгунів і виявив 18 хворих з чумними бубонами в паху і за вухами. З'ясувалося, що хвороба почалася 22 лютого і до 1 квітня померли 50 драгунів і 4 козаки-кур'єри. Через 4 дні штаб-лікар разом з прибулим з Переволочни карантинним лікарем Репкеном повторно оглянув хворих. Кількість хворих збільшилася, за цей час померли 6 драгунів. Діагноз не викликав сумніву. За вказівкою губернатора Зонтфлебик залишився для ліквідації епідемії. Побоюючись заразитися чумою, він проживав в Запорізькій Січі і через земляний вал, що відокремлював Січ від ретраншементу, давав лікарю Геркейсу настанови щодо лікування хворих. Було вирішено терміново відокремити хворих від здорових, а всіх драгунів, які стикалися з хворими, вивести в спеціально організований карантин. Додатково виділена ландміліцейська команда охороняла хворих.

У Запорізькій Січі та її наланках (адміністративних округах), як свідчить рапорт кошового отамана від 15 квітня 1750 р., чуми ще не було. Щоб відвернути небезпечну хворобу, кошовий видав наказ про заборону спілкування з солдатами Новосіченського ретраншементу. Значно збільшилася кількість караульних команд, а купців пропускали через головні торговельні шляхи тільки після шеститижневого карантину. Проте, незважаючи на запобіжні заходи, небезпечна хвороба поступово охопила й Запорізьку Січ.

У 1749—1750 рр. чума косила жителів Правобережної України, що знаходилась під владою шляхетської Польщі. Постраждало населення, що проживало в межиріччі Бугу і Дністра. Восени 1751 р. моровиця перекинулася з України на Дон. У жовтні—листопаді 1752 р. на чуму хворіли мешканці м. Хотина.

Сьома епідемія чуми була зареєстрована на Правобережній Україні в 1755—1756 рр. Розпочалася вона у вересні 1755 р. серед населення м. Очакова і поступово розповсюдилася до Шаргорода, Немирова, Вінниці та Житомира.

Влітку 1759 р. моровиця знову з'явилася в Бендерах і Фокшанах. У 1760 р. вона охопила Крим, Очаків, Ясси, Каушани, Балту та Могилів і перейшла на Правобережну Україну, зокрема населені пункти Білоцерківського, Канівського та Корсунського староств. Наприкінці вересня того ж року перші випадки чуми були виявлені в Запорізькій Січі, коли поблизу Коша, повертаючись з Криму, померли 4 чумаків. З метою ізоляції небезпечної хвороби Запорізька Січ швидко була оточена щільним кільцем ландміліцейських полків. Завдяки суворим карантинним заходам вогнище хвороби було локалізовано і наприкінці грудня 1760 р. епідемія припинилася¹⁰.

¹⁰ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 19088, арк. 181, 260, 323—330; ф. 59, оп. 1, спр. 3553, арк. 1, 3; ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 96; спр. 86, арк. 6, 18, 33, 50, 140, 181; спр. 323, арк. 18.

Восени 1764 р. російський консул і уповноважений Коша Запорізького в Криму прем'єр-майор О. Никифоров повідомляв з Бахчисарая, що в Акмечеті, Кафі, Карасьові та навколишніх селах лютувала чума. Незабаром вона поширилася на татар, що кочували біля Дніпра, і дійшла до Казікірмена (тепер Берислав). В січні 1765 р., за повідомленням того ж Никифорова, в старих місцях хвороба припинилася, але згодом перекинулася на Сиваш. У с. Бешеран, в 4 верстах від Перекопа, померли майже всі жителі.

В травні 1765 р. кошовий отаман в ордері (наказі) шарафу і писарю Микитського перевозу рекомендував підвищити пильність і уважно стежити, щоб ніхто не міг проїхати чи пройти з Криму, оскільки чума знову з'явилася в Керчі та біля Перекопа. У вересні—жовтні 1765 р. вона перекинулася в Молдавію і згодом була зареєстрована серед мешканців містечок Крути і Рашкова (межір'ччя Дністра і Буга). В грудні хвороба припинилась. Завдяки посиленій охороні кордону чума не поширилася на північ¹¹.

Найбільшою і найжахливішою була десята епідемія чуми, що тривала на Україні майже чотири роки (1770—1774 рр.) і розповсюдилася на північ до Москви. Почалася вона на російсько-турецькому фронті. В травні 1770 р. хвороба перейшла на Правобережну Україну, охопила Старий Костянтинів, Бар, Заліщики, Гусятин. На початку серпня перші випадки хвороби були виявлені в Бердичеві та навколишніх селах. 2 вересня 1770 р. у Києві, на Подолі, раптово померли три чоловіки, які повернулися з Ладина, куди відвозили для армії артилерійські припаси. На Поділ терміново була направлена бригада медиків на чолі з прикордонним доктором медицини І. А. Полетиком і головним лікарем київського військового госпіталю С. Митрофановим. При медичному огляді померлих були виявлені ознаки чуми. Всі їх речі було спалено, а членів сім'ї ізолювано в терміново організованому карантині на Трухановому острові. Всі три частини Києва — Поділ, Старе місто та Печерськ було оточено караулом і заборонено вільно пересуватися з однієї частини міста до іншої. Однак 12 вересня небезпечна хвороба була зареєстрована в Старому місті, а 19 вересня — на Печерську. Всіх хворих відправляли в Кирилівський монастир, який тимчасово був перетворений в лазарет.

Поступово люта хвороба розповзлася з Києва на інші населені пункти. Восени 1770 р. її жертвами стали жителі Переяслава, Козельця, Ніжина, Чернігова, Стародуба та найближчих до них сіл. Вдень і вночі на ураженій чумою території курилися вогні, які нібито знищували в повітрі чумну заразу. Вдень і вночі козацькі кур'єри передавали по естафеті в Глухів, у Малоросійську колегію рапорти сотенних і полкових канцелярії про нові вогнища небезпечної хвороби.

Взимку епідемія стихла, а навесні 1771 р. знову відновилася — спочатку в Києві, а потім і в інших містах. Причиною нового спалаху хвороби були речі та одяг з вимерлих будинків, якими торгували солдати караульної команди. В 1770—1771 рр. від чуми загинули понад 4000 киян.

У 1772—1774 р. хворіли також жителі Кременчука, Єлисаветграда, Умані, Запорізької Січі та Криму. Страшна епідемія остаточно припинилася тільки наприкінці 1774 р.¹²

В 1780 р. невелика епідемія моривиці була зареєстрована на Правобережній Україні. Влітку прикордонне містечко Балта і сусідні села Пентаківка та Бондарівка були оточені подвійним караулом, який ні-

¹¹ Там же, ф. 118, оп. 1, спр. 12, арк. 53; ф. 229, оп. 1, спр. 159, арк. 46, 88—89, 194, 195; ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 9, арк. 540.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, спр. 5002, арк. 2—8; спр. 5032, арк. 2—6; спр. 5735, арк. 3; спр. 6098, арк. 39; спр. 6099, арк. 110; спр. 5190, арк. 7—9; ф. 59, оп. 1, спр. 6587, арк. 8; ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 43, арк. 6; кн. 45, арк. 81.

кого не впускав і не випускав. Там загинули від чуми понад 150 чол. У Волочинську її жертвами стали 13 сімей¹³.

Навесні 1783 р. чергова епідемія моровиці охопила Крим, Очаків, Кілію, Ізмаїл та Бендери. Приєднання Криму до Росії і перехід військ Г. Потьомкіна в Таврію сприяли розповсюдженню страшної хвороби на північ. На початку травня її перші випадки були виявлені в Казікірмені та в Херсоні. Особливо сприятливі умови для розвитку хвороби склалися в Херсоні, де тисячі будівельників міста жили в антисанітарних умовах, переважно в землянках. За свідченням очевидця, там щодня в братські могили ховали по 50 чол., які гинули від чуми. Тільки з червня 1783 р. до квітня 1784 р. в Херсоні від чуми та інших хвороб загинули 6520 осіб. Епідемія у місті тривала понад два роки.

Перший випадок чуми в Єлисаветграді був виявлений 15 травня 1783 р., коли лікарі І. Романовський та Д. Волчанецький за розпорядженням місцевого магістрату оглянули рантово померлу дружину місцевого жителя М. Нетлішного. На трупі виявлені безсумнівні ознаки чуми.

Новоросійська губернська канцелярія терміново відрядила з Кременчука в Єлисаветград губернського штаб-лікаря П. Н. Шароя. Він з'ясував, що чума занесена з Казікірмена, де М. Нетлішний гостював у свого родича. П. Н. Шарой разом з місцевим міським лікарем Я. Мелесом відокремив хворих від здорових, а всі, хто мав контакт з хворими, були ізолювані в спеціально організованому карантині у 6 верстах від міста. З будинку померлих гаками повитягували речі й одяг і спалили їх. Спеціально виділена охорона чергувала біля зараженого будинку, в якому вікна і двері були широко розчинені для провітрювання. Завдяки енергійним діям губернського штаб-лікаря П. Н. Шароя чума в Єлисаветграді припинилася в липні, але ненадовго, оскільки епідемія лютувала поблизу — в Нікополі та на Правобережній Україні, в прикордонних селах Голованівському та Розношенському. Новий спалах моровиці в місті почався 9 травня 1783 р., коли на заставі біля Єлисаветграда, на Херсонському шляху була затримана група єлисаветградських жителів, що поверталися з Херсона. Серед них знаходилась хвора жінка. Міський лікар Я. Мелес виявив ознаки чуми. Через день вона померла.

30 вересня 1783 р. в Єлисаветградський лазарет привели тяжко хворого солдата, який охороняв в степу казенний гурт коней. Лікар Я. Т. Сандул-Стурдза оглянув його і виявив ознаки небезпечної хвороби. Тієї ж ночі хворий і солдат, який його супроводжував, померли. Незважаючи на ретельно проведені запобіжні заходи, чума швидко розповсюджувалася. Особливо велика смертність була серед жителів приміських слобідок: Замлинківської, Биковської, Ковалівської та Пермської. Лютувала хвороба і в навколишніх селах. З жовтня вона з'явилася в слободі Мошоринській, а 17 жовтня в слободі Знамянка та в с. Дмитрівка. Незабаром Єлисаветградщина була охоплена страшною епідемією моровиці. Припинилася вона 14 листопада 1783 р., але вільне пересування жителів було дозволене лише в січні 1784 р. За час епідемії в Єлисаветграді хворіли на чуму 470 осіб, з них 170 одужали¹⁴.

Суворі карантинні заходи хоч і уповільнювали, але не могли зупинити просування чуми на північ. В жовтні 1783 р. вона з'явилася в Олексіївському хуторі і в с. Нижній Булатець Лубенського повіту.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 691, арк. 1—3.

¹⁴ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. IX, спр. 15414—15552; ЦДАСА СРСР, ф. 16, спр. 694, ч. 1, арк. 17—18, 29—30; ч. 11, арк. 188—189, 192—203; ф. 344, оп. 1, кн. 252, арк. 70—73; кн. 269, арк. 349—350; ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 104, арк. 60—72; ф. 204, оп. 2, спр. 111, арк. 67—71, 131; Київський обласний державний архів (КОДА), ф. 2, оп. 3, спр. 19, арк. 4—5, 9—13.

В листопаді хворих на чуму виявили в містечках Диканька, Покровська Богачка, в с. Великі Будища і на хуторі Писарівщина Хорольського повіту. Взимку небезпечна хвороба стихла всюди, крім Казікірмена, куди був відряджений елісаветградський лікар Я. Мелес.

У Кременчуці епідемія розпочалася 19 травня 1784 р., коли раптово померла місцева жителька П. Кутакова. Через день така ж доля спіткала її родичку. 33 особи, які стикалися з померлими, були відправлені за місто в терміново організований карантин. На острові серед Дніпра була відкрита лікарня для хворих на чуму.

У XVIII ст. надійних медикаментів проти чуми не було. Застосовували так звані симптоматичні ліки, тобто такі, що знімали той чи інший симптом хвороби. Так, для зменшення гарячки призначали відвари хінної кори, ромашки, шавлії. При головному болю прикладали розрізаний навпіл кислий огірок, а до бубонів і карбункулів — різноманітні мазі, найчастіше суміш дьогтю і воску. Користувалися й старим методом лікування — кровопусканням, особливо у повнокровних людей. Іноді позитивний ефект у хворих молодого віку давало обтирання льодом.

Особливою популярністю користувався так званий «оцет чотирьох розбійників», який винайшли в Марселі (Франція) у 1720 р. У розпал страшної епідемії чуми, коли вимерла половина населення міста в Марселі з'явилася банда, яка нещадно грабувала зачумлені оселі. Невдовзі поліції вдалося схопити чотирьох розбійників. Їм пообіцяли зберегти життя, якщо вони розкриють секрет, яким чином пощастило їм не заразитися цією страшною хворобою. Злочинці призналися, що змазували обличчя і руки, а також просочували одяг спеціальним розчином оцту, камфору, часника, м'яти, гвоздики, шавлії та інших рослин.

Звичайно всі ці методи лікування чуми були малоефективні і не могли істотно впливати на розвиток найлютішої хвороби. Однак це був крок вперед порівняно з попередніми століттями, коли від моровиці гинули цілі міста й адміністративні райони.

В червні 1784 р. на запрошення Г. Потьомкіна в Кременчук прибув з Петербурга талановитий спеціаліст по чумі Д. С. Самойлович, призначений губернським лікарем. Він очолив боротьбу з чумою на півдні України. Д. С. Самойлович запропонував не залякувати населення жорсткими карантинними заходами. В окремих випадках він вважав можливим не забирати примусово в карантин осіб, які мали контакт з хворими, а залишити їх дома з відповідною охороною. Незабаром Самойлович виїхав в Херсон, де чума пожинала великий урожай. Він виявив багато недоліків в організації боротьби з небезпечною хворобою, несумлінне ставлення до своїх обов'язків карантинного лікаря В. Гофмана. Д. С. Самойлович вжив невідкладних заходів, щоб виправити становище, організував на острові новий карантин і призначив туди досвідченого лікаря Г. І. Павловського.

Повернувшись до Кременчука, губернський лікар разом з місцевими лікарями оглянув населені пункти за Дніпром: Олександрію, Цибулеве, Знамянку, Суботці, Макариху, в яких продовжувала лютувати чума. Скрізь він цікавився станом боротьби з хворобою, організацією лікарень, карантинів та методикою знезараження зачумлених об'єктів. Він ділився своїм багатим досвідом і давав конкретні настанови щодо ліквідації моровиці.

В Кременчуці героїчно боролися з чумою також місцеві лікарі П. Шарой, П. Малишевський, І. Яновський, С. Копитовський, М. Борисевич та Ф. Балабан. За даними Д. С. Самойловича, у місті проживало тоді 8000 чол. З них хворіли на чуму 489 осіб, померли — 240.

6 жовтня 1784 р. у жителя м. Прилук М. Бондаря раптово померла дочка. При лікарському огляді були виявлені ознаки чуми. Всі кон-

тактні були ізольовані в карантин, і частина з них захворіла. Через три дні чума була виявлена і в другій частині міста — Кустовцях. Місто було щільно оточене караульною командою Ніжинського полку, а другорядні шляхи перекопані глибокими канавами. Для бідних мешканців міста магістрат відпускав муку та крупу з казенного магазину. Квартальні щодня обходили свої ділянки і робили перекличку, щоб виявити хворих. В грудні моровиця в місті припинилася. За час епідемії там загинули 46 осіб.

Навесні 1785 р. у зв'язку з остаточною ліквідацією епідемії було дозволено вільне пересування населення. Однак становище скоро стало знову тривожним. Влітку кур'єри, що прибували з Туреччини, повідомляли про наявність чуми в Кишиневі, прикордонній Балті та навколишніх селах. Восени почали хворіти жителі Бендер та Очакова. Тому за рекомендацією Д. С. Самойловича правитель намісництва розпорядився збільшити прикордонні караульні команди. Водночас начальники Херсонської портової та Ольвіопольської і Новоміргородської сухопутних таможень зобов'язувалися нікого не пропускати без 6-тижневого карантину¹⁵.

1797 р. приніс тринадцяту епідемію чуми. На торговельному судні, яке прибуло в Одеський порт з Константинополя, виявився хворий матрос. Портовий карантинний лікар В. Переяславець, оглянувши його, встановив діагноз: чума. Довідавшись про це, капітан і матроси вночі утікли на баркасі. Зачумлений корабель був спалений. Терміново викликаний з Очакова Д. С. Самойлович, який займав посаду головного прикордонного карантинного лікаря, ізолював хворого та матроса, який його доглядав, в портовому карантині. Незабаром хворий помер, а у другого матроса з'явилися ознаки чуми. Д. С. Самойлович призначив лікування, і матрос згодом одужав.

За пропозицією головного карантинного лікаря Одеса була розділена на невеликі ділянки, які щодня обходили спеціально призначені квартальні з метою виявлення хворих. Порт був оточений караульною командою. Завдяки цим заходам Одеса в 1797 р. уникнула епідемії.

Однак у червні 1797 р. небезпечна хвороба з'явилася в Хотині на Дністрі і з купецькими товарами проникла в містечко Сатанів Проскурівського повіту Подільської губернії. Поступово вона охопила населені пункти Кам'янецького повіту: Брагу, Вільхівці, Голенищеве, Збриж, Залуччя, Кисилівку, Ланцкоронь, Почапінці, Чорне та Черчі. За свідченням лікарів, які боролися там з чумою, в Подільській губернії лютувала бубонна та кишкова її форми. До кінця року епідемія стихла, а в травні 1798 р. відновилася в містечку Черчі. Причиною її були розпаковані речі, що їх було приховано під час пошесті попереднього року. В 1798 р. хвороба охопила велику територію межиріччя Бугу та Дністра і вразила населення Шаргорода, Мурафії, Ямполя та Вішніви з навколишніми селами. Потім вона просунулася на північ — у Дубенський і Кременецький повіти.

Новоросійський губернатор, довідавшись улітку 1797 р. про появу чуми в Подільській губернії, звернувся до Д. С. Самойловича з проханням вжити негайних та найсуворіших заходів, щоб не допустити проникнення небезпечної хвороби з Поділля. Кордон між губерніями був закритий, а для проїзду особливо поважних персон організовано 4 застави: в Архангельську, Ольвіополі, Балті та Дубоссарах. Більш як 4 місяці провів головний карантинний лікар на кордоні та заставах, стежачи за виконанням місцевими чиновниками та медиками проти-епідемічних заходів. Особливу увагу він приділив Балті, що знаходи-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 204, оп. 5, спр. 1041, арк. 274, 370, 459, 621—631, 662; спр. 1136, арк. 1—55, 144, 228, 281, 535; ЦДАСА СРСР, ф. 16, спр. 694, ч. 1, арк. 146—147, 183, 757; спр. 694, ч. II, арк. 235.

лася на перехресті жвавих шляхів сполучення. Оскільки виявлення першого хворого на чуму дуже важливе для запобігання епідемії, Д. С. Самойлович поділив усі три частини Балти на невеликі квартали і зобов'язав квартальних наглядачів щодня робити профілактичні подвірні обходи. Аналогічних заходів було вжито і в інших прикордонних містах-заставах. Ця система профілактичних заходів відіграла важливу роль у локалізації хвороби.

В наступному 1799 р., коли чума з Туреччини перекинулася до Криму, Д. С. Самойлович поспішив туди. Підступну хворобу було занесено до Кафи (Феодосії) 1 травня 1799 р. на грецькому торговельному кораблі, що прибув з Константинополя. Штаб-лікар портового карантину В. Червинський під час огляду команди виявив хворих матросів з ознаками небезпечної хвороби. Уражені чумою корабель з усіма товарами терміново відокремили, а хворих відправили до портового карантину. Військова варта оточила порт. Протягом двох декад травня захворіли багато матросів, значна їх частина загинула.

У багатьох країнах всі кораблі, на яких виявляли чуму, палили разом з товарами. Д. С. Самойлович запропонував знезаразити грецьке торговельне судно. Через місяць воно з новою командою відшвартувалося від причалів Кафи.

У боротьбі з численними епідеміями чуми в XVIII ст. вітчизняні лікарі і вчені узагальнили великий досвід щодо запобігання і ліквідації небезпечної хвороби. Особливо велика заслуга в цій справі належить Д. С. Самойловичу — основоположнику вітчизняної епідеміології — науки про причини і шляхи розповсюдження пошесних хвороб. В своїй класичній 4-томній праці про чуму він переконливо довів безпідставність фаталізму щодо неминучості зараження небезпечною хворобою та вперше озброїв лікарів-практиків вірою в успішну боротьбу з нею.

В XIX ст. в Росії було зареєстровано 15 епідемії чуми, переважно на півдні країни (Кавказ, Чорноморське узбережжя, Бессарабія та Астраханська губернія). В Одесі чума з'являлася тричі: в 1812—1813 рр., 1829 та в 1837 р. Але всі ці епідемії були порівняно обмежені і не досягали такого масштабу, як у XVIII ст.

Чума не зникла і в XX ст. В межах Росії вона з'являлася в Одесі (1901—1902 рр., 1910 р.), в Астраханській губернії (1901—1902 рр., 1910 р.) та в Забайкаллі (1905—1911 рр.). З 1898 р. до 1957 р. в Індії, Пакистані та Бірмі від чуми загинули понад 12 млн. чол. У другій половині XX ст. захворюваність на чуму значно зменшилася.

Як свідчать звіти Міжнародної організації охорони здоров'я при ООН, за період з 1970 р. щороку в Азії, Африці та Америці на чуму хворіли від 777 до 4462 осіб. Завдяки сучасним досягненням медицини, санітарно-карантинним заходам спалахи цієї хвороби в різних країнах швидко локалізуються і ліквідуються. За цей час чума ніде не набула характеру великої епідемії. Сучасні методи лікування, зокрема застосування вискоєфективних антибіотиків, дають можливість знизити смертність з 80%, як це було у XVIII ст., до 3—10% (залежно від форми хвороби) ¹⁶.

У Радянському Союзі чума давно ліквідована. На сторожі здоров'я трудящих стоять численні працівники протичумних установ. Медики карантинної служби — своєрідні прикордонники в білих халатах, які зірко стежать у морських портах та аеропортах міжнародного значення, щоб чума не була занесена в СРСР з країн, де ця небезпечна хвороба ще не ліквідована.

¹⁶ Щелін О. П., Ермаков В. В. Международный карантин. — М., 1982, с. 264.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОГО «БЛІЦКРІГУ» ПРОТИ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Б. А. МАРТИНЕНКО (Київ)

Провал стратегії «дивної війни» навесні 1940 р., блискавичний розгром фашистською Німеччиною ряду західноєвропейських країн, особливо Франції, вихід гітлерівських військ на узбережжя Атлантики створювали загрозу для держав Західної півкулі, в тому числі й для Канади. Як писалося в одному з американських журналів, Гітлер відверто назвав її «найбагатшим трофеєм з усієї Британської імперії»¹.

Події в Європі викликали у США й Канаді гостру тривогу. Канадський уряд був насамперед занепокоєний питанням про Гренландію, яке виникло у зв'язку з окупацією Данії німецько-фашистськими загартбниками. Гренландія — датське володіння — була єдиним постачальником кріоліту — важливої сировини, необхідної для алюмінієвої промисловості домініону. Втрата кріолітових шахт біля містечка Івіг-тут (Гренландія) могла призвести до серйозних ускладнень не лише в механізмі функціонування промисловості Канади, а й у постачанні цінною сировиною, що видобувалася там, Англії. Могутня монополія «Алюмініум компанії оф Кенада», власник цих копалень, першою забила тривогу.

Вже 9 квітня 1940 р., в день окупації Данії Гітлером, правління цієї компанії надіслало в міністерство закордонних справ Канади меморандум. «Якщо ми, — зазначалося в ньому, — не зможемо видобувати достатню кількість гренландського кріоліту, то зіткнемося з ситуацією, яка серйозно ускладнить випуск нашої продукції в необхідному обсязі»². З документом був негайно ознайомлений канадський прем'єр-міністр М. Кінг. Він більше, ніж будь-хто інший, знав важливість Гренландії для своєї країни. Крім економічного, острів мав велике стратегічне значення. В разі окупації гітлерівською Німеччиною і навіть у випадку передачі його маріонетковій адміністрації Копенгагена могли виникнути серйозні перешкоди для транспортування вантажів через Атлантику. Канада, яка несла відповідальність за проведення морських караванів в Англію, була заінтересована в безпеці цього регіону.

Того ж дня Кінг телеграфував британському міністру у справах домініонів А. Ідену: «Зрозумійте, що здобутий протягом зими кріоліт чекає на відправку з Івігтута і що знищення цих запасів створить серйозну загрозу для запланованого випуску алюмінію в Канаді та інших союзницьких державах і в США»³. На думку Оттави, економічний аспект повинен був стати головним у визначенні політичного курсу країн Британської імперії щодо Гренландії.

Гренландська проблема на деякий час зайняла центральне місце у зовнішній політиці Канади. Помічники прем'єр-міністра один за одним висловлювалися за вжиття негайних заходів. 10 квітня радник Кінга з зовнішньополітичних питань О. Склтон подав йому меморандум, де обґрунтовував життєву необхідність Гренландії для Канади⁴. Наступного дня радник МЗС Х. Кінлесайд, виклавши свою думку щодо цього, наполягав на негайній окупації острова канадськими військами. «...Якщо Гренландія контролюватиметься незначною кількістю

¹ Nation's Business, May 1941, Washington, p. 62.

² Documents on Canadian External Relations (далі — DCER), vol. 7, P. 1 (1939—1941). — Ottawa, 1974, p. 947.

³ Ibid., p. 948.

⁴ Ibid., p. 949.

канадських експедиційних сил,— зазначав він,— то подібний крок стане таким же ефективним, якби це було зроблено силами самої Англії. Використовуючи з цією метою канадців..., ми (канадський уряд.— Б. М.) зможемо уникнути незадоволення США, що неодмінно виникне в разі, якщо цю акцію буде здійснено Великобританією»⁵.

У розв'язанні гренландського питання був і серйозний політичний підтекст. Власне, вперше практично виникла проблема колоніальних володінь і сфер впливу європейських імперіалістичних держав в разі їх загарбання фашистською Німеччиною. Це питання, яке можна було розглядати й ширше — як проблему нового імперіалістичного перерозподілу колоній внаслідок війни,— було дуже складним.

Висуваючи на перше місце економічний аспект гренландської проблеми, Канада мала на увазі й політичні цілі. Це виявлялося в наполегливому прагненні деяких відповідальних канадських політиків окупувати острів. Не менш активну позицію в цьому питанні зайняли також військові діячі. Так, 12 квітня 1940 р. начальник генштабу Канади генерал Е. Аштон і начальник штабу ВМФ адмірал П. Неллс, зустрівшись з міністром оборони Н. Роджерсом, запропонували відправити до Гренландії криголам та невеликий військовий контингент⁶.

Проте Кінг не міг не враховувати, що Гренландія вже з другої половини минулого століття була предметом зазіхань США. Американський імперіалізм не став би миритися з тим, якби островом заволоділи інші. 12 квітня держсекретар США К. Хелл, посилаючись на те, що окупація Гренландії або іншої розташованої в Західній півкулі колоніальної території, яка належить європейській державі, може створити прецедент для інтервенції сюди країн «осі», в бесіді з англійським послом у Вашингтоні лордом Лотіаном вимагав від Великобританії утриматися від такого кроку. На це останній заявив, що ні його держава, ні Канада не здійснять окупації Гренландії, доки загроза загарбання гітлерівцями острова не стане реальною⁷.

Заява Лотіана, зроблена й від імені канадського уряду без будь-якої консультації з ним, викликала обурення в Оттаві. Держдепартаменту США було терміново заявлено, що британський представник не мав цих повноважень й відповідну ноту протесту вже відправлено в Лондон. Поряд з цим 13 і 16 квітня посланник Канади у Вашингтоні Крісті намагався переконати Хелла, що заплановане нею введення її збройних сил у Гренландію зв'язане виключно з необхідністю охорони кріолітових родовищ і «не має на увазі постійної окупації або встановлення політичного контролю»⁸.

Водночас канадська дипломатія встановила, що Лондон не поділяє позиції Вашингтона з гренландського питання і вважає воєнний захист кріолітових родовищ на острові необхідним. Що ж до хвилюючого для США питання про порушення доктрини Монро в разі англійської окупації будь-якої території в Західній півкулі, чим могли б скористатись агресори для захоплення голландського Суринаму, то британська сторона відзначала, що такий прецедент уже мав місце. Йшлося, зокрема, про окупацію Англією Фарерських островів⁹.

Однак на позицію Вашингтона не вплинули ні англійська аргументація, ні пропозиція окупувати Гренландію силами Канади — країн американського континенту. 19 квітня Крісті одержав інформацію, що держдепартамент США «...був би радий дізнатися, що Канада вважає

⁵ Ibid., p. 953.

⁶ Eayrs J. In Defence of Canada. Appeasement and Rearmament.— Toronto, 1965, p. 167.

⁷ Ibid., p. 167—168.

⁸ Langer W. L., Gleason S. E. The Challenge to Isolation 1937—1940.— New York, 1952, p. 431.

⁹ Eayrs J. Op. cit., p. 169.

вжиття подібних заходів не обов'язковим»¹⁰. Було цілком зрозуміло, що, маючи власні наміри щодо цього острова, американська адміністрація не погодиться ні з англійською, ні з канадською його окупацією.

Ще 12 квітня Кінг під приводом відпочинку вперше після початку другої світової війни вирушив до Вашингтона. Справжньою ж метою поїздки було, крім намагання з'ясувати можливість змін в американській політиці у зв'язку з вторгненням німецько-фашистських загарбників у Данію й Норвегію, спробувати домогтися дальшого зближення з США¹¹. Гренландське питання хоч і не стало головною темою переговорів, але позначилося на всьому їх ході.

Під час дводенних переговорів керівників обох країн у містечку Уорм-Спрінгс розглядалося широке коло питань. Головною темою було посилення допомоги союзникам з боку Сполучених Штатів. Кінг, зокрема, намагався добитися змін у практиці застосування закону про нейтралітет. Він запропонував запровадити відомий американський метод «морального ембарго», що було б, на його думку, великою підтримкою для англо-французького блоку¹². На відміну від ембарго, передбаченого існуючим законом про нейтралітет, який не робив різниці між воюючими сторонами, цей метод застосовувався тільки до країн-агресорів.

Уже в перший день переговорів, 23 квітня 1940 р., Рузвельт торкнувся питання про Гренландію. Він підкреслив, що американці занепокоєні тим, що Канада не зможе вжити нічого конкретного¹³ для захисту острова. Розмова велася ним таким чином, ніби йому було невідоме прагнення Оттави щодо згаданої території та про канадсько-американські переговори з цього приводу, в яких Хелл зайняв непримиренну позицію. Така удавано «наївна» постановка питання могла, з одного боку, підштовхувати Кінга до викладення президенту думок офіційних осіб Канади про необхідність окупації нею Гренландії. Але, з другого боку, було ясно, що він цілком у курсі переговорів між Канадою та Сполученими Штатами з цього приводу і своєю «необізнаністю» надає канадському прем'єрові можливість викласти свою «особисту точку зору». Й від того, наскільки вона «збіжиться» з позицією Вашингтона, залежить, можливо, багато що.

На той час Кінг надто сильно розраховував на «американську карту». Він, як зазначав відомий канадський історик Дж. Л. Гранатстейн, «...в цілому уникав можливості виникнення будь-яких суперечностей з президентом»¹⁴. Тому канадський прем'єр відповів так, ніби питання про окупацію Канадою острова взагалі не порушувалося. «Ми чекаємо, — сказав він, — що, незважаючи ні на що, британський флот зробить на Атлантиці все необхідне», і додав: «Ми щороку відправляємо корабель на Баффінову Землю, який доставляє спорядження й до Гренландії. В цьому році він переправить більше вантажу, ніж у минулому»¹⁵.

Рузвельт, очевидно, лишився задоволений відповіддю. Щоб підкреслити особисту заінтересованість США у цій справі, він повідомив, що «американці також пошлють корабель із спорядженням» до Гренландії¹⁶. Забігаючи наперед, скажемо, що американська «заінтересованість» привела до укладення 9 квітня 1941 р. у Вашингтоні угоди

¹⁰ Langer W. L., Gleason S. E. Op. cit., p. 431.

¹¹ Canada. Parliament. House of Commons Debates. Official Report. — Ottawa, 1941, vol. 1, p. 56.

¹² Eayrs J. Op. cit., p. 191.

¹³ Pickersgill J. W. The Mackenzie King Record. — Toronto, 1960, vol. 1, p. 107.

¹⁴ Granatstein J. L. Canada's War: The Politics of the Mackenzie King Government, 1939—1945. — Toronto, 1975, p. 118.

¹⁵ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 107.

¹⁶ Ibid., p. 107.

про оборону острова, яку підписав датський посланник, що діяв без санкції свого уряду. На основі цієї угоди Білий дім приступив до створення військової бази на території Гренландії¹⁷. При відсутності там будь-яких інших збройних сил цей акт був рівнозначний війсьній окупації.

Цікаво, що перед від'їздом із Сполучених Штатів, 28 квітня 1940 р., Кінг побачив у канадській місії у Вашингтоні офіційне повідомлення, призначене до відправки в держдепартамент, де йшлося про готовність послати війська Канади «для захисту Гренландії»¹⁸. Прем'єр був змушений зупинити дії своїх помічників. Оттава підкорилася американському тиску й відмовилася від спроби скористатися нагодою для воєнного втручання в Гренландію, поступившись цим привілеєм перед США.

Пізніше Кінг, роблячи хорошу міну при поганій грі, занотував у своєму щоденнику, що члени його кабінету зайшли далі, ніж він вважав доречним, і що «позиція, яку зайняли американці, є розумною»¹⁹. Канада обмежилася призначенням 21 травня 1940 р. на острів Гренландію свого консула К. Кірквіда²⁰.

Переговори, що мали місце, свідчили про бажання канадського прем'єра збити «атлантичний трикутник». Інакше кажучи, він сподівався, що його країна зможе зайняти ключову роль посередника у відносинах між Сполученими Штатами та Англією і не тільки в економічному, а й у воєнно-політичному плані. Щоб заручитися підтримкою Вашингтона, Кінг дав зрозуміти Рузвельту, що в такій ролі він згоден відстоювати американські інтереси²¹. Відвідування США переконало прем'єра Канади в тому, що гітлерівський «бліцкриг» проти країн Західної Європи на цьому етапі не приведе до вступу Білого дому у війну. «Єдина можливість, яку я бачу,— записав він 29 квітня у щоденнику,— це поправка до закону про нейтралітет»²² (йдеться, зокрема, про скасування США ембарго на торгівлю зброєю з Англією).

Незважаючи на обережну позицію американської адміністрації, Кінг відчув у розмові з Рузвельтом його позитивне ставлення до можливості дальшого канадсько-американського воєнно-політичного зближення. Останнє асоціювалося також у канадського прем'єра з традиційним намаганням зайняти цілком самостійне місце в міжнародних справах.

10 травня 1940 р. гітлерівці перейшли у наступ проти англо-французьких військ. Незабаром стало ясно, що союзникам загрожує небачена катастрофа. Це одразу ж вплинуло на розвиток канадсько-американських відносин. Оттава стала енергійно добиватися від США допомоги в постачанні їй військової техніки та зброї, насамперед тренувальних літаків (вони були необхідні для виконання програми підготовки льотних кадрів країн Британської імперії*). Одержувати їх з Англії в даній ситуації, що склалася, здавалося неможливим.

У США вважали неприпустимою зустріч з представником Канади

¹⁷ История второй мировой войны 1939—1945 гг.— М., 1974, т. 3, с. 191.

¹⁸ E a u r s J. Op. cit., p. 169.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ DCER, vol. 7, P. 1, p. 105—106.

²¹ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 108.

²² Ibid., p. 115.

* 17 грудня 1939 р. Англія, Канада, Австралія та Нова Зеландія уклали в Оттаві угоду про створення в Канаді об'єднаного центру по підготовці для британських авіаційних кадрів (БКАТП) із складу курсантів означених держав. Згідно з проектом початкові витрати на це становили 600 млн. дол., з яких 350 млн. надавала Канада. Постачання тренувальних літаків брала на себе метрополія. Згодом, однак, Оттава була змушена прийняти на себе весь фінансовий тягар за БКАТП (Stacey C. P. Arms, Men and Government. The War Policies of Canada 1939—1945.— Ottawa, 1970, p. 28; Dawson R. M. Canada in World Affairs. Two Years of War. 1939—1941.— London, Toronto, New York, 1943, p. 106).

для обговорення цього питання²³. Кінг, із свого боку, запропонував провести переговори напівофіційно, без посольства²⁴. 19 травня перший секретар канадського МЗС Х. Кінлесайд зустрівся з Рузвельтом. Їх переговори набрали абсолютно несподіваного напрямку. З самого початку американський президент зауважив, що тренувальні літаки, в яких Оттава мала особливу потребу, необхідні самим Сполученим Штатам і «не можуть бути продані в цей час». Кінлесаїду відмовили й у другому проханні — про переведення частини курсантів, що навчалися в Канаді, за БКАТП, в американські льотно-навчальні заклади²⁵. Після цього Рузвельт порушив питання, заради якого він, по суті, й погодився на зустріч з Кінлесаїдом. Президент, зокрема, дав зрозуміти, що його дуже непокоїть доля британського флоту в разі поразки Англії, і висловив надію на те, якщо становище на фронті стане гіршим, то «Кінг зможе знайти час, щоб прибути до США і побачитися з ним»²⁶.

Повідомлення Кінлесаїда не залишило у канадського прем'єра сумніву щодо характеру порушеного питання. Тому він не поспішав реагувати на американську ініціативу. Проте Білий дім виявив наполегливість. 24 травня Хелл зв'язався з Кінгом по телефону і запропонував йому відрядити до США для конфіденційної зустрічі свою людину, в якій той був би абсолютно впевнений²⁷. Вибір знову впав на Кінлесаїда, і той терміново виїхав до Вашингтона. 25 травня відбулася розмова між канадським емісаром і президентом Сполучених Штатів. Висловивши сумнів у здатності Англії протистояти фашистській Німеччині, останній заявив, що після розгрому Франції Гітлер може зажадати від Великобританії передати рейху її колоніальні володіння і весь флот. Рузвельт запропонував, щоб Кінг переконав усі інші домініони вплинути на Лондон з метою виведення його військових кораблів у США, якщо ситуація виявиться критичною. Вашингтон «люб'язно погоджувався» відкрити для них свої порти²⁸.

Повернувшись 26 травня в Оттаву, Кінлесаїд доповів канадському керівництву про відверто зроблену йому американським президентом пропозицію, щоб Кінг виступив організатором колективного демаршу домініонів перед Великобританією з приводу найбільш болючого для неї питання. Це було не те посередництво, про яке мріяв прем'єр Канади. Він потрапив у дуже складне становище. «Я відчув,— писав Кінг, — щось схоже на задуху, коли мене сповістили відносно пропозиції президента»²⁹. Було ясно, що американці в майбутньому збираються поставити на Англії хрест. Оттава несподівано опинилася перед необхідністю остаточно визначити свій дальший зовнішньополітичний курс. Канадський прем'єр не міг не зауважити Кінлесаїду, якщо він стане на запропонований Вашингтоном шлях, то буде негайно звинувачений у проамериканській орієнтації³⁰.

Крім політичного аспекту, Кінга не могла не турбувати також проблема економічних відносин з Великобританією. Перед монополіями Канади, нарешті, відкрилася перспектива великих британських військових замовлень. Тому відштовхувати від себе англійський уряд таким тяжким для нього демаршем Кінг не міг, і він почав вживати необхідних заходів, щоб виплутатися з цього складного становища.

27 травня за ініціативою Кінга Кінлесаїд виїхав до США. Його

²³ Поздеева Л. В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны 1939—1941 гг. — М., 1964, с. 158.

²⁴ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 115.

²⁵ Eayrs J. Op. cit., p. 196.

²⁶ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 116.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibid., p. 117.

²⁹ Granatstein J. L. Op. cit., p. 121.

³⁰ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 118.

поведінка у третій зустрічі з Рузвельтом пояснює позицію, яку зайняв у той час канадський прем'єр. Кінлесаїд передав президенту думку Кінга, що було б краще, якби Білий дім сам звернувся до Черчілля із своєю пропозицією. Коли ж американці відповіли, що вони чекають цього ж від прем'єра Канади, її емісар спробував зобразити справу так, ніби метою його візиту було уточнення характеру вимоги президента: бажає він, щоб Кінг звернувся до Черчілля особисто чи просто переказав останньому думку Рузвельта. Кінлесаїд поводить себе так, ніби питання про колективний демарш домініонів під проводом Оттави взагалі не порушувалося. Зрозумівши, що про це офіційно не може бути мови, Рузвельт наполягав, щоб звернення прем'єра до Черчілля не містило в собі згадки про американську ініціативу³¹. В той же час президент через посла Великобританії у Вашингтоні сам домагався від її прем'єр-міністра такого рішення³² і був дуже заінтересований в тому, щоб Канада із свого боку також висунула відповідну пропозицію.

29 травня Кінлесаїд доповів Кінгу про наслідки цього візиту. Безпосереднє звернення канадського прем'єра до Лондона, здавалося, відповідало бажанню Оттави грати роль посередника між США та Англією. Проте Кінг розумів, що від нього, по суті, вимагали ледве не зради інтересів метрополії, причому в самий критичний для неї момент³³.

Його особисте звернення до Черчілля від 31 травня³⁴ було складене так, щоб, з одного боку, можна було зрозуміти, що в питанні про переведення британського флоту він передає точку зору Рузвельта, а з другого, щоб самий виклад його думок мав вигляд піклування Канади про дальший опір союзників. Зокрема, у зверненні відзначалося: «Сполучені Штати, як вважається, не можуть подати негайної допомоги шляхом їх вступу у війну. Якщо, однак, Англія і Франція зможуть протриматися протягом кількох місяців, то допомогу, очевидно, буде їм подано»³⁵.

Черчілль у наступному листуванні з канадським прем'єром не приховував того, що розуміє ситуацію, яка склалася. Звертаючись у питанні про флот до Кінга як до довіреної особи, він водночас використовував свого візаві для передачі американцям нібито непризначеної для них відповідної інформації, яку вважав доцільним довести до їх відома^{36–37}.

У своєму щоденнику Кінг характеризував власну поведінку, що межувала із зрадою метрополії, як діяльність, спрямовану на її користь. Зроблені ним записи, безперечно, спеціально зображують справу так, ніби його звернення до Черчілля від 31 травня було мало не єдиною причиною, що підштовхнула Англію до опору³⁸. Цілком ясно, її стійкий опір у тяжкий для неї період зумовлювався не дипломатичними маневрами канадського уряду, а непохитною рішучістю англійського народу відстояти свою національну незалежність, надією на Росію³⁹.

І при всьому цьому завдяки інтригам Кінгу вдалося стати у центрі складних англо-американських відносин, а Канаді зайняти певне місце (тоді її прем'єру здавалося, що центральне) у створенні «атлантичного трикутника». Британському уряду в критичній військовій обстановці того часу не залишалося нічого іншого, як миритися з проамериканською орієнтацією свого головного домініону.

³¹ Ibid., p. 119; Granatstein J. L. Op. cit., p. 121.

³² Поздеева Л. В. Указ. соч., с. 157.

³³ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 118.

³⁴ Granatstein J. L. Op. cit., p. 122.

³⁵ Поздеева Л. В. Указ. соч., с. 158.

^{36–37} Churchill W. S. The Second World War.— London, 1951, vol. 2, p. 128.

³⁸ The Mackenzie King Record, vol. 1, p. 120.

³⁹ История второй мировой войны 1939—1945 гг., т. 3, с. 128, 131.

Уряд США, надзвичайно низько оцінюючи в той період шанси Британії до опору⁴⁰, почав приділяти Канаді більше уваги, глибше вивчати її можливості як майбутнього союзника у війні. 12 червня 1940 р. посланником Вашингтона в цю країну був призначений один з найавторитетніших американських дипломатів, у минулому глава європейського відділу держдепартаменту Дж. Моффет.

Канадське керівництво спробувало використати своє нове становище проамериканського посередника у відносинах з Англією, щоб добитися розширення військово-економічної допомоги з боку Сполучених Штатів Канаді, а згодом і укладення з ними воєнного союзу. 14 червня у розмові з Моффетом Кінг наполегливо пропонував «розпочати консультації начальників штабів обох країн»⁴¹, а через два дні знову звернувся до американської адміністрації з проханням про матеріальну підтримку згідно з БКАТП, а також про постачання військового спорядження канадській армії у випадку надзвичайного стану⁴². Далі, повірений у справах Канади в США М. Махоні вручив Хеллу меморандум з пропозицією почати консультації начальників штабів цих держав про «військово-морську, сухопутну та протиповітряну оборону Північної Америки»⁴³.

Спочатку цю пропозицію Вашингтон сприйняв з обережністю. Разом з тим Білий дім виявляв значний інтерес до перспектив встановлення тісних воєнно-політичних відносин із своїм сусідом. Це зумовлювалося подіями в Європі. Британські війська були вибиті з континенту, де лишили значну частину свого озброєння. 22 червня капітулювала Франція. 27 червня Дж. Моффет одержав листа за підписом заступника держсекретаря С. Уеллеса, в якому викладалася думка Рузвельта і Хелла про можливість прибуття у США секретної канадської місії для проведення «технічних переговорів», а також йшлося про уточнення питань*, що їх прагнули обговорити канадці⁴⁴.

29 червня Моффет зустрівся з міністром фінансів Канади Дж. Ралстоном** і міністром її ВПС Ч. Пауером для обговорення проблем, які мали порушуватися на наступних переговорах⁴⁵. Через кілька днів Рузвельт санкціонував зустріч начальників штабів Канади і США.

Під час цієї зустрічі у Вашингтоні 11—12 липня 1940 р., що мала характер секретних переговорів, розглядалися питання про розміри американської допомоги Оттаві у військовому постачанні, а також про можливість спільних дій у війні в разі поразки Англії. З самого початку розмови з'ясувалося, що, хоч американці були дуже зацікавлені у використанні канадської території для своєї оборони, однак вони не вважали, що Сполучені Штати повинні подавати Канаді допомогу на цьому етапі війни із своїх резервів⁴⁶. Водночас представник американських ВПС висловив бажання мати бази для військової авіа-

⁴⁰ Коваль В. С. США во второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики 1939—1941 гг. — К., 1976, с. 28—29.

⁴¹ The Moffat Papers. Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat 1919—1943. — Cambridge, Massachusetts, 1956, p. 314.

⁴² Dziuban S. W. Military Relations between the United States and Canada, 1939—1945. — Washington, 1959, p. 13.

⁴³ Ibidem; Granatstein J. L. Op. cit., p. 124.

* До питань, що збиралися обговорити канадці, належали проблеми спільної оборони канадського узбережжя, Ньюфаундленду, Гренландії, Ісландії, а також французьких володінь у Західній півкулі — островів Сен-П'єр і Мікелон, закупівлі Оттавою у США партії винищувачів і розвідувальних літаків, надання Канаді ліцензій на їх виробництво (The Moffat Papers, p. 314—318; Dziuban S. W. Op. cit., p. 14).

⁴⁴ Dziuban S. W. Op. cit., p. 14.

** 5 липня 1940 р. Дж. Ралстон був призначений міністром оборони Канади.

⁴⁵ The Moffat Papers, p. 318.

⁴⁶ Eayrs J. Op. cit., p. 205.

ції США в зоні канадського узбережжя, а також на Ньюфаундленді та Лабрадорі⁴⁷. Зустріч завершилася тим, що Канада змушена була в кінцевому підсумку зобов'язатися надати США секретну інформацію про свою оборону, а також погодитись на встановлення контролю американського командування над важливими ділянками Канади і Ньюфаундленду в разі нападу гітлерівської Німеччини⁴⁸. Значну ж частину побажань, що їх висловили канадські міністри під час зустрічі з Моффетом⁴⁹, не було враховано. Таким чином, штабні переговори відкривали перспективу дальшого воєнно-політичного зближення двох країн, але створювали серйозну загрозу для канадського суверенітету.

Прагнення до зближення із Сполученими Штатами зумовлювалося зростанням у Канаді песимізму щодо надій на Англію. 22 липня Кінлессайд надіслав Кінгу меморандум, в якому зазначалося: «Припустити, що після 20 або 30 місяців оборони Великобританія наодинці або за допомогою американців буде спроможна організувати військовий наступ на Європейському континенті й, таким чином..., розгромити німецький рейх, як твердить Черчилль, це означає припустити неможливе»⁵⁰.

Посилення тенденції канадських урядових кіл до створення воєнно-політичного блоку з Вашингтоном пояснювалося також і тими економічними наслідками, якими міг супроводжуватися розпад Британської імперії. Промислово-фінансові кола домініону підштовхували його керівництво до активних дій. Ще в червні 1940 р. «Банк оф Канада» створив спеціальний комітет по вивченню проблем, що виникнуть в разі, коли «зв'язки з Англією порушаться»⁵¹. 15 серпня управляючий канадським банком Г. Тауерс надіслав Кінгу листа, в якому підкреслював необхідність для країни стати невід'ємною частиною плану американської континентальної оборони⁵². Липневі штабні переговори Канади і США були певним кроком у цьому напрямі.

18 серпня 1940 р. в Огденсберзі (США) Кінг і Рузвельт уклали угоду про воєнне співробітництво⁵³. По суті, вперше в історії Британської співдружності домініон підписав з іншою країною — Сполученими Штатами регіональний договір про оборону незалежно від Англії⁵⁴. Він став юридичним підтвердженням канадської воєнно-політичної орієнтації на Вашингтон.

Таким чином, нацистський «бліцкриг» проти країн Західної Європи мав для Канади серйозні наслідки. Замість подання допомоги метрополії, що воювала, кабінет Кінга намагався укріпити свої позиції в Західній півкулі — окупувати Гренландію, заручитися гарантіями США щодо оборони Канади в разі агресії, підготувати економічну переорієнтацію домініону на американський ринок у випадку розвалу Британської імперії, домогтися посилення політичної ролі своєї країни в міжнародних справах шляхом посередництва між США та Англією, водночас дотримуючись інтересів Білого дому. Завдяки американській підтримці Канаді на короткій час вдалося зайняти ключові позиції в переговорах про формування «атлантичного трикутника». Проте її урядові довелося істотно підпорядкувати свою воєнну політику контролю США.

⁴⁷ Ibid., p. 206.

⁴⁸ Канада 1918—1945: Ист. очерк.— М., 1976, с. 460.

⁴⁹ The Moffat Papers, p. 314—318; Dziuban S. W. Op. cit., p. 14.

⁵⁰ DCER, vol. 7, P. 1, p. 225.

⁵¹ Cuff R. D., Granatstein J. L. Canadian-American Relations in Wartime. From the Great War to the Cold War.— Toronto, 1975, p. 98.

⁵² Granatstein J. L. Op. cit., p. 125—126.

⁵³ Докладно див.: Лещенко Л. О. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції. Демократичні сили Канади у боротьбі проти фашизму, за союз і бойове співробітництво з СРСР. 1941—1945 рр.— К., 1973, с. 32—33.

⁵⁴ Канада 1918—1945, с. 461.

В. О. ШАЙДЮК (Київ)

РОЛЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕКТИВІВ УРСР У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ (1971—1975 рр.)

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС відзначив великий вклад мистецтва соціалістичного реалізму «...у збагачення духовного життя трудящих, в їх виховання на комуністичних ідеалах...»¹. У розв'язанні цих завдань, зазначалось на Пленумі, велика роль належить первинним партійним організаціям творчих колективів. Вони впливають на ідейну спрямованість театрів і кіностудій, літературних об'єднань, журналів і видавництв, на виховання кадрів, створюють обстановку дружньої роботи визнаних майстрів і творчої молоді, допомагають їм оволодівати марксизмом-ленінізмом, відточувати свою майстерність.

XXIV з'їзд КПРС зобов'язав партійні організації мистецтва «...спрямовувати розвиток усіх видів художньої творчості на участь у великій загальнонародній справі комуністичного будівництва»². XXIV з'їзд Компартії України зосередив увагу комуністів мистецьких колективів республіки на дальшому піднесенні ідейно-художнього рівня літератури і мистецтва на посиленні їх ролі в суспільно-політичному житті³.

Одним з важливих завдань парторганізацій творчих спілок і організацій у виконанні накреслених КПРС в справі духовного збагачення радянського народу полягає в тому, щоб виховувати працівників культури в дусі ідейної, моральної та естетичної вимогливості до своєї праці. Парторганізації мистецьких колективів України, поряд з розв'язанням багатьох проблем (підготовка, розстановка і виховання кадрів, поліпшення репертуару і т. ін.) приділяли значну увагу зміцненню матеріально-технічної бази установ мистецтва, поліпшенню культурного обслуговування трудящих мас. На це вказував XXIV з'їзд КПРС: «З метою повнішого задоволення духовних потреб народу забезпечити далі... зміцнення матеріально-технічної бази закладів культури»⁴. XXIV з'їзд Компартії України поставив вимогу розширити «...мережу установ культури і мистецьких закладів у всіх областях республіки»⁵.

На початку IX п'ятирічки в республіці діяв 71 театр (14 театрів республіканського і 57 обласного підпорядкування, з них 6 театрів опери і балету, 2 — музичної комедії, 1 — оперети, 10 — драматичних, 28 — музично-драматичних, 6 — юного глядача і 18 театрів ляльок). За 1971—1975 рр. було побудовано 6 театрів: Дніпропетровський театр опери і балету, Закарпатський російський драматичний театр (м. Мукачеве), Волинський, Миколаївський, Ровенський, Сумський театри ляльок. Завершено будівництво і реконструкцію 4 і розпочато спо-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р.— К., 1983, с. 72.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 99—100.

³ Див.: Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1971, с. 48.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 313.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, с. 99.

рудження 7 театральних приміщень. На кінець досліджуваного періоду в республіці діяло 77 театрів⁶.

У роки дев'ятої п'ятирічки було завершено першу чергу і розпочато здійснення другої черги реконструкції кіностудії ім. О. П. Довженка, тривало будівництво Одеської кіностудії художніх фільмів, Української студії хронікально-документальних і Київської студії науково-популярних фільмів. Проводилась робота по технічному оснащенню кіностудії. За ці роки відкрито 68 нових кінотеатрів, зміцнено матеріально-технічну базу сільської кіномережі⁷.

Таким чином, матеріально-технічна база театрів, кіностудій, кінотеатрів, філармоній та інших закладів мистецтва дала можливість успішно розв'язувати завдання по культурному обслуговуванню трудівників міста і села.

Значну роль в ідейно-політичному вихованні трудящих відіграє театральне мистецтво. В репертуарі театрів республіки близько 450 творів радянських авторів, класичної, вітчизняної і прогресивної зарубіжної літератури. З них близько 70% становили спектаклі радянських авторів — А. Арбузова («Вечірнє світло»), І. Дворецького («Людина з боку»), Л. Леонова («Нашестя»), К. Симонова («Російські люди»), А. Сафронова («Влада»), А. Салинського («Марія»), М. Шатрова («Погода на завтра») та інших авторів⁸. Цьому значною мірою сприяла творча співдружність багатьох театрів України з провідними письменниками-драматургами М. Стельмахом, М. Зарудним, О. Коломійцем, В. Собком та іншими.

Парторганізації театральних колективів республіки особливу увагу приділяли створенню повноцінного сучасного репертуару, появі сценічних творів великого громадського звучання. Так, питання репертуарної політики, художнього рівня спектаклів були в центрі уваги партійної організації київського театру ім. Ів. Франка. 28 травня 1971 р. партзбори комуністів театру затвердили заходи по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. 27 травня 1972 р. партзбори обговорили питання «Про літні гастролі театру в 1972 році», схвалили репертуар та організаційні заходи по проведенню гастролей і підвищенню ідейно-художньої якості спектаклів. Важливі творчі питання розглядались постійно на засіданнях партбюро. Особлива увага зверталась на підвищення ідейно-художнього рівня репертуару театру. Парторганізації систематично дбали про оновлення репертуару театрів, поповнення його високохудожніми творами, в яких глибоко розкриваються питання формування у трудящих радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, високих естетичних смаків (О. Корнійчука «Пам'ять серця», І. Кочерги «Ярослав Мудрий», Лесі Українки «Касандра», М. Карима «В ніч місячного затемнення», Л. Дмитерка «Лавровий вінок», О. Коломійця «Голубі олені» та інші)⁹.

Значну роботу у роки дев'ятої п'ятирічки проводили парторганізації театрів Львівської області. Вони постійно приділяли увагу поліпшенню художнього репертуару. За цей період театри Львівщини показали глядачам 112 нових спектаклів, 78 з них за творами радянських авторів, у тому числі 15 спектаклів присвячені безсмертному подвигу

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 656, арк. 43; спр. 807, арк. 123—125; спр. 1030, арк. 53.

⁷ Там же, спр. 809, арк. 211—212; спр. 1032, арк. 32; До нового піднесення кіномистецтва України.— *Культура і життя*, 1971, 21 січня.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 806, арк. 198; Поліщук О. Вимоги життя.— *Рад. Україна*, 1975, 12 липня.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 585, арк. 88—89, 139; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 83, оп. 3, спр. 24, арк. 41, 42; спр. 25, арк. 17, 20; спр. 26, арк. 15, 18, 19, 67—71; 129, 130; 3 почуттям відповідальності.— *Український театр*, 1974, № 2, с. 1.

ві радянських людей, які врятували світову цивілізацію в роки Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Велику роботу по культурному обслуговуванню трудящих, їх комуністичному вихованні у період між XXIV і XXV з'їздами проводив Полтавський музично-драматичний театр ім. М. Гоголя. Парти́йна організація взяла під суворий контроль формування репертуару театру, зверталася увага на зміцнення його з життям. У період підготовки і святкування 50-річчя СРСР на сцені театру йшли спектаклі за п'єсами драматургів братніх республік: російського — Б. Васильєва «А зорі тут тихі», естонського — Р. Каугвера «Свій острів», башкирського — М. Карима «В ніч місячного затемнення», білоруського — А. Макайонка «Трибунал». Парторганізація театру приділяла значну увагу шефській роботі, зокрема, обслуговуванню сільського населення області. Цю роботу вона проводила в тісному контакті з партійними і радянськими органами на місцях. Керівники районних парторганізацій часто звертались до дирекції театру з проханням про постановку спектаклів у районі. Лише в 1972 р. в сільських будинках культури було показано 232 спектаклі¹¹.

В 1973 р. 19 театрів республіки брали участь у міжобласному обміні, 11 — обслуговували населення міст і сіл своїх областей. Парторганізація Хмельницького театру ім. Г. І. Петровського на початку 1974 р. виступила ініціатором руху по обслуговуванню трудящих підприємств і колгоспних ланів. Протягом літа хмельничани показали кращі свої спектаклі в робітничих селищах, на новобудовах, у польових станах. У тому ж році за їх почином 17 театрів проводили свої гастролі на передових рубежах трудового фронту.

Досвід Хмельницького театру обговорювався восени 1974 р. на республіканському семінарі в м. Славуті Хмельницької області, присвяченому поліпшенню культурного обслуговування жителів села. Узагальнення передового досвіду допомогло парторганізаціям театрів республіки шукати нові, ефективніші форми обслуговування сільського глядача. Так, деякі театри створили свої філіали на базі будинків культури, де показувались вистави з повноцінним оформленням. Успішно діяли філіали театрів: Сумського ім. Щепкіна — в Ромнах, Херсонського — в Новій Каховці, Чернівецького — в Сторожинцях, Закарпатського — в Рахові, Тернопільського — в Озерянах¹². У 1975 р. в села республіки виїжджало 49 театрів. За шефську роботу на селі Тернопільський театр ім. Т. Г. Шевченка був нагороджений Перехідним Червоним прапором ВЦРПС і Міністерства культури СРСР¹³.

Первинні партійні організації театральних колективів виступали ініціаторами розширення і поглиблення форм шефської роботи, Укладались договори про творче співробітництво з колективами підприємств і колгоспів. Наприклад, львівські театри ім. Заньковецької підписав договір з колективами заводу «Львівприлад» і колгоспом «Молода гвардія», театр ім. Я. Галана — з Дрогобицьким долотним заводом¹⁴.

Питання шефської допомоги колективам сільської художньої самодіяльності були в центрі уваги партійних організацій мистецьких колективів. Вони виділяли кращих режисерів, акторів, художників для подання допомоги сільським аматорам. Так, Харківський російський драматичний театр ім. О. С. Пушкіна направляв своїх майстрів в 1974 р. у Валківський, Вовчанський райони області.

¹⁰ Яремчук Д. Тема сучасності — провідна. — Український театр, 1975, № 4, с. 1—2.

¹¹ Губерський М. Зміцнювати зв'язки з глядачем. — Український театр, 1973, № 5, с. 4—5.

¹² В строю єдиному. — Український театр, 1974, № 5, с. 2.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1030, арк. 65.

¹⁴ Яремчук Д. Назв. ст., с. 2.

Трудові колективи підприємств, будов, колгоспів і радгоспів брали активну участь в обговоренні роботи театральних колективів. Наприклад, парторганізація, художня рада Харківського театру ім. О. С. Пушкіна при підготовці до постановки вистави за п'єсою А. Сафронова «Влада» організували читання і обговорення цього твору на Харківському тракторному заводі ім. Серго Орджонікідзе з участю його керівників, членів парткому, передовиків виробництва. П'єса М. Анкілова «Тільки три дні» обговорювалась у підшефному колгоспі ім. Кірова, де були присутні керівники колгоспів, радгоспів Балаклейського району, представники районної газети «Серп і молот», райкому партії. В 1973 р. в усіх театрах Харкова відбулися конференції глядачів. Так, актори театру ім. Т. Г. Шевченка зустрілися з представниками колективу Харківського турбінного заводу ім. Кірова, театру опери і балету — із студентами університету, театру музичної комедії — з працівниками сільського господарства Вовчанського району¹⁵.

Партійна організація Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка приділяла велику увагу оновленню репертуару театру, посиленню його ідейної спрямованості, створенню високохудожніх спектаклів, в яких зображувалося б сучасне життя, натхнення праця будівників комунізму. За рішенням партійних зборів, що відбулися в квітні 1971 р., було відновлено постановку опери Г. Майбороди «Арсенал», у 1974 р. поставлено оперу Д. Шостаковича «Катерина Ізмайлова»¹⁶.

Партійні організації мистецтв республіки значну увагу приділяли перспективному плануванню своєї роботи. Так, партійне бюро Спілки композиторів України в плані роботи на 1971—1975 рр. акцентувало увагу на створенні нових музичних творів до піввікового ювілею Союзу РСР. Це питання обговорювалось на відкритих партзборах Спілки у березні 1972 р. У виступах говорилося про необхідність мобілізації зусиль усіх митців на розв'язання назрілих творчих питань, розвиток української музичної культури.

Партійна організація Спілки композиторів України спрямовувала творчу діяльність майстрів музики на розв'язання завдань комуністичного, трудового і морально-естетичного виховання мас. На засіданнях партбюро, партійних зборах (жовтень 1973, листопад 1974, січень, жовтень 1975 років) обговорювались проблеми розвитку музичного мистецтва, діяльність Спілки. В обстановці принципової партійної критики на них викривались недоліки і прорахунки, затверджувались заходи, спрямовані на їх усунення, що сприяло плідній діяльності композиторів, музикознавців¹⁷.

Значний вклад внесли творчі працівники Спілки, зокрема комуністи композитори у зміцнення зв'язків з масами. У 1974 р. під час Днів культури на Київщині, присвячених 104-ій річниці з дня народження В. І. Леніна, проведено 383 творчі зустрічі з трудящими (в містах — 216, у селах — 167), прочитано 142 лекції з проблем української радянської музики і військово-патріотичної тематики. Організовано понад 60 авторських симфонічних концерти і проведено близько 200 конкурсів пісні. Комуністи Спілки композиторів були активними пропагандистами музичного мистецтва серед трудящих. Тільки в липні — серпні 1974 р. для обслуговування новобудов 9-ї п'ятирічки Дніпропетровської, Донецької і Кримської областей виїжджала творча лекційно-

¹⁵ Сіроштан М. Співдружність митців і трудівників. Український театр, 1974, № 5, с. 4—5.

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4763, оп. 4, спр. 2, арк. 67—69.

¹⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1778, оп. 3, спр. 23, арк. 24—25; 116—120; спр. 24, арк. 104; спр. 25, арк. 127—142; спр. 26, арк. 135; спр. 27, арк. 1—3.

концертна група, яка провела на новобудовах і в сільській місцевості близько 50 виступів¹⁸.

В центрі уваги діяльності парторганізації Спілки композиторів України стояли також питання дальшого поліпшення ідейно-виховної роботи в колективі. Так, у жовтні 1974 р. у рішенні партзборів наголошувалося на підвищенні ідейно-художнього рівня творів композиторів, розширенні зв'язків з виробничими колективами, на активізації шефської роботи над ударними будовами дев'ятої п'ятирічки¹⁹.

В республіці, крім Спілки композиторів, у роки дев'ятої п'ятирічки діяло 25 філармоній, об'єднання Укрконцерт і понад 200 музичних колективів, 38 великих художніх колективів і більше 180 концертних груп філармонійного та естрадного плану, близько 300 солістів-вокалістів, інструменталістів, лекторів-музикознавців. Робота в цих колективах спрямовувалась і контролювалась парторганізаціями²⁰.

Питання удосконалення концертного репертуару були під постійним партійним контролем. Так, у лютому 1973 р. партійні збори Укрконцерту затвердили перспективний план роботи парторганізації з творчими працівниками на 1973—1975 рр., в якому намічалась підготовка нових концертних програм, присвячених актуальним питанням сучасності. Ці питання розглядалися систематично на партзборах і в наступні роки.

При Укрконцерті було створено координаційний центр по культурному обслуговуванню робітників прокатного стану «3600» металургійного заводу «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе та інших важливих будов дев'ятої п'ятирічки. Для будівельників цього стану в 1973 р. дано 13 концертів, у тому числі 8 шефських. Тут, а також на Білоцерківському шинному, Київському авіазаводі, Чорнобильській атомній електростанції в концертах узяли участь провідні майстри України — Д. Гнатюк, К. Огнєвий, М. Кондратюк, Д. Петриненко, З. Христич, А. Паламаренко, Ю. Тимошенко, Ю. Березін, хори ім. Г. Верьовки, квартет «Явір» та інші²¹.

У роки дев'ятої п'ятирічки значних успіхів досягли творчі діячі Спілки художників УРСР, яка об'єднувала в 1973 р. 1793 живописця, скульптора, архітектора, графіка²². Партійний комітет Спілки художників постійно спрямовував діяльність творчих працівників на створення високоідейних, художньо повноцінних творів. Так, у січні 1972 р. на партзборах обговорювалось питання про дальше підвищення творчості художників²³.

На партійних зборах Львівського обласного відділення Спілки художників УРСР регулярно обговорювались підсумки художніх виставок, інші актуальні творчі питання. Партбюро практикувало проведення партзборів з обговоренням творчих звітів художників безпосередньо в їх майстернях²⁴. В 1974 р. з ініціативи парторганізації Львівської обласної організації Спілки художників України було створено 11 творчих груп, які працювали в колгоспах і радгоспах області, новобудовах п'ятирічки, — Калуському і Ровенському хімкомбінатах, Роздольському сірчаногірничому і Стебниківському калійному комбінатах. Партбюро приділяло увагу вихованню громадянської відповідальності в кожного художника, посиленню ідейної спрямованості їх твор-

¹⁸ Там же, спр. 25, арк. 142—145.

¹⁹ Там же, арк. 135.

²⁰ Історія Української РСР.— К., 1979, т. 8, с. 571; Шарварко Б. Укрконцерт; його нова структура і функції.— *Культура і життя*, 1972, 26 листоп.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 303, оп. 6, спр. 18, арк. 9, 14; *Мастера искусств — мастерам труда*.— *Правда Украины*, 1973, 2 авг.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 806, арк. 207.

²³ Високий обов'язок, почесні завдання.— *Культура і життя*, 1972, 30 січня.

²⁴ Скобликов А. Головний герой — сучасник.— *Київська правда*, 1975, 28 жовт.; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 425, арк. 63, 64.

чості, вдосконаленню професійної майстерності, постійному пошуку нових виразних засобів реалістичного мистецтва²⁵.

300 творів живопису, скульптури і графіки були представлені на республіканській виставці «Художники України на передньому краю 9-ої п'ятирічки» (березень 1974 р.), виконані 145 авторами на будівництві прокатного стана «3600», на Лисичанському нафтопереробному заводі, Северодонецькому і Черкаському хімічних комбінатах, Чорнобильській атомній електростанції, на будівництві каналу Дніпро — Донбас, Нурекській ГЕС та інших будовах. Виставка стала результатом роботи парторганізацій з майстрами пензля, свідченням дальшого зміцнення зв'язку художників з життям. Усього в 1971—1975 роках було організовано 1357 творчих відряджень на новобудови²⁶, які сприяли ідейному і професійному загартуванню художників.

Одним з найактуальніших питань у діяльності парторганізацій українських художників було підвищення ідейно-естетичної якості творів, поглиблення і вдосконалення майстерності, вмілого використання всього арсеналу образотворчих засобів.

П'ять республіканських кіностудій випустили в роки дев'ятої п'ятирічки 117 художніх фільмів, 119 серій телефільмів, 40 повнометражних і науково-популярних стрічок, майже 1,5 тис. короткометражних фільмів усіх видів²⁷. Значну роль у дальшому поліпшенні роботи парторганізацій кіностудій республіки відіграла постанова ЦК КПРС від 2 серпня 1972 р. «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії», в якій сказано, що «художнє і документальне кіно повинно талановито відображати процеси комуністичного творення і виховання нової людини, втілення в життя безсмертних ленінських ідей, історичні успіхи в соціалістичному перетворенні світу»²⁸.

Комуністи Одеської кіностудії художніх фільмів на своїх зборах систематично обговорювали питання, пов'язані з поліпшенням роботи по підвищенню ідейно-художнього рівня кінокартин: «Про заходи, які забезпечують підвищення ролі фільмів у комуністичному вихованні трудящих» (квітень 1973 р.), «Про розвиток критики і самокритики в творчому житті студії» (вересень 1974 р.) та інші. На відкритих партійних зборах творчих працівників Одеської кіностудії в січні 1975 р. було обговорено підсумки діяльності студії в 1974 р. і завдання на 1975 рік, накреслено заходи щодо поліпшення якості фільмів. З метою зміцнення зв'язків творчих працівників кіно з трудовими колективами переглянуто договір про співдружність і змагання студії з Чорноморським ордена Леніна морським пароплавством²⁹.

Партійні організації кіностудій республіки, виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, основну увагу зосереджували на висвітленні сучасної тематики, актуальних проблем життя. В центрі уваги багатьох фільмів стали образи будівників комунізму, самовіддана праця робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, їх духовний світ, високі помисли і патріотичні прагнення. В 1973 р. цій тематиці було присвячено майже дві третини художніх фільмів студій республіки³⁰. Всього в тому році кіностудії випустили 17 повнометражних художніх фільмів, 20 серій (9 назв) повнометражних художніх телефільмів, 5 повнометражних науково-популярних і хронікально-документальних

²⁵ Садовський Й. Художник гартується в колективі.— Культура і життя, 1974, 31 жовтня.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 806, арк. 117.

²⁷ Історія Української РСР, т. 8, с. 507.

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1982, т. 11, с. 134.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 425, арк. 76, 77; спр. 940, арк. 5—7.

³⁰ Сиволоп Д. Насушні завдання кінематографістів.— Культура і життя, 1974, 22 серп.

фільмів, 213 короткометражних і 90 рекламних фільмів, виконавши річні плани за встановленою номенклатурою і обсягом виробництва³¹.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки парторганізації творчих колективів України спрямовували свою роботу на підвищення творчої активності майстрів мистецтва. Силами художників, композиторів, працівників театру і кіно були створені твори, які дістали громадське визнання. «Для минулих років,— відзначив XXV з'їзд КПРС,— характерна дальша активізація діяльності творчої інтелігенції, яка вносить дедалі вагоміший вклад у загальнопартійну, загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства»³². Ця оцінка адресована і майстрам мистецтв України.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 806, арк. 201.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 88.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті— до 1 авт. арк., повідомлення— 20 сторінок, замітки— 12—15, матеріали в розділ «Наш календар»— 8—10, рецензії— 6—7, хроніка та інформація— 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИВЧЕННЯ РОЛІ НАРОДНИХ МАС ТА ОСОБИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

Важливою ділянкою роботи вчителя історії є висвітлення ним на уроках ролі народних мас та особи в розвитку суспільства. Це зумовлюється тим, що, по-перше, вивчення їх діяльності становить основу шкільного курсу даної дисципліни, а по-друге, в ході цієї роботи досягається ряд освітніх та виховних цілей, насамперед те, що учні підводяться до марксистського розуміння історичного процесу.

В радянській методичній літературі це питання розкрито в деяких спеціальних працях, а також у розділах монографій загальнометодичного характеру¹. Однак повсякденна практика свідчить про необхідність його дальшої методичної розробки та ознайомлення з цією методикою (зокрема, з тим, як краще поєднувати висвітлення діяльності народних мас та їх передових представників) якомога більшої кількості вчителів.

Щоб забезпечити правильне висвітлення діяльності народних мас та історичних осіб, краще засвоєння учнями суті пов'язаних з нею явищ і подій, вчитель насамперед повинен пам'ятати про помилковість поглядів буржуазних істориків на дану проблему. Вони, як відомо, замовчують значення народних мас у розвитку суспільства і всіляко перебільшують роль у цьому видатних діячів, зводять історичний процес до діяльності останніх, пропагують культ особи.

Такий однобічний підхід буржуазних істориків минулого найбільш повно висловив англійський учений Т. Карлейль (1795—1881). «Усе створене в цьому світі,— писав він,— становить по суті зовнішній матеріальний результат, практичну реалізацію і втілення думок, що належать великим людям, посланим у цей світ»². Подібні думки є характерними й для сучасних буржуазних істориків.

Про це, наприклад, переконливо свідчить увесь зміст збірника «Римський імператорський культ», виданого в м. Дармштадті (ФРН) у 1978 р. В ньому вміщено праці про видатних діячів минулого, написані відомими буржуазними істориками Заходу в період між 1905 і 1978 роками. І в кожній з них, починаючи із статті покійного німецького вченого Е. Мейєра про Олександра Македонського «Олександр Великий і абсолютна монархія» (1905 р.) і кінчаючи розвідкою Х. Геша «Обожнення Цезаря» (1978 р.), історія виступає винятково як втілення волі і намірів видатних осіб.

Радянський учитель при висвітленні діяльності народних мас та видатних осіб у процесі викладання шкільного курсу історії має керуватися марксистсько-ленінським вченням, згідно з яким трудящим належить вирішальна роль у розвитку суспільства. Це зумовлюється насамперед тим, що саме народні маси своєю працею рухають уперед

¹ Див.: Вагин А. А. Освещение роли народных масс и личности в историческом процессе в школьном курсе истории.— Преподавание истории в школе, 1956, № 5, с. 58—76; Литаврин Г. Г. К вопросу о раскрытии роли народных масс на уроках истории средних веков.— Преподавание истории в школе, 1956, № 6, с. 81—93; Виноградов А. В. Как раскрывать роль народных масс в курсе древней истории.— Преподавание истории в школе, 1960, № 6, с. 31—41; Вагин А. А. Методика обучения истории в школе.— М., 1972, с. 212—299.

² Карлейль Т. Герои, почитание героев и героического в истории.— СПб., 1908, с. 19.

виробництво — основу суспільного життя. «Люди,— писав В. І. Ленін,— самі творять свою історію...»³. Але роблять вони це не довільно, а стосовно до об'єктивних закономірностей соціального розвитку.

Наголошуючи на тому, що вирішальною силою суспільного прогресу є народні маси, марксизм-ленінізм водночас не заперечує й ролі в цьому видатних осіб. В. І. Ленін відзначав, що «жоден клас в історії не досягав панування, якщо він не висував своїх політичних вождів, своїх передових представників, здатних організувати рух і керувати ним»⁴.

Марксизм-ленінізм вчить, що не окремі особи «творять історію» на власний розсуд, а, навпаки, вона сама висуває видатних діячів. Якби, наприклад, французька буржуазна революція кінця XVIII ст. затрималася років на 50, то хто б знав тоді провінціального адвоката Максиміліана Робесп'єра чи артилерійського лейтенанта Наполеона Бонапарта? Отже, поява видатних осіб зумовлюється суспільно-політичними обставинами, потребами суспільного розвитку, закономірностями якого й підпорядкована вся їхня діяльність.

Пояснюючи появу видатних осіб певними історичними обставинами, марксизм, однак, не заперечує значення їх особистих якостей для розв'язання назрілих проблем. «Велика людина,— писав Г. В. Плеханов,— велика... тим, що вона володіє особливостями, які роблять її здатною для служіння великим суспільним потребам свого часу»⁵.

Закономірність суспільного розвитку обов'язково передбачає активну участь в ньому народних мас та видатних осіб. Ця закономірність (наприклад, переходу від рабовласницького ладу до феодального) здійснюється не інакше, як через розвиток виробництва, класову боротьбу, революцію, тобто в процесі їх безпосередньої творчої діяльності.

Важливе значення для усвідомлення, а отже, й для правильного висвітлення ролі народних мас та видатних осіб у розвитку суспільства, має марксистсько-ленінське вчення про класовий, партійний підхід до оцінки історичних подій і явищ. «Матеріалізм,— вказував В. І. Ленін,— включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁶. Зразки таких оцінок суспільних явищ містяться, зокрема, в праці Володимира Ілліча «Про державу» та в його доповіді на I конгресі Комінтерну про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату.

Вчитель повинен знати, який матеріал шкільного курсу історії створює найкращі можливості для показу ролі народних мас та історичних осіб, з тим, щоб передбачити проведення цієї роботи при формулюванні мети відповідного уроку.

Щодо діяльності народних мас, то тут широке поле для її висвітлення відкривається при вивченні господарського та культурного життя, класової боротьби, розвитку державності, воєнних подій, тобто практично при вивченні всіх аспектів історичного розвитку суспільства.

Так, уже в IV класі, зокрема, на уроці «Будови перших п'ятирічок», учитель повинен наголосити на вирішальній ролі трудящих у спорудженні Дніпрогесу, Магніто-орська, Комсомольська-на-Амурі, Турксибу. Зробити це можна в різних формах, у тому числі шляхом запитань до учнів: «Завдяки кому було побудовано Дніпрогес?», або «Хто відіграв вирішальну роль у прокладанні Турксибу?» Запитання ставиться після

³ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 51.

⁴ Ленін В. І. Насущні завдання нашого руху.— Там же, т. 4, с. 358.

⁵ Плеханов В. Г. К вопросу о роли личности в истории.— М., 1938, с. 38.

⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва.— Повне збір. творів, т. 1, с. 390.

розповіді про відповідну будову або після того, як учні прочитали про це в підручнику.

При вивченні теми «Стародавній Єгипет» у V класі вчитель уже на першому уроці, присвяченому їй, розповість про природні умови Північно-Східної Африки, а потім, розкриваючи питання «Початок перетворення долини Нілу працею людини», наголосить, яких зусиль довелося докласти місцевому населенню, щоб на берегах цієї великої ріки з'явилися родючі поля та городи, підкреслить, що своєю невтомною діяльністю трудящі заклали основи давньоєгипетської культури.

До подібних висновків учитель має підводити школярів і в процесі вивчення природних умов та питань економічного життя держав Дворіччя, стародавнього Китаю, а також інших країн. У X класі на прикладі масового розгортання в СРСР соцзмагання та руху за комуністичне ставлення до праці вчитель може переконливо показати вирішальну роль трудящих у розвитку соціалістичного суспільства.

Широкі можливості для розкриття проблеми дає вивчення історії класової боротьби. Наприклад, перемога народу у французькій революції кінця XVIII ст. забезпечила ліквідацію феодалізму, встановлення нового, більш прогресивного порівняно з ним капіталістичного ладу.

Народним масам належить вирішальна роль і в державному будівництві, звичайно, на певних етапах розвитку того чи іншого суспільства. На уроці «Причини утворення і зміцнення Російської централізованої держави» вчитель, розкриваючи питання про роль праці народних мас у створенні передумов для об'єднання країни, на відповідному матеріалі повинен показати вирішальне значення трудящих для розвитку російської державності. В процесі вивчення революції 1905—1907 рр., зокрема, на уроці, присвяченому її найвищому піднесенню, вчитель має особливо наголосити на виникненні Рад робітничих депутатів. Ця форма народовладдя була відновлена вже в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. й остаточно утвердилася в нашій країні з перемогою Великого Жовтня. Йдеться про те, щоб учитель на всіх етапах вивчення цього питання звертав увагу учнів на те, що Ради — дітище самих трудящих.

Велике значення для показу ролі народних мас у суспільному прогресі має вивчення історії культури. Народ бере участь у її розвитку в двох формах: а) створює матеріальну культуру — основу духовної, б) є безпосереднім учасником процесу створення духовної культури.

Першу форму участі трудящих, зокрема найбільш соціально знедолених — рабів, у розвитку культури можна переконливо показати, наприклад, під час вивчення теми «Розквіт грецької культури в V—IV ст. до н. е.». Спираючись на думку Ф. Енгельса про те, що «без рабства не було б... грецького мистецтва і грецької науки...»⁷, вчитель при поясненні першого питання теми («Широке використання праці рабів і рабовласницька демократія — основні передумови розвитку давньогрецької культури») покаже учням, що саме рабська праця давала вільним матеріальні засоби й час для заняття наукою та культурою. Безпосередня участь народних мас у створенні духовних цінностей розкривається в процесі вивчення давньогрецьких міфів, що являють собою неперевершений за глибиною і художністю духовний витвір. Крім цього, як зазначав К. Маркс, «...грецька міфологія становила не тільки арсенал грецького мистецтва, але і його ґрунт»⁸. Вона давала натхнення, сюжети й образи для численних літературно-художніх творів найрізноманітніших жанрів, а також образотворчого мистецтва.

Працею трудящих створені такі славетні будови старовини, відомі під назвою «чудес світу», як мавзолей у Галікарнасі, колос Родоський,

⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 175.

⁸ З рукописної спадщини К. Маркса.— Там же, т. 12, с. 693.

маяк на острові Фаросі. Про них учні дізнаються, вивчаючи тему «Розвиток господарства та культури у Східному Середземномор'ї в III—II ст. до н. е.» (V клас).

Звичайно, найбільші можливості для підведення учнів до усвідомлення вирішальної ролі народних мас у розвитку культури і науки дають теми про розвиток цих галузей духовного життя в радянський період, що вивчаються в X класі. Наприклад, проводячи урок на тему «Досягнення радянської науки в ході науково-технічної революції» вчитель може використати фрагменти з привітань ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР учасникам підготовки і здійснення того чи іншого космічного польоту, в яких, зокрема, відзначаються й заслуги робітників та інженерів у створенні відповідної техніки.

У процесі висвітлення діяльності народних мас і видатних осіб учитель повинен дотримуватися певних вимог до їх характеристики, застосовуючи при цьому певні методичні прийоми. По-перше, розкриваючи роль народних мас у розвитку суспільства, слід уникати абстрактності і схематизму. Бувають випадки, коли окремі вчителі зводять їх характеристику до декларативних фраз або, в кращому випадку, показують невиразно, позбавленими конкретного історичного обличчя⁹. При такому підході загальні висновки про роль мас у розвитку суспільства виявляються непереконливими і засвоюються учнями формально. Подібна характеристика не викликає в них ніяких співпереживань, отже не має виховного впливу. По-друге, народні маси потрібно показувати «живими», максимально конкретно. По-третє, їх потрібно розглядати як суспільні класи або прошарки.

Особливо важливо для вчителя знати і вміло застосовувати правильні прийоми характеристики видатних представників народних мас. Наприклад, проводячи урок на тему «Робітничий рух 70—80-х років і поширення марксизму в Росії», вчитель може стисло охарактеризувати передову частину тогочасного пролетаріату країни через створення яскравого образу П. О. Мойсеєнка, який входив до «Північного союзу російських робітників», перебував на засланні, очолював славнозвісний Морозовський страйк, брав участь у Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні, у будівництві Радянської держави. Для завершення характеристики П. О. Мойсеєнка можна використати слова В. І. Леніна, сказані ним про І. В. Бабушкіна: «Без таких людей російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»¹⁰. З такими ж людьми народи колишньої царської Росії добилися визволення від будь-якої експлуатації.

Під час проведення в X класі уроку на тему «Зміцнення радянської загальнонародної держави» вчителю при висвітленні питання «Зростання суспільно-політичної активності трудящих» доцільно охарактеризувати робітничий клас нашої країни через його кращих представників, таких, як, наприклад, О. Г. Стаханов, В. І. Гаганова (на відповідних етапах розвитку руху передовиків виробництва), яким властиві: технічна грамотність, новаторство, глибоке усвідомлення свого громадянського обов'язку, вимогливість і чуйність. Саме такі люди своєю невтомною працею забезпечують успішне просування нашого суспільства вперед, виступають як творча сила історичного процесу.

Для розкриття діяльності народних мас можна використати й прийом характеристики їх **через яскравий епізод**. Зразки таких характеристик мас дав В. І. Ленін у праці «Уроки московського повстання». Володимир Ілліч відзначає найтипніше у поведінці мас під час революції 1905 р. Насамперед це — «...зразки відваги і героїства...», які «...по-

⁹ Вагин А. А. Освещение роли народных масс и личности в историческом процессе в школьном курсе истории.— Преподавание истории в школе.— 1956, № 5, с. 63.

¹⁰ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог).— Повне зібр. творів, т. 20, с. 76.

винні назавжди залишитися в свідомості пролетаріату»¹¹. Показуючи, зокрема, «...чудові уроки ідейної обробки» війська»¹² московськими робітниками у дні грудневого збройного повстання, В. І. Ленін наводить два характерні епізоди: «...8-го грудня на Страсній площі, коли юрба оточила козаків, змішалася з ними, браталася з ними і спонукала поїхати назад. Або 10-го на Пресні, коли дві дівчини-робітниці, що несли червоний прапор в 10 000-ній юрбі, кинулися назустріч козакам з криками: «убийте нас! живими ми прапор не віддамо!». І козаки збентежилися й поскакали геть під крики юрби: «хай живуть козаки!»¹³. Завдяки наведеним прикладам ми бачимо маси «живими», їх дії запам'ятовуються. Ці ленінські характеристики народних мас учитель повинен використати під час уроку на тему «Найвище піднесення революції», зокрема, при розгляді питання «Збройне повстання у Москві та інших містах». Однак справа полягає не лише в цьому. Йдеться про те, щоб за наведеними ленінськими зразками викладач міг характеризувати маси й при поясненні інших тем шкільного курсу історії, коли в цьому є потреба.

При застосуванні яскравого епізоду подавати багато фактів не потрібно. Достатньо кілька деталей, щоб оживити його. Так, розповідаючи про становище пітерських робітників напередодні революції 1905 р., доцільно використати фрагмент з їх петиції до царя, вміщений на початку праці В. І. Леніна «Доповідь про революцію 1905 року», а пояснюючи матеріал про утворення у лютому 1917 р. Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів — документальне фото, на якому зображено до краю заповнений зал Таврійського палацу. Депутатами — робітниками, солдатами — зайняті всі сидячі місця, проходи. Фото дасть учителю можливість більш яскраво показати маси, які творили революцію — творили історію.

В цілому при характеристиці народних мас через їх кращих представників або через яскравий епізод потрібно використовувати, не захоплюючись надмірно, найрізноманітніший дидактичний матеріал — праці класиків марксизму-ленінізму, історичні документи, мемуари, уривки з художньої літератури, вирази і фрази з билин, народних пісень, прислів'я і приказки, цифрові дані, наочні посібники, зокрема фрагменти з кінофільмів, що дають зображення мас у дії.

Реалістично, у відповідності з історичною дійсністю складаються характеристики діячів різних епох. В літературі іноді ідеалізуються такі історичні особи, як Володимир Мономах, Олександр Невський, Іван Калита, Олександр Суворов та ін. Деякі автори не завжди достатньою мірою розкривають класову суть їх діяльності.

Характеризуючи історичну особу, слід наголошувати, що розв'язання важливих суспільних завдань у будь-якій галузі людської діяльності — політичній, військовій, науково-технічній — досягалося зусиллями не лише окремих осіб, а насамперед великої кількості людей. Звичайно, не можна забувати й про особисті якості видатних діячів. Саме завдяки їм вони і стали такими.

Історичний діяч має бути охарактеризований на фоні своєї епохи, у тісному зв'язку з обставинами, в яких він діє. Порушення цієї вимоги проявляється в тому, що видатну особу іноді показують поза зв'язком з конкретно-історичними умовами, за суто психологічними ознаками: розумний, далекоглядний, жорстокий і т. д.

Розкриваючи заслуги історичного діяча, слід показувати його як виразника інтересів певного суспільного класу чи прошарку. При цьому потрібно наголосити, що завдяки своїм видатним якостям він глибше за інших розумів суть історичних подій і явищ, далі бачив. Тому ре-

¹¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання. — Повне збір. творів, т. 13, с. 350.

¹² Там же, с. 349.

¹³ Там же, с. 349—350.

зультати його діяльності набирали важливого значення, хоч і не переставали нести на собі відбиток класовості.

Історичного діяча потрібно характеризувати з властивими йому особистими рисами і якостями, уникаючи, однак, надмірного захоплення ними, тобто показувати його різнобічно.

Не менше значення для правильної характеристики видатних осіб мають прийоми цієї роботи. Зразки яскравих характеристик історичних діячів дав В. І. Ленін. В них досить чітко простежуються певні прийоми, за допомогою яких Володимир Ілліч досягав найбільшої виразності. Провідною рисою ленінських характеристик, навіть тих, що складалися з кількох слів, є підкреслення типового в діяльності видатної особи, принципово важливого для розуміння її ролі в тій чи іншій суспільній події.

Для ілюстрації сказаного пригадаємо характеристику, що її дав Володимир Ілліч І. В. Бабушкіну. На трьох сторінках некролога В. І. Ленін створює яскравий образ цієї чудової людини. Насамперед він коротко, але виразно показує страхітливую дійсність царської Росії, тобто подає історичний фон, і протиставляє цій дійсності революційну боротьбу робітничого класу. В живому зв'язку з нею, з діяльністю РСДРП Володимир Ілліч характеризує І. В. Бабушкіна як визначного партійного працівника, гордість партії, товариша, що все своє життя до краю віддав робітничій справі. Він відзначає яскраві особисті риси І. В. Бабушкіна: «Всі, хто знав його, любили і поважали його за енергію, відсутність фрази, глибоку витриману революційність і палку відданість справі»¹⁴. В. І. Ленін, відзначає, що Бабушкін проводив велику роботу серед робітників і товаришів по засланням і водночас багато вчився сам, що він помер як герой.

Коли читаєш заключні слова характеристики, де говориться, що справу Бабушкіна «...робитимуть десятки, сотні тисяч, мільйони інших рук, що за цю справу вмиратимуть інші товариші робітники, що вони боротимуться доти, поки не переможуть...»¹⁵, то здається, що історичний портрет революціонера закінчено.

Але це не так, В. І. Ленін вводить у статтю, присвячену І. В. Бабушкіну, фігуру ліберального діяча С. О. Муромцева. Для чого це робиться, стане зрозумілим далі. «Ліберали (кадети),— пише Володимир Ілліч,— хочуть перетворити в народного героя недавно померлого голову І Думи С. О. Муромцева»¹⁶. Охарактеризувавши його як поміркованого і сумирного чиновника, що «...чекав свободи для Росії... від доброї волі царського самодержавства, від угоди з цим найлютішим і нещадним ворогом російського народу», В. І. Ленін наголошує: «В таких людях смішно бачити народних героїв російської революції»¹⁷. Отже, характеристика Муромцева введена в некролог для того, щоб чіткіше підкреслити відмінність справжнього народного героя Бабушкіна від цього поміркованого ліберала. Такий прийом складання характеристики називається **прийомом світотіні, або контрастування**. Його використовував Ф. Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині», коли писав про Лютера та Мюнцера.

Закінчуючи статтю про Бабушкіна, В. І. Ленін застосовує ще один важливий прийом — **групову характеристику** історичних діячів. «А такі народні герої є,— наголошує він.— Це — люди, подібні до Бабушкіна. Це — люди, які не рік і не два, а цілі 10 років перед революцією присвятили себе цілком боротьбі за визволення робітничого класу»¹⁸. Далі Володимир Ілліч перелічує спільне в діяльності і рисах характеру та-

¹⁴ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог).— Там же, т. 20, с. 73.

¹⁵ Там же, с. 75.

¹⁶ Там же, с. 76.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

ких людей, розкриває їх історичну заслугу. Цей прийом учитель може використати, наприклад, при розгляді питання «Класовий характер і прогресивне значення перетворень у Росії в першій чверті XVIII ст.». Наголосивши, що вони не могли бути проведені однією людиною, навіть такою енергійною, як Петро I, викладач розповість про сподвижників царя-реформатора, відзначить їх індивідуальні та спільні риси, тобто дасть виразну групову характеристику.

Цей же методичний прийом варто застосувати на уроці, присвяченому боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, зокрема при розгляді питання «I Всеукраїнський з'їзд Рад і проголошення України республікою Рад. Артем (Ф. А. Сергєєв), А. В. Іванов, В. П. Затонський, Є. Б. Бош, Ю. М. Коцюбинський», а також для характеристики видатних полководців і героїв громадянської війни, відвівши на це спеціальний урок.

Виправданою є й **характеристика життя та діяльності історичної особи за періодами**. Найчастіше цей прийом застосовується тоді, коли йдеться про діячів, біографію яких необхідно прослідкувати з юнацьких років і до кінця життя. За його допомогою характеризується, наприклад, діяльність В. І. Леніна. Так, розкриваючи тему «Початок пролетарського етапу революційного руху в Росії», вчитель розповість учням і про початок революційної діяльності Володимира Ілліча. Робота по вивченню дальших її періодів проводитиметься на наступних уроках в процесі вивчення питань: створення марксистської пролетарської партії в Росії; III з'їзд РСДРП; Ленін і революція 1905—1907 рр. в Росії; Празька партійна конференція; Ленін і газета «Правда»; Ленін про класову суть двовладдя; приїзд Леніна до Петрограда в квітні 1917 р.; участь Леніна у підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції; Ленін — керівник Жовтневого збройного повстання в Петрограді; Ленін — організатор і керівник Радянської держави; Ленін у роки громадянської війни; Ленін і відбудова народного господарства Радянської країни після закінчення громадянської війни; Ленін і план ГОЕЛРО; Ленін і утворення СРСР; смерть Леніна; заповіти Леніна.

При застосуванні будь-якого з названих тут прийомів характеристики історичних діячів слід використовувати найрізноманітніші джерела — праці класиків марксизму-ленінізму, документи, мемуари, художню літературу, народну творчість, висловлювання самого діяча, засоби унаочнення (портрети, картини) тощо. Це дасть можливість створити найбільш яскраві образи історичних осіб, сприятиме формуванню в учнів високих життєвих ідеалів, кращих якостей радянського громадянина.

Розглядаючи питання про висвітлення діяльності народних мас та видатних осіб в процесі викладання шкільного курсу історії, ми обмежилися методичними рекомендаціями. Практичне їх застосування описується у відповідних розробках конкретних уроків.

Учителеві, особливо в старших класах, не слід обмежуватися висвітленням ролі народних мас та видатних осіб лише у зв'язку з вивченням окремих конкретних питань шкільного курсу. Досвід показує, що перед старшокласниками можна і треба ставити питання в більш широкому аспекті, а саме: про роль трудящих і видатних осіб у розвитку суспільства. Це, зокрема, доцільно робити під час вивчення таких питань з історії СРСР, як «Розгром В. І. Ленінінм ідеології народництва» та ін.

Використання вчителями положень класиків марксизму-ленінізму про роль народних мас і видатних осіб у розвитку суспільства, застосування та постійне вдосконалення науково обґрунтованої методики висвітлення їх діяльності в процесі викладання історії певною мірою сприятиме успішному розв'язанню освітньо-виховних завдань, які випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС та червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, відповідатиме відзначеним у схвалених Центральним Комі-

тетом партії та Верховною Радою СРСР «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» зрослим вимогам «до ідейно-політичного виховання молоді, формування її марксистсько-ленінського світогляду...»¹⁹.

П. З. КОЗІК (Миколаїв)

¹⁹ Рад. Україна, 1984, 14 квіт.

ВИВЧЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В IX КЛАСІ ПИТАНЬ БОРотьБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА ВЛАДУ РАД (1917—1920 рр.)

На всіх етапах розвитку радянської школи й педагогіки велика увага приділялася самостійній роботі учнів. Нині в умовах дальшого удосконалення цілей, змісту та методів навчання вона відіграє дедалі важливішу роль у формуванні нової людини — активного будівника комунізму. «Вчителі...» — зазначається у схвалених ЦК КПРС та Верховною Радою СРСР «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», — повинні активніше прилучати учнів до роботи над книгою та іншими джерелами знань, допомагати їм виробляти самостійність мислення»¹.

Рационально організована самостійна робота школярів допомагає забезпечити послідовний зв'язок навчання з життям, підготувати молодь до праці, виховати в неї інтерес до знань. Учителю вона дає змогу визначити рівень підготовки учнів, розвинути їх пізнавальну активність, поліпшити якість знань. Систематичне включення самостійної роботи школярів у процес навчання сприяє формуванню в них наукового методу пізнання суспільних явищ, виробленню уміння і навичок творчого осмислення останніх, вчить учнів аналізувати й узагальнювати історичні факти. Діючи програми з шкільного курсу історії вимагають від учителя продуманої організації цієї роботи.

Як показує аналіз педагогічної та методичної літератури з даної проблеми, центральною ланкою в організації самостійної роботи є розробка системи завдань відповідно до змісту матеріалу конкретного історичного курсу і пізнавальних можливостей учнів.

Теоретичні основи створення й використання такої системи розроблені радянськими методистами Н. Г. Дайрі, І. Я. Лернером, Г. М. Донським, М. М. Лисенком, В. К. Майбородою, Г. І. Підлуцьким, Г. П. Степаненком та ін. Проте в своїх дослідженнях вони висвітлили питання організації самостійної роботи з курсу історії учнів V—VIII класів. Оскільки відповідних методичних рекомендацій для IX класу немає, автор і поставив за мету деякою мірою заповнити цю прогалину.

Дана методична розробка присвячується досвіду організації самостійної роботи дев'ятикласників при вивченні питань боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, а також проти іноземних інтервентів, білогвардійців та українських буржуазних націоналістів у роки громадянської війни.

При підготовці до уроків слід визначити раціональне співвідношення між викладом учителя та самостійною роботою учнів. Необхідно орієнтуватися в основному на самостійне вивчення дев'ятикласниками окремих питань, осмислення ними матеріалу, вміщеного у підручнику і викладеного вчителем, спрямовувати діяльність учнів на опрацювання документів партії й Радянського уряду, першоджерел,

¹ Рад. Україна, 1984, 14 квіт.

художньої літератури, наочних посібників тощо. Тепер розглянемо, як це практично втілюється в життя.

Вивчення теми «Встановлення Радянської влади на Україні» відбувається на двох уроках за таким планом: 1. Жовтневі бої за владу Рад на Україні. 2. Боротьба трудящих проти контрреволюційної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради. 3. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і його історичне значення. 4. Братерська допомога Радянській Росії трудящим України. Розгром буржуазно-націоналістичної та кадетсько-каледінської контрреволюції. 5. Початок соціалістичного будівництва на Україні.

На першому уроці розглядаються три перших питання. Урок починається з короткої бесіди, під час якої актуалізуються опорні знання учнів про соціально-економічне й політичне становище України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перед учнями ставляться такі запитання:

1. Яке місце займала промисловість України у процесі розвитку великої промисловості Росії?

2. Які характерні риси розвитку сільського господарства України напередодні соціалістичної революції?

3. Які були особливості політичного становища на Україні після другої буржуазно-демократичної революції в Росії?

4. Яка була розстановка класових сил у різних районах України в той час?

Узагальнюючи відповіді дев'ятикласників, учитель наголошує на тому, що на Україні, як і в усій Росії загалом, склалися необхідні умови для переходу від капіталістичного способу виробництва до соціалістичного, що суспільною силою, здатною повалити експлуататорський лад, був керований більшовицькими організаціями пролетаріат, який виступав разом з трудящим селянством.

Оскільки даний урок проводиться після вивчення відповідних тем з історії СРСР, вчителю слід ці матеріали пов'язати один з одним. Для цього можна поставити учням такі запитання:

1. Який період та чому В. І. Ленін назвав періодом тріумфальної ходи Радянської влади?

2. Яке значення в історії Радянської влади мав II Всеросійський з'їзд Рад?

3. У чому полягає історичне значення Декларації прав народів Росії?

Узагальнивши відповіді учнів, учитель переходить до викладу нового матеріалу, попередньо ставлячи перед ними пізнавальне завдання. Відповідно до підготовки дев'ятикласників виклад усного матеріалу вчитель може диференціювати так, як показано нижче.

Варіант перший (для класу, в якому переважають слабкі учні): Уважно прослухайте розповідь вчителя, постарайтеся зрозуміти й запам'ятати особливості боротьби за Радянську владу у різних районах України в жовтні дні 1917 р., щоб потім могли самостійно записати і коротко вжити їх. У даному випадку вчитель докладно роз'яснює особливості процесу встановлення Радянської влади в різних районах України, а діяльність учнів буде мати репродуктивний характер з елементами відтворення.

Варіант другий (для класу із середнім складом учнів). На основі розповіді вчителя дев'ятикласники повинні дати відповіді на запитання: а) Чому Радянська влада найбільш швидко встановилася на Донбасі? б) Чому збройні повстання у жовтні 1917 р. в різних районах України та у Києві зазнали поразки? в) Зробити узагальнюючий висновок про подібність та особливості ходу боротьби за Радянську владу на Україні й по всій Росії в жовтні 1917 р. При викладі матеріалу вчитель у відповідних місцях вводить елементи бесіди і пропонує

дев'ятикласникам зробити відповідний висновок. Отже, діяльність учнів з допомогою педагога наближається у даному разі до частково-пошукового методу навчання.

Варіант третій (для класу, в якому переважають сильні учні). На основі розповіді вчителя дев'ятикласники повинні визначити подібність і конкретно-історичні особливості процесу боротьби за Радянську владу на Україні та в усій Росії у жовтневі дні 1917 р. В цьому варіанті учитель викладає лише фактичний матеріал з даного питання, не роблячи висновків і узагальнень, а пізнавальна діяльність учнів матиме частково-пошуковий характер з великим ступенем самостійності.

Необхідний фактичний матеріал як до даного, так і до наступних уроків учитель знайде в історичній літературі². Він може також використати діафільм «Перемога Жовтня на Україні», карту й план Києва. Після закінчення самостійної роботи дев'ятикласників з першого питання необхідно перевірити її результати.

Під час пояснення другого питання вчителю слід підкреслити контрреволюційну, антинародну суть Центральної ради, показати, що українська націоналістична буржуазія відстоювала не інтереси трудящих, а лише право самої експлуатувати власний народ. Тут можна використати ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», в якому викривалася зрадницька політика буржуазних націоналістів.

Як показує досвід, серйозну увагу на уроці необхідно приділити третьому питанню. Вчитель повинен чітко і детально пояснити учням, де, коли й чому зібрався І Всеукраїнський з'їзд Рад, які рішення він прийняв. Для з'ясування цього питання можна організувати самостійну роботу дев'ятикласників з документами, зокрема з уривком з резолюції з'їзду «Про організацію влади на Україні». Вчитель роздає учням фрагмент цієї резолюції такого змісту: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів: на місцях — повітовим, міським, губернським і обласним Радам, а в Центрі — Всеукраїнському з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітету і тим органам, які він створить».

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітету доручається негайно поширити на території Української республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду..., що мають загальне значення, — про землю, робітничий контроль над виробництвом і про повну демократизацію армії; оголосити недійсними всі розпорядження ради (мається на увазі Центральної ради. — Є. П.), які вона видала і видасть... проти інтересів робітників і найбідніших селян України.

Встановити між Робітничо-Селянським урядом Російської Федерації... і Робітничо-Селянським урядом України цілковиту погодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян усіх народів...» (12 грудня 1917 р., Харків)³. Під час роботи над документом дев'ятикласникам пропонується самостійно прочитати його й дати відповідь на такі запитання:

1. Коли та де відбувався І Всеукраїнський з'їзд Рад?

2. Як І Всеукраїнський з'їзд Рад розв'язав питання про владу на Україні?

² Лисенко М. М. Викладання історії Української РСР. — К., 1971, ч. 2, с. 57—92; Історія Української РСР. В 8-ми т. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920). — К., 1977, с. 163—372; История Украинской ССР. — Киев, 1982, с. 280—306.

³ Цит. за кн.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов в 3-х т. 1917—1936. — М., 1960, т. 2, с. 16.

3. Який орган був проголошений вищим органом влади на Україні?
 4. Які взаємовідносини передбачалися між Російською й Українською радянськими республіками?

5. У чому ви бачите історичне значення рішень з'їзду?

Узагальнюючи відповіді учнів, необхідно коротко розповісти їм про відомих державних і партійних діячів Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, Артема (Ф. А. Сергєєва) та ін. На уроці можна також організувати самостійне читання й розбір статей «Жовтневі бої київсько-го пролетаріату» і «Перший з'їзд Рад України»⁴.

На другому уроці, приступаючи до вивчення нового матеріалу, вчитель підкреслює, що для здійснення рішень I Всеукраїнського з'їзду Рад необхідно було визволити всю Україну з-під гніту буржуазно-поміщицького режиму Центральної ради. Перед учнями ставиться завдання: на основі розповіді педагога пояснити, в чому конкретно виявився пролетарський інтернаціоналізм робітників та червоногвардійців Росії у період встановлення Радянської влади на Україні. Під час розгляду четвертого питання (див. план уроків теми) дев'ятикласникам пропонується коротко записати основні положення розповіді вчителя.

При вивченні останнього питання учням пропонується завдання: визначити основні заходи Радянської влади, вжиті після її перемоги на всій території України, записати свою відповідь у формі таблиці.

Заходи Радянської влади на Україні

в політичній галузі	у соціально-економічній галузі	в культурній галузі
1. Передача всієї влади Радам	1. Введення робітничого контролю над виробництвом та розподілом	1. Відокремлення церкви від держави і школи від церкви
2. Створення органів виконавчої й законодавчої влади (ВЦВК, Народний Секретаріат)	2. Передача землі селянам, організація в ряді областей радгоспів і колгоспів	2. Реформа школи
3. Створення народних судів, революційних трибуналів	3. Націоналізація банків і ряду промислових підприємств	3. Передача культурних закладів і пам'яток трудящим
4. Організація робітничо-селянської армії (Червоне козацтво)	4. Проведення фінансової реформи	
	5. Встановлення восьмигодинного робочого дня	

Для домашнього завдання дев'ятикласникам пропонується заповнити узагальнюючу таблицю: «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції й встановлення Радянської влади на Україні» за такою формою⁵:

Події, що відбувалися в Росії		Події, що відбувалися на Україні		Події, що відбувалися у певному регіоні України	
Дата	Зміст події	Дата	Зміст події	Дата	Зміст події

Розглянемо один з методичних варіантів організації самостійної роботи учнів на уроці «Розгром німецько-австрійських окупантів, англо-французьких інтервентів та буржуазно-націоналістичної Директорії на території України». Новий матеріал вивчається за таким планом: 1. Бо-

⁴ Книга для читання з історії Української РСР.— К., 1968, ч. 3, 424 с.

⁵ Лисенко М. М. Назв. праця, с. 73.

ротьба трудящих мас України проти німецьких інтервентів і внутрішньої контрреволюції за відновлення Радянської влади. 2. Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України та його рішення. 3. Розгром німецько-австрійських окупантів. 4. Крах буржуазно-націоналістичної Директорії й окупації півдня України військами Антанти.

Після пояснення нового матеріалу дев'ятикласникам для самостійної роботи даються такі завдання:

Завдання перше. Поясніть, в чому полягало історичне значення створення Комуністичної партії України? Тут вони повинні виділити два основні аспекти: а) зміцнення позицій Радянської влади на Україні в результаті об'єднання сил більшовиків і б) керівна роль Комуністичної партії у боротьбі українського народу проти німецько-австрійської окупації. Аналізуючи це питання, необхідно підкреслити видатну роль В. І. Леніна в створенні КП(б)У.

Завдання друге. Визначіть причини розгрому військ німецько-австрійських окупантів. Аналізуючи матеріал, учні повинні виділити серед основних причин керівну роль Комуністичної партії, піднесення партизанського руху на Україні, формування українських радянських дивізій, вибух революційної боротьби на території Німеччини й Австро-Угорщини.

Завдання третє. Як ви розумієте висловлювання В. І. Леніна про те, що завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом? Для підтвердження цього наведіть конкретні факти.

Завдання четверте. Як ви розумієте слова В. І. Леніна: «Ми відняли в Антанти її солдатів»? Яку роль відіграло більшовицьке підпілля у визволенні півдня України?

Для розширення історичних знань учнів можна запропонувати їм підготувати невеличке повідомлення про діяльність організаторів Червоної Армії на Україні — Г. І. Котовського, М. О. Щорса, В. М. Примакова та ін.

Методичні дослідження останніх років показують, що для вивчення ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» необхідно виділити окремий урок⁶. Крім того, слід установити наступність у вивченні праць В. І. Леніна з національного питання в даному історичному курсі (раніше вивчалися праці «Робітничий клас і національне питання» та «Про національну гордість великоросів»), що сприятиме формуванню системи знань учнів з даної проблеми.

Внаслідок ознайомлення з першими двома працями дев'ятикласники повинні добре розбиратися в таких питаннях, як докорінна протилежність ставлення до національного питання між буржуазією й пролетаріатом; поєднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за ліквідацію національного гніту; визнання за всіма націями права на самовизначення; рівноправність націй; боротьба за інтернаціональне згуртування трудящих; ленінське визначення патріотизму й національної гордості.

Під час роботи над текстом «Листа...» учитель пропонує учням згадати основні положення ленінської програми з національного питання і звернути особливу увагу на слова Володимира Ілліча про те, що робітники «старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення... протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця... ні для найменшого гноблення людини людиною»⁷. Необхідно також підкреслити, що

⁶ Подлущий Г. Н. Преемственность в изучении первоисточников по национальному вопросу.— ПИШ, 1981, № 6, с. 49—53.

⁷ Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 145.

В. І. Ленін на всіх етапах боротьби за соціалізм надавав важливого значення розв'язанню національного питання, зміцненню дружби між народами й тому задовго до утворення Союзу РСР, ще в 1919 р., звернувся до робітників і селян України з листом, який відіграв важливу роль у зміцненні союзу між комуністами та всіма трудящими України й Росії. Під час роботи над ленінською працею дев'ятикласники можуть виконати таке завдання: визначити, чому лист Володимира Ілліча відіграв важливу роль у зміцненні братерських відносин між українськими і російськими комуністами, трудящими України й Росії⁸.

Основним методичним прийомом роботи над текстом «Листа...» є його розбір та поетапне конспектування. Для розбору слід поставити перед учнями такі запитання:

1. Які уроки винесли для себе робітники й селяни після розгрому Денікіна? 2. Яке особливе завдання виникло перед комуністами України внаслідок перемог над Денікіним? 3. Пригадайте основні положення ленінської програми з національного питання. Що нового ви дізналися про шляхи його розв'язання з ленінського «Листа...»? 4. Як уявляв В. І. Ленін шляхи встановлення повного довір'я між трудящими України і Росії? 5. Які історичні корені тісної дружби українського та російського народів? 6. Яке важливе завдання було поставлене В. І. Леніним перед комуністами Росії й України в розв'язанні національного питання?

Домашнє завдання учням можна запропонувати таке: в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» говориться про те, що Володимир Ілліч всебічно розробив національне питання відповідно до нових історичних умов, висунув й обґрунтував ідею об'єднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за знищення національного гніту. Знайдіть у тексті «Листа...» висловлювання, що розвивають і конкретизують це положення.

Розглядаючи питання боротьби проти буржуазно-поміщицької Польщі та Врангеля, остаточного розгрому куркульських банд на Україні, боротьби за владу Рад на західноукраїнських землях, учитель може поставити перед учнями такі завдання:

Завдання перше: 1. Складіть коротку хронологічну таблицю подій з питання «Розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі й Врангеля». Простежте події цього періоду на карті. Визначіть джерела перемог народів нашої країни в цій боротьбі.

Завдання друге. На основі матеріалу підручника складіть розгорнутий план відповіді на тему «Економічні й політичні перетворення на Україні у роки громадянської війни та іноземної інтервенції», охарактеризуйте значення цих перетворень, зробіть висновки.

Завдання третє. Визначіть особливості боротьби трудящих за Радянську владу в Західній Україні, на Закарпатті й у Північній Буковині. Які були труднощі в цій боротьбі?

На повторювально-узагальнюючому уроці на тему «Причини та значення перемоги Країни Рад над арміями інтервентів і білогвардійців» вчитель повинен підбити підсумки вивченого матеріалу, наголосити на тому, що дружба українського народу з російським та іншими народами нашої країни відіграла в період громадянської війни, як і на інших етапах історичного розвитку, велике значення, що вона була й є вирішальною умовою всебічного розквіту УРСР.

Таким чином, використання на уроках історії СРСР у IX класі різного роду завдань для самостійної роботи учнів сприяє кращому засвоєнню ними матеріалу, розвитку їх пізнавальної активності, підвищенню ролі історії як предмета у комуністичному вихованні підростаючого покоління.

Є. І. ПОМЕТУН (Ворошиловград)

⁸ Подлущкий Г. М. Указ. соч.— ПИШ, 1981, № 6, с. 50.

ЛЕНІНСЬКИМ ШЛЯХОМ
(До 60-річчя XIII з'їзду РКП(б))

В історії Комуністичної партії та країни важливою віхою був XIII з'їзд РКП(б). Це був перший з'їзд після смерті В. І. Леніна. Йому передувала велика підготовча робота, яка проводилася під керівництвом Центрального Комітету. Тези з питань, винесених на розгляд партійного форуму, були опубліковані і широко обговорювалися на партійних зборах і конференціях, а також в «Дискуссионном листке», який друкувався в «Правде». На сторінках центрального органу партії було опубліковано 8 таких листків, у яких робітники, селяни, партійні, радянські, господарські працівники виступали з пропозиціями з питань порядку денного з'їзду.

Питання, що виносилися на обговорення XIII з'їзду РКП(б), розглядала, зокрема, VIII конференція КП(б)У, яка відбувалася з 12 по 16 травня 1924 р. в Харкові. Делегати конференції вшанували пам'ять Володимира Ілліча Леніна і поклялися у вірності його заповітам. Відкриваючи конференцію, Г. І. Петровський сказав: «Тов. Ленін помер, але справа його ніколи не вмере»¹. У відповідь на ленінський призов у ряди партії на Україні вступило понад 30 тис. передових робітників².

Конференція визнала політичну та організаційну лінію ЦК КП(б)У правильною. Вона схвалила тверду позицію ЦК КП(б)У в період партійної дискусії та боротьби з троцькістською опозицією, повністю приєдналася до резолюцій XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) «Про партбудівництво» і «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії». Конференція схвалила заходи ЦК КП(б)У, спрямовані на дальше зміцнення єдності партії, залучення в партію робітників з виробництва, посилення практичної та виховної роботи з ленінським призовом.

Рішення конференції орієнтували партійні організації республіки на прискорення відбудови народного господарства, особливо металургійної промисловості, а також на посилення роботи на селі. Був накреслений ряд заходів щодо дальшого зміцнення союзу робітничого класу з селянством, змички міста з селом. Конференція вказала, що основним засобом у справі піднесення сільського господарства повинно бути будівництво колективних господарств при всебічній допомозі з боку держави. Відзначивши перші успіхи в проведенні ленінської національної політики на Україні, конференція висунула завдання тримати курс на дальше її поглиблення і розширення, виховання і висування місцевих кадрів на відповідальну роботу.

XIII з'їзд РКП(б) відбувався 23—31 травня 1924 р. У роботі з'їзду взяли участь 1164 делегати, які представляли 735 881 члена і кандидата в члени партії, серед них — кандидатів ленінського призову — 241 591 і кандидатів доленінського призову — 127 741. 748 делегатів з'їзду мали право ухвального голосу, а 416 — дорадчого. Робітники за соціальним станом становили 63,2% делегатів з ухвальним голосом, що на 10,2% більше від складу делегатів-робітників XII з'їзду партії. Зросла кількість делегатів, що працювали в низових партійних колективах (робітників від верстата, секретарів партійних осередків, працівників завкомів тощо)³. Від Комуністичної партії (більшовиків) України в роботі з'їзду взяли участь 127 делегатів (101 з ухвальним, 26 — дорадчим голосами)⁴. В основному це були представники партійних організацій промислових центрів республіки — Харківщини, Донеччини, Одещини та ін.

На початку роботи з'їзду делегати з глибокою скорботою вшанували пам'ять Володимира Ілліча Леніна.

Серед 13 питань порядку денного найважливішими були: політичний і організаційний звіти ЦК, звіт ЦКК, звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну,

¹ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12—16 мая 1924 г. — Харьков, 1924, с. 2.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976, т. I, с. 273.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1972, т. 4, кн. 1, с. 303.

⁴ Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 года. Стен. отчет. — М., 1963, с. 710.

про внутрішню торгівлю і кооперацію, про товарооборот і планову роботу, про роботу на селі, про роботу серед молоді, про партійно-організаційні питання, вибори центральних установ партії.

На адресу з'їзду надійшли численні вітання від робітників найбільших заводів і фабрик країни. З'їзд вітали представники Комінтерну, комуністичних партій Німеччини, Франції, Англії, Японії, КІМ, Міжнародної селянської ради. Вони схвалювали діяльність ЦК РКП(б), його боротьбу за непорушну єдність і згуртованість партії, запевнили, що досвід ленінської партії відкриває великі перспективи в їхній роботі.

У політичному та організаційному звітах ЦК РКП(б), виступах делегатів відзначались успіхи в здійсненні внутрішньої й зовнішньої політики СРСР. Період між XII і XIII з'їздами РКП(б) характеризувався зростанням міжнародного авторитету СРСР, його впливу на боротьбу народів капіталістичних, колоніальних та залежних країн. Радянська держава послідовно проводила політику миру, встановлення добросусідських відносин з усіма країнами. В основу міжнародної політики СРСР було покладено ленінську політику мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Поступово нормалізувалися стосунки першої країни соціалізму з західно-європейськими державами. Вже в перші місяці 1924 р. слідом за Англією дипломатичні відносини з СРСР встановили Італія, Норвегія, Австрія, Греція, Швеція.

В резолюції на звіт ЦК з'їзд схвалив міжнародну політику Радянської держави і доручив Центральному Комітетові провадити курс на розвиток взаємовигідного економічного співробітництва з зарубіжними країнами на основі монополії зовнішньої торгівлі.

XIII з'їзд РКП(б) підбив підсумки перших трьох років непу. Нова економічна політика забезпечила початок господарського відродження країни. Зросла державна промисловість — провідна галузь народного господарства. Валова продукція великої промисловості в порівнянні з 1921 р. збільшилася майже вдвоє. В два з лишком разів зросло за цей же період виробництво чавуну, сталі й електроенергії. На початок 1924 р. було ліквідовано паливну кризу. За планом ГОЕЛРО велось будівництво семи районних електростанцій (Волховської, Шатурської, Нижегородської, Штерівської та ін.), була перевищена потужність електростанцій дореволюційної Росії. Відбувалися транспорт, легка та харчова промисловість. На 15,5% порівняно з попереднім роком зросла чисельність робітничого класу⁵. На підприємствах підвищилася продуктивність праці, зростала заробітна плата, матеріальний добробут населення країни.

Перші успіхи були досягнуті й у сільському господарстві. Посівні площі зернових досягли 80% довоєнних, підвищувалася врожайність. Відроджувалося тваринництво. Була ліквідована продовольча криза, породжена неврожаєм 1921 р. Зростало виробництво сільськогосподарських машин. За перше півріччя 1923/24 р. виробництво тракторів досягло 10 тис.— на 8 тис. більше, ніж попереднього року⁶.

Успіхи промисловості та сільського господарства дозволили розширити внутрішню й зовнішню торгівлю. Проведення грошової реформи забезпечувало основу для поліпшення планування народного господарства, створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі й оволодіння внутрішнім ринком. Зростає експорт, у якому головну роль відігравав вивіз хліба. Радянська держава вперше за післявоєнний період досягла активного зовнішньоторговельного балансу. Вона послідовно зміцнювала монополію зовнішньої торгівлі.

Незважаючи на успіхи у відбудові народного господарства, промисловість і сільське господарство ще не досягли довоєнного рівня розвитку. В країні налічувалося майже мільйон з чвертю безробітних. Приватний капітал, який поживався за умов нової економічної політики, тримав у своїх руках 64% торгового обігу, а держава — лише 26%, кооперація — 10%. Серйозно перешкождало безпосередній змичці міста з селом різке розходження цін на промислові вироби і сільськогосподарські продукти, що виявилось восени 1923 р.⁷

⁵ Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917—1927.— М., ЦСУ, с. 230.

⁶ Советское народное хозяйство в 1921—1925 гг.— М., 1960, с. 252.

⁷ Тринадцатый съезд РКП(б), с. XI.

Труднощі ускладнювалися й тим, що після смерті В. І. Леніна троцькісти, об'єднавши навколо себе всі антипартійні елементи, відновили фракційну боротьбу, сподіваючись звернути партію з ленінського шляху. Вони безпідставно звинувачували ЦК РКП(б) у виникненні господарських труднощів, у незадовільному керівництві народним господарством, пророкували тяжку загальноекономічну кризу. Під приводом боротьби з бюрократизмом нападали на партійний апарат, вимагали зміни його структури і складу. Опозиція намагалася протиставити випробуваній партійній гвардії молодь, переважно студентську, загравала з нею, демагогічно називала її «найвірнішим барометром» партії. Вона вимагала свободи фракцій і угруповань, заборонених на пропозицію В. І. Леніна X з'їздом РКП(б).

Незважаючи на пересторогу жовтневого (1923 р.) Пленуму ЦК і ЦКК та всупереч його рішенням, троцькісти нав'язали партії дискусію, під час якої їм була дана рішуча відсіч. Оцінюючи стан внутріпартійної боротьби напередодні XIII з'їзду, «Правда» писала, що делегати губернських конференцій та з'їздів компартій союзних республік одностайно «схвалили лінію ЦК і винесли рішучий осуд тим, хто хотів змінити ленінські принципи організації партії і повернути її з твердого ленінського шляху»⁸.

З'їзд орієнтував партію на дальший розвиток індустрії, в першу чергу легкої промисловості, одночасно підкреслив необхідність швидкого зростання металургії, налагодження виробництва засобів виробництва — міцної основи соціалістичного господарства й економічної незалежності СРСР.

З'їзд зосередив увагу на питаннях змички соціалістичної промисловості з сільським господарством. При розгляді питання про роботу на селі форум партії підкреслив, що при його розв'язанні треба виходити з основного для цілого історичного періоду завдання — здійснення союзу робітничого класу з селянством. Виходячи з ленінського кооперативного плану, з'їзд визнав головним у роботі на селі всемірне кооперування селянських мас. «...Наше дальше просування до соціалістичного господарства, — підкреслювалося в матеріалах з'їзду, — визначатиметься двома паралельними моментами: успіхами розвитку великої державної промисловості, по-перше, і успіхами кооперування населення, по-друге»⁹.

У резолюції з'їзду також підкреслювалося, що від правильного вирішення питань товарообороту та кооперування будуть залежати дальші успіхи господарського будівництва в СРСР. Ставилось завдання через всемірне розширення державної та кооперативної торгівлі, переважно економічними заходами, встановити дійовий контроль над приватним капіталом і поступово оволодіти всім товарооборотом. З'їзд схвалив створення Наркомату внутрішньої торгівлі, запропонував ЦК надіслати до його апарату та місцевих органів досвідчених комуністів.

В основу резолюції з'їзду «Про кооперацію» було покладено ленінський план залучення трудящого селянства до активної участі в соціалістичному будівництві. Особлива увага зверталася на необхідність суворо дотримуватися ленінської настанови про те, що кооперування села повинно здійснюватися в міру визрівання належних матеріальних і культурних передумов¹⁰. З'їзд застеріг від «всякої необачної поспішності, зайвої регламентації, всякої погоні за формою і за кількістю, які часто можуть затримати дійсне кооперування селянства»¹¹. Партійний форум визнав доцільним виділити для роботи в усіх ланках кооперації кращих господарників-комуністів, поставивши перед ними завдання вчитися керівництву сільським господарством на практичній роботі.

Значну увагу з'їзд приділив питанням культурного будівництва і комуністичного виховання молоді. Вирішуючи їх, делегати з'їзду виходили насамперед з ленінської вказівки про те, що без ліквідації масової неписьменності населення не могло бути й мови про активну участь трудящих у будівництві соціалізму, в політичному житті країни. «...В країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»¹², — наголошував В. І. Ленін. Необхідно було навчити основам грамоти 27 млн. чол.

⁸ Правда, 1924, 18 мая.

⁹ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 64.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Про кооперацію. — Повне збір. творів, т. 45, с. 354.

¹¹ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 74.

¹² Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 300.

різного віку¹³. Були накреслені практичні заходи щодо зміцнення матеріальної бази школи, поліпшення становища вчителя, підвищення його ролі в здійсненні культурної революції, зокрема, в пропаганді комуністичних ідей серед селянських мас.

Значна увага в рішеннях з'їзду приділялася роботі серед жінок. В основу резолюції з цього питання була покладена ленінська ідея про важливість залучення до будівництва соціалізму не сотень, а мільйонів жінок¹⁴. Перед партійними організаціями ставилося завдання широко висувати робітниць і селянок в усі партійні й державні органи, приймати їх до партії, залучати до такої масової форми об'єднання жінок, як делегатські збори.

Всебічно обговорювалися на з'їзді питання поліпшення державного апарату. Згідно з ленінськими настановами, викладеними в його останніх працях, були накреслені практичні заходи, спрямовані на вдосконалення і скорочення державного апарату, викорчовування бюрократизму, поліпшення методів роботи партійних контрольних комісій, органів РКІ.

Комуністична партія, керуючись настановами В. І. Леніна, на всіх етапах соціалістичного будівництва надавала великого значення підвищенню рівня партійного і державного керівництва, поліпшенню роботи партійного і державного апарату. Ці питання знаходяться в центрі уваги партії й сьогодні, коли вирішуються завдання вдосконалення розвинутого соціалізму. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у своєму виступі перед працівниками апарату Центрального Комітету партії 6 березня 1984 р., визначаючи головні завдання внутрішньої та зовнішньої політики партії й держави на найближчий час і на перспективу, розвинув ленінські положення про партійне і державне керівництво, про форми і методи роботи партії, всіх її ланок на сучасному етапі. Завдання партійного апарату, підкреслив товариш К. У. Черненко, полягає в здійсненні політики КПРС, в управлінні складними процесами розвитку суспільства¹⁵.

Високо оцінив XIII з'їзд РКП(б) роль РКСМ у комуністичному вихованні молоді. Комсомол розцінювався як резерв партії, провідник її впливу на широкі кола робітничої та селянської молоді. З'їзд підкреслив особливу роль марксизму-ленінізму в формуванні матеріалістичного світогляду юнаків і дівчат і зобов'язав партійні організації налагодити систематичне вивчення молоддю історії партії. Також підкреслювалося значення суспільних наук в ідейно-політичному вихованні підростаючого покоління. «Пронизування всіх суспільних дисциплін ленінізмом, вивчення при їх проходженні вкладів Володимира Ілліча Леніна в усі питання революційної теорії і практики марксизму»¹⁶,— підкреслювалося в резолюції з'їзду, головний напрям викладання суспільних наук. Перед комсомолом було поставлене завдання—стати першим помічником партії в політичній, адміністративній, господарській, освітній роботі як у місті, так і на селі.

Наполеглива і повсякденна робота партії по керівництву комсомолом, вихованню молоді на бойових і трудових традиціях КПРС і радянського народу принесла чудові результати. На всіх етапах соціалістичного будівництва радянська молодь виступала як вірний помічник партії.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняли проблеми зміцнення партії, ідейного виховання комуністів, особливо ленінського призову. Перед партійними організаціями ставилося завдання—і надалі залучати передових робітників до партії, обирати в керівні органи цехових та заводських осередків від третини до половини складу робітників з виробництва¹⁷.

Значна роль відводилася розгортанню внутріпартійної демократії. В резолюції з'їзду вказувалося на те, що нові численні пролетарські кадри партії повинні стати якомога швидше активними учасниками партійного життя, вироблення колективної партійної думки¹⁸. Було наголошено, що на основі «розгортання внутріпартійної демократії партія, зміцнена останнім пролетарським ленінським призовом, зможе

¹³ Тринадцятий съезд РКП(б), с. XVI.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 191.

¹⁵ Рад. Україна, 1984, 7 бер.

¹⁶ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 99—100.

¹⁷ Див.: Там же, с. 50—51.

¹⁸ Див.: Там же, с. 46.

виявити нові успіхи свого ідейного й організаційного зростання, а також зможе допомогти дальшому могутньому розгортанню сил пролетарської республіки»¹⁹.

На з'їзді до відома делегацій був доведений «Лист до з'їзду», продиктований В. І. Леніним в кінці грудня 1922 — на початку січня 1923 р. Основна ідея цього документа полягала в тому, щоб зберегти і зміцнити єдність партії, без чого вона не зможе виконати ролі політичного вождя народних мас, які будують соціалізм. Однією з головних умов єдності В. І. Ленін вважав забезпечення згуртованості й монолітності ЦК, підвищення його авторитету. Він поставив питання про збільшення числа членів ЦК за рахунок робітників, зазначивши, що лише колективне керівництво відповідає природі пролетарської партії й гарантує її від серйозних помилок²⁰.

В. І. Ленін схарактеризував деяких членів ЦК. Він писав про «небільшовизм» Троцького, про непартійну поведінку Зінов'єва та Каменєва напередодні Великого Жовтня, назвавши її невинуватою. Бухарін, вказував В. І. Ленін, ніколи не розумів цілком діалектики, на Пятакова не можна було покластися у вирішенні серйозних політичних питань²¹. Критичні зауваження були зроблені на адресу Сталіна. В. І. Ленін писав, що Сталін, ставши Генеральним секретарем ЦК РКП(б), зосередив у своїх руках безмежну владу. Володимир Ілліч висловив сумнів, чи зможе Сталін через суттєві вади характеру досить обережно користуватися нею. Враховуючи заслуги Сталіна в боротьбі за лєнінізм, проти троцькізму, його авторитет у партії та заяву про те, що він врахує критичні зауваження В. І. Леніна, делегати визнали доцільним залишити його на посаді Генерального секретаря ЦК РКП(б).

З'їзд дав рішучу відсіч троцькістській опозиції. Делегати з'їзду В. В. Куйбишев, Я. Е. Рудзутак, О. М. Ярославський, А. В. Іванов та інші зазначали, що троцькісти прагнули зруйнувати організаційну структуру партії, створену В. І. Леніним, послабити ЦК і губкомі РКП(б), дати волю дрібнобуржуазній стихії. «І якби наша партія не була побудована так, як її побудував тов. Ленін,— відзначив делегат з'їзду від Харківської губернської партійної організації К. М. Гулий,— то тій дрібнобуржуазній стихії, яка розгулялася в наших рядах, можливо, дещо і вдалося б зробити. Але завдяки цій міцній, розумній та вмілій побудові нашої партії дрібнобуржуазна стихія зазнала повної поразки»²².

З'їзд повністю схвалив лінію ЦК у боротьбі з троцькізмом, на захист основ лєнінізму та єдності партії, затвердив резолюції XIII партконференції «Про партбудівництво» та «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії», в яких була дана оцінка класової суті опозиції. Там зазначалося, що опозиція не лише пробує ревізувати більшовизм, не тільки прямо відходить від лєнінізму, але й являє собою явно виражений дрібнобуржуазний ухил, що вона об'єктивно відображає собою натиск дрібної буржуазії на позиції пролетарської партії та її політику²³. З'їзд доручив ЦК і далі рішуче зберігати партійну єдність і неухильно проводити більшовицьку лінію. «Після того,— говорилося в резолюції,— як партія втратила тов. Леніна, справа забезпечення повної партійної єдності стала ще важливішою і необхіднішою, ніж досі»²⁴.

З'їзд приділив значну увагу питанням ідеологічної роботи. Рішення з цього питання з'їзд виробив на основі аналізу політичного становища, яке склалося в країні за умов непу. Цей аналіз показав, що господарське піднесення викликало зростання політичної активності основних класів і соціальних верств. У робітничого класу це проявилось в підтримці нової економічної політики, в широкій участі в управлінні виробництвом, масовому вступі робітників до партії в період лєнінського призову. Селяни проявили свою активність під час виборів до Рад. Одночасно поживалася дрібнобуржуазна ідеологія, посилювався опір Радянській владі з боку куркульства і непманських елементів. В результаті дрібнобуржуазні настрої проникали в середовище партії. З'їзд зобов'язав усі партійні організації приділити увагу політичній освіті комуністів. Серед форм роботи по підвищенню теоретичного

¹⁹ Там же, с. 55.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Лист до з'їзду.— Повне збір. творів, т. 45, с. 327, 328, 330.

²¹ Див.: Там же, с. 329.

²² Тринадцятий съезд РКП(б), с. 163.

²³ Див.: КППС в резолюціях..., т. 2, с. 489.

²⁴ Там же, т. 3, с. 41.

рівня комуністів і безпартійних особливе місце посідали школи політграмоти, гуртки самоосвіти, а також школи-пересувки, рампартшколи, комуністичні університети. Велике місце в ідеологічній роботі відводилося пресі.

На всіх етапах соціалістичного будівництва партія приділяла велику увагу питанням ідеологічної, політико-виховної роботи, тісно пов'язуючи її з вирішенням економічних та соціальних завдань. Внаслідок постійної турботи КПРС про вдосконалення ідейно-виховної роботи досягнуто значних успіхів у вихованні нової людини — патріота й інтернаціоналіста. Непорушною основою комуністичного виховання трудящих, підкреслив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, є формування марксистсько-ленінського світогляду, глибоке вивчення всіма радянськими людьми революційного вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, яке дає ключ до розуміння і вирішення складних проблем сучасного розвитку. Зміст політичного навчання полягає в тому, щоб кожний комуніст, кожний трудящий глибоко розумів політику партії, умів застосовувати на практиці одержані знання, чітко уявляв собі і виконував свій громадський обов'язок²⁵.

XIII з'їзд РКП(б) ухвалив постанову «Про роботу Інституту Леніна». В ній вказувалося, що першим і головним завданням Інституту є видання найбільш повного Зібрання творів В. І. Леніна, підготовка «Ленінської бібліотеки» для широких мас трудящих з вибраних творів В. І. Леніна мовами всіх народів СРСР. З'їзд звернувся до братніх комуністичних партій з проханням допомогти зібрати всі документальні матеріали, що стосувалися життя й діяльності В. І. Леніна. «Інститут Леніна, — вказував з'їзд, — повинен бути, таким чином, базою вивчення і розповсюдження ленінізму серед широких партійних і безпартійних мас»²⁶. Окремою резолюцією було доручено ЦК РКП(б) вжити заходів до найшвидшого видання повного Зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса російською та іншими мовами²⁷.

За роки Радянської влади вийшло 5 видань Творів В. І. Леніна, два — К. Маркса і Ф. Енгельса. Загальний тираж творів класиків марксизму-ленінізму становить понад 700 млн. примірників²⁸. Видано масовими тиражами збірники рішень з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК КПРС, 12-томну біографічну хроніку В. І. Леніна, багато інших видань.

Була ухвалена з'їздом резолюція на звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну. З'їзд надіслав привітання Виконкомові Комінтерну, Німецькій, Французькій, Болгарській комуністичним партіям, підтвердивши в них вірність РКП(б) принципам пролетарського інтернаціоналізму.

З'їзд обрав центральні органи партії. До складу Центрального Комітету РКП(б) ввійшли 53 члени і 34 кандидати. До 151 чоловіка — майже вдвічі — збільшилася ЦКК.

Рішення XIII з'їзду РКП(б) мали велике значення для згуртування партії навколо її ленінського Центрального Комітету, мобілізації радянського народу на боротьбу за дальшу відбудову та розвиток народного господарства, створення необхідних умов для побудови соціалізму в СРСР згідно з ленінським планом соціалістичного будівництва. Деякі конкретні настанови з'їзду, що стосуються зміцнення робітничого ядра в партійних рядах, ідейного загартування й активізації комуністів, кадрової політики та інших аспектів партійного будівництва лишаються в своїй основі актуальними і в наші дні, коли партія спрямовує зусилля на втілення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів Центрального Комітету, почала підготовку до свого XXVII з'їзду.

А. Ф. ВОВЧИК (Київ), І. О. ОВСІЙ (Київ)

²⁵ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 68.

²⁶ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 116.

²⁷ Див.: Там же, с. 115.

²⁸ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 40.

ПАТРИОТ, ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ
(До 120-річчя
з дня народження Ф. Я. Кона)

Серед відомих політичних діячів, які боролися за Радянську владу і брали активну участь у соціалістичному будівництві, почесне місце належить сину польського народу, інтернаціоналісту, полум'яному патріоту нової Росії Феліксу Яковичу Кону. У своїй революційній діяльності він пройшов складний шлях від члена польської робітничої партії «Пролетаріат» до члена Ленінської більшовицької партії, державного і партійного діяча першої в світі соціалістичної держави.

Фелікс Якович Кон народився 30 травня 1864 р. у Варшаві, яка входила до складу Російської імперії. Характеризуючи становище польського народу, В. І. Ленін відзначав: «...величезним злочином було те, що Польща була поділена між німецьким, австрійським і російським капіталом, що цей поділ прирік польський народ на довгі роки гноблення, коли користування рідною мовою вважалося злочином, коли весь польський народ виховувався на одній думці — визволитися від цього потрійного гніту»¹.

Світогляд майбутнього революціонера формувалася під впливом боротьби за свободу поневоленої батьківщини. Уже в молодших класах гімназії Фелікс Кон вважався «неблагонадійним». Про початок своєї революційної діяльності він писав у спогадах: «...Мені було лише сімнадцять років і я... готовий був іти на бій з усім світом брехні і лицемірства, образи і неправди, з усім світом горя й неволі...»².

Навчаючись у гімназії, Фелікс Кон став членом революційного гуртка, а в 18 років примкнув до революційної організації робітничого класу Польщі — партії «Пролетаріат». За дорученням партії він розгорнув активну підпільну діяльність, керував робітничим гуртком, вів політичну пропаганду у Варшаві, Лодзі, Белостоці.

У червні 1884 р. за революційну діяльність Ф. Я. Кона було заарештовано, а в 1885 р. засуджено до 10 років і вісім місяців каторги, яку відбував на Карі (Східний Сибір). На суді він заявив, що вважає для себе честю боротися під одним прапором з робітниками. І в тюрмі Фелікс Якович разом з іншими політичними в'язнями виступав проти жорстоких знущань тюремної адміністрації.

Відбувши заслання, Ф. Я. Кон поселився в Мінусінську. Працював у місцевому музеї, де мав можливість користуватися бібліотекою і зайнятися етнографією та антропологією. Його наукові дослідження знайшли відображення в центральних спеціальних журналах і в місцевих газетах.

Проте головним у житті Фелікса Яковича залишалася політична діяльність. Мандруючи по Сибіру в складі етнографічних експедицій, він спостерігав тяжке, нездолане життя народу і прагнув знайти відповідь на поставлене життям питання, яким шляхом іти до мети. Про той період своєї діяльності Ф. Я. Кон пізніше писав: «Мандри по Сибіру, бесіди з цілим рядом революціонерів тільки загострили питання, що мучило мене і було ще не розв'язане для мене, — про дальші шляхи революційного руху... Мені було не до колекцій, не до етнографії... Не було жодної книги, жодної відозви, яких би я не читав по кілька разів»³.

Великий вплив на Ф. Я. Кона мали зустрічі з В. К. Курнатовським, Г. М. Кржижановським, В. В. Старковим. Особливою подією в його житті і дальшій революційній діяльності стали дві зустрічі з В. І. Леніним в кінці 1897 р. у Мінусінську.

Повернувшись у 1904 р. до Варшави, Фелікс Якович включається до активного політичного життя і входить до ППС. Партія називалася соціалістичною, а на ділі була реформістською. Зрозумівши, куди тягнуть партію лідери ППС типу Юзефа Пілсудського, Ф. Я. Кон очолив ліве крило партії і прагнув до об'єднання з лівими елементами СДКПІЛ. Відповідаючи на звинувачення Пілсудського в розколі, Ф. Я. Кон відповів: «Нам з вами не по дорозі. Вам потрібен пролетаріат для незалежності, а нам — незалежність для пролетаріату»⁴.

В жовтні 1905 р. Фелікс Якович опинився в гущі революційних виступів пролетаріату Одеси, він зближується з більшовиками, зокрема з секретарем Оде-

¹ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків. — Повне збір. творів, т. 40, с. 175.

² Кон Фелікс. За пятьдесят лет: Собр. соч. — М., 1932, т. 1, с. 18.

³ Нагорна Л. Фелікс Кон. — К., 1963, с. 30.

⁴ Там же, с. 40.

ського комітету РСДРП С. І. Гусевим. Тут він проходить школу політичної боротьби і революційного гарту безпосередньо в ході класових боїв. Ф. Я. Кон виступав на мітингах, брав участь у боротьбі проти жажливих єврейських погромів, організованих контрреволюційною буржуазією, яку підтримувала поліція. Про ці події Фелікс Якович пізніше писав: «Час був бурхливий, життя кипіло, і я вже відрізаний від Польщі, взявся за роботу тут же, в Одесі. В цей час мені довелося багато чого навчитися у керівництва РСДРП»⁵.

У 1906 р. Ф. Я. Кон повернувся до Варшави. Озброєний досвідом революційної боротьби в Росії, він веде боротьбу за справжню революційну партію робітничого класу Польщі на VIII і IX з'їздах ППС, а в 1907 р. став одним з керівників ППС-лівиці, яка під впливом більшовицької партії і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перетворилась у революційну силу польського пролетаріату. Як член ЦК ППС-лівиці Фелікс Кон вів активну пропагандистську роботу серед робітників, редагував партійний орган «Робітник», був організатором втечі десяти політичних в'язнів з варшавської тюрми «Павіан». Проте пізніше він був виданий провокатором і сам опинився там.

Вирвавшись на волю, Ф. Я. Кон емігрував за кордон і розгорнув революційну діяльність у Кракові, Дрогобичі, Львові. В серпні 1907 р. він був делегатом від ППС-лівиці на Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу, де втретє зустрівся з В. І. Леніним. Ця зустріч відіграла велику роль у дальшій революційній діяльності Ф. Я. Кона. А коли в 1914 р. Володимир Ілліч був заарештований австрійською поліцією в Пороніно, Фелікс Якович разом з Я. Ганецьким, С. Багоцьким, як секретар Краківського союзу допомоги політв'язням, брав активну участь у його звільненні з-під арешту. Ф. Я. Кон часто зустрічався з В. І. Леніним у Швейцарії під час еміграції. Він підтримував Володимира Ілліча в Ціммервальдському об'єднанні революціонерів-інтернаціоналістів.

Зустрічі з В. І. Леніним, іншими більшовиками-емігрантами стали органічною потребою для Ф. Я. Кона. Не звільнившись ще остаточно від хитань і вагань як активний член ППС-лівиці, він дедалі ближче підходив до революційного марксизму. Він вірив у неминучість революції, а коли в лютому самодержавство було повалено, Ф. Я. Кон 30 квітня 1917 р. залишає Швейцарію і повертається в Петроград⁶. Розпочинається новий етап у революційній діяльності Фелікса Яковича. В травні 1917 р. було створено Центральний Виконавчий Комітет груп ППС-лівиці в Росії, до складу якого увійшов і Ф. Я. Кон. Як член ЦВК він відвідав Москву, Тулу, Харків, Миколаїв, Одесу, виступав проти війни, за мир, викривав опортуністів II Інтернаціоналу, як зрадників пролетаріату.

Перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції Ф. Я. Кон зустрів радісно і зразу став на її захист, а в 1918 р. вступив до партії більшовиків.

В кінці 1918 р. у результаті об'єднання СДКП(Л) і ППС-лівиці було створено комуністичну робітничу партію Польщі. Польські комуністи, які знаходилися в Росії, стали членами РКП(б). Ф. Я. Кон у 1918 р. працював комісаром у польських справах Харківського округу і одночасно був членом колегії Наркомзаксправ УСРР. У 1919 р. партія направила його у Київ, де він працював редактором газети польських комуністів «Глос комуністи». Газета висвітлювала міжнародне і внутрішнє становище в Росії і Польщі, викривала імперіалістичну політику Пілсудського, широко пропагувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби між російським, українським і польським народами.

У серпні 1919 р. Ф. Я. Кон очолив Польське бюро агітації й пропаганди при ЦК РКП(б), що проводило широку пропагандистську, культурно-освітню роботу серед поляків, які жили в Росії. Будучи членом колегії Наркомосу РСФРР, Ф. Я. Кон підтримував тісні зв'язки з ЦК КП(б)У й активно працював у Зафронтбюро, що керувало підпільною роботою в тилу ворога.

На початку 1920 р. Ф. Я. Кон знову в Києві, де його було обрано членом Київського губкому КП(б)У і делегатом IV Всеукраїнської партконференції. Фелікс Кон активно підтримував і захищав національну політику партії, виступав за непорушну

⁵ Там же, с. 42.

⁶ Там же, с. 54.

дружбу між російським і українським народами, гнівно викривав українських буржуазних націоналістів, боротьбістів та інших ворогів українського народу. Разом з Ф. Е. Держинським, Я. С. Ганецьким, С. Я. Бобинським Ф. Я. Кон підписав заяву, опубліковану 19 лютого 1920 р. в «Известиях ВЦИК», в якій викривалася ворожа, наклепницька політика уряду Пілсудського щодо Радянської країни.

На IV Всеукраїнській конференції КП(б)У Ф. Я. Кон був обраний до складу Тимчасового Центрального Комітету КП(б)У, а Пленум ЦК КП(б)У (квітень 1920 р.) обрав його членом Оргбюро ЦК КП(б)У.

В 1920 р., коли буржуазна Польща при підтримці Антанти розпочала війну проти Радянської Росії, Фелікс Кон разом з Ф. Е. Держинським, Ю. Мархлевським та іншими польськими революціонерами очолив перший робітничо-селянський уряд — Тимчасовий революційний комітет Польщі.

Восени 1920 р. Ф. Я. Кон повернувся на Україну і в листопаді на V конференції КП(б)У був обраний до складу ЦК КП(б)У. Пленум ЦК КП(б)У обрав його кандидатом у члени Політбюро ЦК і членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Пізніше Ф. Я. Кон очолив агітаційно-пропагандистський відділ ЦК. Він був членом ВУЦВК і Президії ЦВК СРСР. Фелікс Якович працював, не покладаючи рук, і забезпечував усі ділянки роботи, які йому доручала партія в період відбудови народного господарства і соціалістичного будівництва. Він являв «собою зразок дисциплінованого, невтомного члена партії», — так писав про нього Д. З. Мануїльський у газеті «Коммунист» — органі ЦК КП(б)У 14 лютого 1922 р.

У березні 1921 р. Ф. Я. Кон був обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. Працюючи з такими видатними діячами партії, як Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Д. З. Мануїльський та іншими, Фелікс Якович багато зусиль віддавав відбудові зруйнованого господарства, зміцненню партійних рядів. У 1921—1922 рр. деякий час він очолював українське Політуправління Червоної Армії, а в кінці 1922 р. на IV конгресі Комуністичного Інтернаціоналу був обраний секретарем Виконкому Комінтерну. З 1923 р. по 1935 р. Ф. Я. Кон був членом, а потім — заступником голови Інтернаціональної контрольної комісії Комінтерну. Працюючи на цих посадах, він багато сил і енергії віддавав інтернаціональному згуртуванню трудящих.

Протягом 1925—1928 рр. Ф. Я. Кон редагував армійську газету «Красная звезда», а також сам писав статті, брошури з актуальних питань соціалістичного будівництва, комуністичного виховання молоді.

В 1928 р. з метою зміцнення керівництва «Рабочей газеты» — органа ЦК ВКП(б), Ф. Я. Кона призначають відповідальним редактором. Ювілейний двохтисячний номер газети вийшов під редакцією Ф. Я. Кона 2 листопада 1928 р. Газета виходила на 8—12 сторінках і мала журнальні додатки: «Крокодил», «Работница», «Экран», «Мурзилка», «Лицом к деревне»⁷.

Широко ерудований, тонкий знавець мистецтва, естетики, радянської і зарубіжної літератури, Ф. Я. Кон у 1930 р. очолив сектор мистецтв Наркомосу РСФРР. Він організовував конференції, наради, зустрічі з письменниками, художниками, артистами, композиторами, постійно підтримував зв'язки з такими видатними майстрами сцени, як В. І. Немирович-Данченко, К. С. Станіславський, О. Л. Кніппер-Чехова та іншими представниками радянської інтелігенції. З ініціативи Ф. Я. Кона було розпочато проведення олімпіад мистецтв. Влітку 1930 р. у Москву на таку олімпіаду прибули 18 національних театрів, 10 музично-етнографічних ансамблів. На сцені театрів, клубів, у парках і просто на вулицях відбувалися хвилюючі зустрічі, які символізували єдність соціалістичної культури, ленінську національну політику⁸.

В 1931 р., коли радіо почало міцно входити в життя і побут радянського суспільства, як важливий засіб інформації, ідейно-політичного виховання і духовного розвитку трудящих мас, Фелікс Якович очолив Всесоюзний комітет по радіомовленню. Він широко залучав до виступів по радіо ударників праці фабрик і заводів, колгоспних ланів, вчених, заслужених майстрів сцени, письменників, ветеранів партії й учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни.

⁷ Там же, с. 122; Светом ленинских идей: Рассказы о соратниках и современниках В. И. Ленина.— М., 1965, с. 340.

⁸ Там же, с. 341.

У 1934 р. Ф. Я. Кона призначили головою Комітету по охороні пам'ятників революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК і завідуючим музейним відділом Народного Комісаріату освіти РСФРР. І на цій ділянці ідеологічного фронту багато було зроблено Феліксом Яковичем для збирання і збереження багатьох шедеврів національного мистецтва, пам'ятників історії і культури нашої країни.

В останні роки свого життя Ф. Я. Кон редагує журнал «Советский музей», а з квітня 1937 р. — він редактор нового журналу «Наша страна», матеріали якого знайомили трудящих з історією, успіхами соціалістичного будівництва Країни Рад. Незважаючи на похилий вік, Ф. Я. Кон постійно зустрічався з піонерами, комсомольцями, регулярно надсилав матеріали в піонерські газети і журнали, багато уваги приділяв ідейному, комуністичному вихованню молодого покоління.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, 77-річний Ф. Я. Кон знайшов своє місце у всенародній боротьбі проти фашизму. З першого дня війни — він редактор польських передач Радіокомітету. В його руках була випробувана зброя, що могла вражати ненависного ворога і підносити бойовий дух народів СРСР, Польщі й поневоленої Європи у боротьбі проти фашизму.

28 липня 1941 р. перестало битися серце полум'яного революціонера, патріота, більшовика-ленінця. Все своє життя Ф. Я. Кон присвятив революційній діяльності за світле майбутнє. Він був делегатом IX, XI, XIII—XVII з'їздів ВКП(б)⁹.

Фелікс Якович Кон був автором численних політичних, публіцистичних, етнографічних, історико-наукових, біографічних статей, брошур і монографій. Його мемуари «За 50 лет» — фундаментальна праця в 4-х томах — витримала кілька видань. Він був членом спілки письменників СРСР.

Все своє життя Фелікс Якович віддав революції. Його життя і діяльність є зразком відданості народу, ідеалам комунізму. Газета «Правда» 30 травня 1934 р. з нагоди 70-річчя з дня народження і 50-річчя революційної діяльності Ф. Я. Кона писала: «Його енергія і понині є чудовим прикладом для нашої молоді, для всієї нашої великої армії будівників безкласового соціалістичного суспільства».

Ім'я Фелікса Яковича Кона — більшовика-ленінця, інтернаціоналіста, патріота стоїть в ряду тих революціонерів, якими пишається радянський народ і віддає їм належну честь і шану. Народна пам'ять про Фелікса Кона належить нинішнім і майбутнім поколінням.

В. Ю. НИКОЛАЕНКО (Київ)

⁹ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1973, т. 12, с. 604.

ПРЕСА РАД ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ (кінець жовтня 1917 р.— березень 1918 р.)

Вивчення всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції було й залишається однією з провідних тем радянської історіографії. Ознайомлення із змістом наукових праць та публікацій, присвячених боротьбі робітничого класу в союзі з біднішим селянством під керівництвом більшовицької партії за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, свідчить, що поряд з архівними документами їх автори й упорядники широко використовують і матеріали преси, яку видавали Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Так, у другому й третьому томах збірника «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917— апрель 1918 гг.)» подано 1167 документів, що стосуються періоду 25 жовтня 1917 р. — березня 1918 р.¹ З них 444 матеріали (більш як 30%) взято з періодики. В деяких виданнях, які вийшли до 40-річного ювілею Великого Жовтня, питома вага газетних публікацій ще вища. Наприклад, у збірнику документів, присвяченому боротьбі за перемогу Радянської влади на Київщині, вони становлять понад 60%², а в аналогічній публікації по Миколаївщині — близько 50%³ і т. д. Широке включення матеріалів друкованих видань місцевих Рад до збірників документів пояснюється тим, що вони дають різноманітну й в основному об'єктивну інформацію з розглядуваної проблематики. Крім того, архівних даних періоду 1917—1918 рр. збереглося мало. У зв'язку з цим значно зростає цінність преси Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як історичного джерела.

В радянській історіографії Великого Жовтня практично немає досліджень, автори яких не зверталися б до матеріалів газет Рад. Вони використані у відповідних розділах Нарисів історії Комуністичної партії України⁴ та її 25 обласних організацій⁵, колективних монографій, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції й громадянській війні⁶, а також у переважній більшості матеріалів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Згадувана періодика надала в розпорядження науковців велику кількість цінних фактів для ство-

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Февр. 1917 — апр. 1918: Сб. док. и материалов. В 3-х т.—Киев, 1957, Т. 2—3.

² Борьба за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г.— февраль 1918 г.): Сб. док. и материалов.— Киев, 1957.— 660 с.

³ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (Февраль 1917 г.— март 1918 г.): Сб. документов и материалов.— Николаев, 1957.— 303 с.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України: Вид. четверте, доп. — К., 1977.— 762 с.

⁵ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— 666 с.; Очерки истории Харьковской областной партийной организации.— Харьков, 1980.— 528 с.; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979.— 614 с.; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— 339 с.; та ін.

⁶ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2-х т. Т. 1—2.—К., 1967; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. — К., 1967.— 422 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. У 3-х т. Т. 1.— К., 1967; Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920).— К., 1977.— 592 с.

рення досліджень про діяльність місцевих організацій РСДРП(б)⁷⁻⁸, боротьбу більшовиків за Ради, перетворення їх в органи диктатури пролетаріату⁹, розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції та проголошення України Радянською Республікою¹⁰, перші соціалістичні перетворення у промисловості¹¹ й сільському господарстві¹² тощо.

В 20—30-х роках публікувалися спогади активних учасників революційних боїв на місцях. Розповідаючи про ті чи інші конкретні події, вони нерідко посилалися на матеріали газет Рад, що видавалися в розглядуваний період. Однак до Великої Вітчизняної війни у радянській історіографії майже не було досліджень, в яких давалася б джерелознавча характеристика преси Рад у цілому або ж вивчалися окремі аспекти цього питання. Виняток становлять статті В. Манілова, що являють собою вдалу спробу визначити цінність публікацій, зокрема, газет «Вестник УНР», «Вісник УНР» та «Пролетарская мысль»¹³.

Розробкою розглядуваної проблеми в 50—70-х роках займалися І. Б. Шоскін, П. І. Соломатін, В. С. Федорченко, М. Ю. Раковський, В. П. Будников, Г. П. Карнаух, Т. І. Човганський і М. А. Клімов¹⁴. Вони висвітлили історію створення ряду періодичних видань Рад, діяльність місцевих організацій РСДРП(б) по завоюванню мас на бік революції, дали оцінку їх ролі у мобілізації робітничого класу й біднішого селянства на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату.

Окремо слід виділити монографії М. Ф. Дмитрієнко та В. Ф. Солдатенка, в яких дається характеристика більшовицької преси України,

⁷⁻⁸ Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.—К., 1957.—104 с.; Рибалка І. К. Встановлення Радянської влади на Україні.—К., 1957.—56 с.; Рядніна У. І. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції.—К., 1958.—381 с.; В боротьбе за власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине.—Киев, 1977.—348 с.; В авангарді революційних мас: Більшовики на чолі народних мас України у Жовтневій революції.—К., 225 с.; та ін.

⁹ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. Й. Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.).—К., 1974.—343 с.; та ін.

¹⁰ Королівський С. М. Перший з'їзд Рад України.—К., 1947.—96 с.; Лихолат А. В. Здійснення лєнінської національної політики на Україні. 1917—1920.—К., 1967.—304 с.; Лихолат А. В. Под лєнінским знаменем дружбы народов: Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти.—М., 1970.—436 с.; та ін.

¹¹ Гриценко А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції: Фабзавкомні України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень 1917—січень 1918 рр.—К., 1965.—198 с.; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.).—К., 1975.—240 с.; та ін.

¹² Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.—Киев, 1956.—456 с.; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.—К., 1977.—199 с.; та ін.

¹³ Манілов В. З історії більшовицької преси на Україні.—Червона преса, 1927, № 5, с. 46—56; № 8—9, с. 44—52.

¹⁴ Шоскін І. Б. Советская печать в борьбе за установление и укрепление Советской власти на Украине (декабрь 1917—апрель 1918 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.—Киев, 1954.—16 с.; Шоскін І. Б. Газета «Вісник Української Народної Республіки» (грудень 1917—квітень 1918 р.).—УІЖ, 1957, № 3, с. 102—109; Соломатин П. Й. Большевицкая печать Украины в борьбе за интернациональное воспитание масс в 1917 г.—Харьковский политехнический институт им. В. И. Ленина. Труды, 1955, т. 5, с. 103—118; Федорченко В. С. Преса більшовиків України в 1917 році.—В кн.: Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.—лютий 1918 р.): Зб. статей. К., 1967, с. 144—179; Раковський М. Ю. В боротьбі за владу Рад. (З історії більшовицької преси в Одесі в 1917 р.).—Праці Одеського державного університету, т. 147, серія суспільних наук, 1957, вип. 2, с. 219—234; Будников В. П. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине.—Харьков, 1958.—126 с.; Карнаух Г. П. По пути газеты «Правда».—Львов, 1963.—167 с.; Човганский Т. М. Революционная печать—идейное оружие большевиков в борьбе за победу Советской власти на Юге Украины (март 1917 г.—март 1918 г.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Одесса, 1968, 16 с.; Клімов М. А. Из истории зарождения советской печати на Украине.—Киев, 1971.—103 с.

у тому числі й газет Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів 1917—1918 рр. як історичного джерела, визначається їх тематика і характеризуються основні матеріали, а також подаються відомості про їх місцезнаходження й стан збереженості¹⁵.

Одним з найважливіших аспектів джерелознавчого аналізу періодики місцевих Рад є дослідження їх ролі в розповсюдженні та пропаганді творів В. І. Леніна на Україні. Багато зробили для висвітлення цього питання, зокрема, автори колективної праці «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик»¹⁶ М. Ф. Дмитрієнко, В. Ф. Солдатенко, П. Х. Беляєва, О. М. Вовчок, і В. І. Корольов. Вони склали списки номерів газет, у яких друкувалися ленінські документи, й вказали назви, що давалися редакціями кожному з них¹⁷. Все це значно полегшує наступним дослідникам цього питання аналіз, узагальнення та доповнення одержаних даних. Важливі відомості про пропаганду ленінських творів засобами масової інформації містяться також у колективній монографії П. Л. Варгатюка, І. Ф. Кураса і В. Ф. Солдатенка, де показано тісні зв'язки більшовицьких організацій України з В. І. Леніним у період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁸. Всі встановлені факти передруку творів Володимира Ілліча періодикою Рад за період з 25 жовтня 1917 р. по 21 лютого 1918 р. було включено до хроніки найважливіших історико-партійних і революційних подій під час боротьби за перемогу Радянської влади на Україні, видану Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС¹⁹.

Не слід думати, однак, що вже виявлено всі публікації праць В. І. Леніна в друкованих органах Рад, у тому числі й за 25 жовтня 1917 р. — березень 1918 р. Потребує уточнення і кількість газет, які їх вміщували.

В згаданих вище працях наводяться також дані про публікації перших законодавчих актів Радянської держави, що були написані або відредаговані особисто Володимиром Іллічем. Проте у цілому питання про розповсюдження й популяризацію декретів Радянської влади на Україні досліджене ще недостатньо.

Таким чином, радянські вчені досягли значних успіхів у вивченні періодики Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів як історичного джерела. Однак не всі аспекти цієї проблеми розроблено

¹⁵ Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.—К., 1967.—176 с.; Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг.: Ист.-библиогр. обзор.—Киев, 1979.—207 с.

¹⁶ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажчик. Склали: Шморгун П. М. та ін.—Харків, 1971.—710 с.

¹⁷ Дмитрієнко М. Ф. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917—лютий 1918 рр.).—УІЖ, 1966, № 4, с. 41—48; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України... с. 95—96, 171—172; Солдатенко В. Ф. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень—грудень 1917 р.).—УІЖ, 1972, № 4, с. 54—59; Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарського інтернаціоналізму: Большевицкая пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.—Киев, 1977, с. 36—47; Беляєва П. Х., Вовчок О. М. Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.).—УІЖ, 1975, № 1, с. 108—110; Корольов В. І. Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня.—УІЖ, 1975, № 7, с. 129; Королев В. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.—Киев, 1979, с. 66—72; Гошуляк І. Л., Солдатенко В. Ф., Беляєва П. Х., Вовчок О. М. Розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні.—УІЖ, 1977, № 4, с. 43—47.

¹⁸ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевицкие организации Украины в Октябрьской революции.—Киев, 1980.—373 с.

¹⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Февраль 1917 г.—февраль 1918 г. В 2-х ч. Ч. 2.—Киев, 1982.—959 с.

з достатньою повнотою. Автор даного огляду поставила за мету узагальнити й доповнити відомості про публікації творів В. І. Леніна і декретів робітничо-селянської влади друкованими органами Рад України різних політичних напрямів, розкрити основні джерелознавчі аспекти дослідження таких важливих питань, як боротьба за встановлення диктатури пролетаріату в жовтневі дні, більшовизація Рад, розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради та утворення Української Радянської держави. Документальною базою для цього стали комплекти (а у ряді випадків — окремі номери) 37 газет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів за період з 25 жовтня 1917 р. по березень 1918 р., які зберігаються в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Шедріна (Ленінград), бібліотеці АН СРСР (Ленінград), Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна (Москва), Державній історичній бібліотеці РРФСР (Москва), Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади й державного управління УРСР та у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР.

Необхідно відзначити, що друковані видання досліджуваного періоду в повних комплектах майже не збереглися. Процес їх виявлення триває. Тому одержані дані не слід вважати остаточними. Законодавчі акти Раднаркому і Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, написані В. І. Леніним, включено нами у підрахунки публікацій декретів Радянської влади.

Газети, які видавалися Радами України наприкінці жовтня 1917 р. — в березні 1918 р., залежно від їх політичного спрямування поділяються на 3 групи. До першої з них належать друковані органи більшовицьких Рад. Особливе місце серед них займають газети Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й першого Радянського уряду України — Народного секретаріату — «Вестник Украинской Народной Республики» та «Вісник Української Народної Республіки». Вони відіграли величезну роль у пропаганді політики Радянської держави на Україні. До більшовицької групи також відносяться: «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», «Известия», що видавалися місцевими Радами у Києві, Єнакієвому, Волчанську, «Известия Юга» (Харків, 1918), «Пролетарская мысль» (Київ), «Вісті Ради» (Полтава), «Набат» (Вінниця), «Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Старокопачин», «Бюллетень Киевского Совета рабочих депутатов», «Известия Елисаветградского военно-революционного комитета», «Голос труда» (Лисичанськ), «Свободный труд» (с. Голта Херсонської губернії). Для цих видань характерна повна об'єктивність при висвітленні боротьби за перемогу Великого Жовтня на Україні.

До другої групи належать газети місцевих Рад, які з 25 жовтня 1917 р. по березень 1918 р. змінили політичну орієнтацію й перейшли на більшовицькі позиції. Це — «Известия» Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Катеринославі, Юзівці, Лозовій, Павлівці, Кам'янському, Одесі, Миколаєві, Бердянську, «Голос солдата» (Катеринослав), «Голос революції» (Одеса), «Известия Полтавского Совета революции», «Солдат и рабочий» та «Свободный крестьянин» (Херсон), «Наш голос» (Суми), «Народное слово» (Ромни), «Дело революции» (Кременчук). Показ ними процесу боротьби за встановлення диктатури пролетаріату залежав від того, в руках яких політичних партій знаходилися ці видання. У той період, коли вони перебували в руках меншовиків й есерів, їх діяльність була спрямована на те, щоб перешкодити розвитку соціалістичної революції. Вплив на маси величезної переконуючої сили творів В. І. Леніна і перших законодавчих актів Радянської влади, широка агітаційно-пропагандистська й організаційна діяльність членів партії на місцях сприяли більшовизації

Рад та у зв'язку з цим докорінній зміні складу редакцій їх друкованих органів. Поступово останні визнавали помилковість своїх попередніх установок і переходили на ленінські позиції. Відповідно змінювався й зміст їх матеріалів.

Третя група — видання Рад, які перебували у руках меншовиків, есерів, представників українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. До них відносяться: «Известия Юга» (Харків, 1917), «Александровская мысль», «Свободная мысль» (Бердичів), «Бюллетень Клиновского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Голос труда» (Золотоноша), «Известия Елисаветградских Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», «Голос рабочего» (Лисичанськ). Газети цієї групи обходили мовчанкою факти, які могли б сприяти посиленню революційного руху на місцях, або повідомляли про них у перекрученому вигляді. Тому їх матеріали потребують ретельної перевірки з боку дослідників. Водночас, боячись остаточно втратити довіря революційно настроєних мас, ці газети змушені були інколи друкувати й правдиву інформацію.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та створення першої в світі робітничо-селянської держави перед більшовицькою партією постали завдання величезної історичної ваги: організація радянського будівництва у центрі й на місцях, подолання опору повалених експлуататорських класів, вихід з імперіалістичної війни і встановлення миру, здійснення соціалістичних перетворень в економіці та культурі, розв'язання національного питання тощо. Твори В. І. Леніна були могутньою зброєю партії у справі мобілізації трудящих на виконання цих завдань. Для поширення ідей ленінізму місцеві організації РСДРП(б) широко використовували засоби масової інформації, в тому числі й друковані органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. За нашими підрахунками, наприкінці жовтня 1917 р. — в березні 1918 р. публікацію творів Володимира Ілліча на Україні здійснювали 24 газети Рад, які стояли на різних політичних платформах.

Ленінські документи друкували 9 з 15 більшовицьких органів Рад, що видавалися в досліджуваний період. При цьому необхідно мати на увазі, що з 4-х видань цієї групи виявлено всього по 1—4 номери. Не виключена можливість, що невиявлені номери цих видань також вміщували праці В. І. Леніна.

До числа більшовицьких газет, які друкували твори Володимира Ілліча, слід додати орган Полтавської Ради робітничих та солдатських депутатів «Вісті Ради», в яких у березні 1918 р. було опубліковано 4 ленінські документи. В № 29 від 16(3) березня газета вмістила політичний звіт Центрального комітету VII з'їзду РКП(б), у № 31 від 20(7) березня — чорновий начерк проекту Програми партії, в № 31 й 32 від 20(7) і 21(8) березня — заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, у № 32 від 21(8) березня — резолюцію про ратифікацію Брестського мирного договору²⁰.

Праці вождя революції друкувалися також на сторінках 11 видань Рад, що пройшли процес більшовизації, причому основна частина їх публікацій припадає на період, коли ці органи вже стояли на ленінських позиціях.

Більшовицькі друковані органи вмістили майже всі найважливіші ленінські праці, створені в досліджуваний період. Їх відбір для передруку визначався конкретними завданнями боротьби за встановлення і зміцнення диктатури пролетаріату на місцях. Більшовицька періодика проводила постійну і цілеспрямовану роботу по розповсюдженню, популяризації, пропаганді творів В. І. Леніна на Україні.

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 3—25, 67—73, 107—115, 116—117.

Окремі лєнінські праці з інформативною метою були опубліковані в 4-х меншовицько-есерівських газетах. При цьому в супровідних редакційних матеріалах ідейні противники більшовиків, захищаючи свої класові інтереси, піддавали їх злісним нападкам, перекручено тлумачили зміст.

В усіх досліджених нами номерах періодичних органів першої та другої груп за період з 25 жовтня 1917 р. по березень 1918 р. було надруковано 47 творів В. І. Леніна — загалом 110 публікацій у 91 номері газет.

Поряд з творами В. І. Леніна важливе місце в пропаганді політики молодій Радянській державі належить законодавчим актам Раднаркому, ВЦВК та інших органів управління. Завдяки газетним публікаціям їх зміст ставав відомим широким народним масам, які переконувалися, що робітниче-селянська влада стоїть на боці інтересів трудящих, й активно включалися у будівництво нового життя. За нашими підрахунками, наприкінці жовтня 1917 р. — в березні 1918 р. декрети Радянської держави надрукували 30 газет Рад, що перебували на різних політичних платформах. За той період вони вмістили 172 документи, з яких 36 було присвячено процесу зламу старого і формування нового державного апарату, 32 — створенню передумов для будівництва економічної бази соціалізму, 20 — боротьбі більшовицької партії й Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним за вихід з першої світової війни, 13 — розв'язанню національного питання тощо. Більшовики добивалися обов'язкового вміщення на сторінках газет документів, які мали програмний характер. Загальна кількість законодавчих актів, опублікованих кожним періодичним органом, залежала насамперед від того, в руках яких політичних партій він перебував.

Преса Рад є одним з небагатьох джерел, які можуть дати цінну інформацію про боротьбу робітничого класу та його союзників під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади на Україні. При її використанні слід враховувати ту обставину, що в момент перемоги Великого Жовтня переважна більшість розглядуваних періодичних видань перебувала на меншовицько-есерівських позиціях. Це накладало відбиток на висвітлення ними революційних подій у центрі й на місцях.

Насамперед розглянемо матеріали більшовицьких газет. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» перейшли на платформу більшовиків зразу ж після перемоги Великого Жовтня. № 168 від 27 жовтня (9 листопада) вийшов під лозунгами «Хай живе влада Рад!» та «Хай живе революційний уряд Рад!». Опублікована у ньому редакційна стаття під назвою «Стару владу повалено» вітала соціалістичну революцію в Росії й закликала трудящих до її підтримки. Більшовицький «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов» у № 1 від 1 листопада 1917 р. надрукував повідомлення про Жовтневе збройне повстання в Києві. У редакційних статтях «Через що боротьба?» і «Хід подій (наступні завдання)» (№№ 1 та 4 від 1 й 4 листопада 1917 р.) газета піддала різкій критиці зрадницькі дії меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів і сформулювала головні завдання в боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату на Україні.

Протягом першої половини листопада 1917 р. статті, в яких розкривалося історичне значення створення першої у світі держави робітників та селян, пропагувалися рішення II Всеросійського з'їзду Рад і висвітлювалася діяльність Раднаркому на чолі з В. І. Леніним, були опубліковані в таких періодичних органах, як «Солдат и рабочий», «Дело революции», «Голос солдата», «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов» тощо.

Велику джерелознавчу цінність становлять звіти виконкомів Рад

Києва, Харкова, Катеринослава, Юзівки, Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст і населених пунктів про засідання, на яких обговорювалося питання про ставлення до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як правило, у них міститься майже дослівний виклад промов виступаючих. Незважаючи на певну тенденційність деяких з них, з цих матеріалів можна почерпнути об'єктивні дані про гостру політичну боротьбу в Радах у жовтневі дні. На переважній більшості засідань представники більшовицьких фракцій, виражаючи волю пролетаріату й біднішого селянства, висували вимогу переходу влади до Рад. Однак меншовики, есери та представники дрібнобуржуазних націоналістичних партій, скориставшись своєю кількісною перевагою, не допустили у той період встановлення Радянської влади в більшості районів України. На вимогу більшовиків у 10 газетах Рад були опубліковані тексти резолюцій, запропонованих ними під час обговорення питання про владу. Ці публікації відіграли важливу роль у посиленні ідеологічної роботи місцевих організацій РСДРП(б) серед мас, у викритті дрібнобуржуазних партій як ворогів соціалістичної революції, вірних прислужників буржуазії та поміщиків.

Численні матеріали періодичних видань Рад незаперечно доводять, що робітники, солдати, селяни-бідняки України всупереч зрадницькій позиції есери-меншовицького керівництва цими органами були настроєні по-революційному, висловлювали готовність боротися за встановлення диктатури пролетаріату. Показовим є, зокрема, такий факт. 31 жовтня 1917 р. угодівська більшість Юзівської Ради на засіданні засудила переможне збройне повстання в Петрограді й виступила проти Радянської влади. Тоді більшовики Юзівки винесли свою резолюцію на обговорення робітників міста, а також найближчих шахт і рудників. Про його результати можна дізнатися з матеріалів, опублікованих в «Известиях Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов». З 2 по 28 листопада 1917 р. у 9-ти номерах газети було вміщено 27 ухвалених трудящими різних підприємств резолюцій про владу. 26 з них вітали соціалістичну революцію в Росії, рішення II Всеросійського з'їзду Рад, створення робітничо-селянського уряду, висловлювали йому свою гарячу підтримку. Тільки у резолюції меншовицько-есерівської більшості Юзівської Ради заперечувалася необхідність переходу влади до трудящих. Наведені дані є яскравим свідченням того, що величезна більшість робітників Юзівки йшла за більшовицькою партією. В цілому протягом листопада — грудня 1917 р. у пресі Рад України було надруковано близько 150 резолюцій засідань, зборів, мітингів робітників, селян, солдатів та матросів, які вимагали встановлення диктатури пролетаріату.

Одним з першорядних завдань, що стояли перед більшовиками у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, було завоювання Рад, перетворення їх в органи диктатури пролетаріату. Особливо важливе значення мав перехід на більшовицькі позиції Рад найбільших промислових центрів — Харкова й Катеринослава. Хід більшовизації Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів висвітлювала, зокрема, меншовицько-есерівська газета «Известия Юга». Вона опублікувала з цього питання 7 матеріалів, у тому числі звіт про засідання Ради 3 листопада, на якому було прийнято пропозицію більшовиків про необхідність проведення часткових перевиборів на тих підприємствах, де цього хочуть робітники (№ 192 від 5(18) листопада 1917 р.); дані про результати перевиборів Ради на паровозобудівному заводі, що закінчилися перемогою більшовиків (№ 196 від 10(23) листопада 1917 р.); звіт про пленарне засідання 10 листопада, де, незважаючи на шалений опір меншовиків, есерів та українських соціал-демократів, було вперше прийнято більшовицьку резолюцію про владу (№ 199 від 14(27) листопада 1917 р.); звіт про засідання Ради

19 листопада, на якому більшістю голосів було вирішено переобрати її виконком (№ 205 від 21 листопада (4 грудня) 1917 р.); дані про кількісний і персональний склад обраного виконкому, куди ввійшли 19 більшовиків (з 40 членів), у тому числі Ф. А. Сергєєв (Артем), С. Ф. Буздалін, Ю. Д. Тиняков та ін. (№№ 209 і 210 від 26 й 28 листопада (9 та 11 грудня) 1917 р.); звіт про перше засідання виконкому нового складу, коли його головою був обраний керівник Харківського комітету РСДРП(б) Ф. А. Сергєєв (Артем) (№ 210 від 28 листопада (11 грудня) 1917 р.); звіт про екстрене пленарне засідання Ради з питання про ставлення до буржуазно-націоналістичної Центральної ради, на якому була прийнята більшовицька резолюція, що засуджувала її контрреволюційну політику й вимагала негайного скликання Всеукраїнського з'їзду Рад (№ 209 від 26 листопада (9 грудня) 1917 р.). І хоч на сторінках «Известий Юга» дістали відображення всі основні етапи більшовизації Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, однак для всебічного дослідження цього питання наявних у газеті матеріалів явно недостатньо. Звіти про її засідання дуже короткі. Як правило, вони обмежувалися лише інформацією про питання, що розглядалися, й прийняті рішення. Газета не друкувала виступів депутатів — більшовиків, які брали участь у дебатах, не висвітлювала діяльності більшовицької організації міста в період підготовки та проведення перевиборів Ради, не давала, як правило, відомостей про їх результати на підприємствах Харкова, а також у військових частинах місцевого гарнізону. Тому ці матеріали треба використовувати в комплексі з іншими історичними джерелами.

На відміну від «Известий Юга», газета «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» під тиском членів більшовицької фракції в Раді, які вимагали гласності у висвітленні кампанії по її перевиборах, приділяла питанню переходу Ради на ленінські позиції значну увагу. Вона вмістила з цього питання 38 матеріалів, у тому числі звіт про засідання Ради 16 листопада, де на вимогу більшовиків було прийнято рішення про перевибори цього органу (№ 192 від 18 листопада 1917 р.); звіт про її засідання 4 грудня, на якому було ухвалено більшовицьку резолюцію про владу (№ 204 від 6 грудня 1917 р.); звіт про перше пленарне засідання перебраної Ради 9 грудня, де було затверджено склад тимчасового виконавчого комітету, до якого, крім 4-х українських соціал-демократів, ввійшли 8 більшовиків на чолі з Й. О. Петровським (№ 208 від 12 грудня 1917 р.); звіт про друге її пленарне засідання 19 грудня, під час якого було обрано президію цього органу на чолі з Е. Й. Квірінгом (№ 216 від 21 грудня 1917 р.). У газеті публікувалися також повні тексти протоколів мандатної комісії по виборах до Катеринославської Ради (№№ 209, 212, 215, 216, 218 відповідно від 3, 16, 20, 21, 23 грудня 1917 р.). В них називаються заводи, установи й організації, що брали участь у цій кампанії, подано загальну кількість обраних депутатів та їх списки. Це єдині документи, в яких детально висвітлюється хід більшовизації Рад України у листопаді 1917 р. — березні 1918 р., що дійшли до нашого часу. Зіставлення текстів інструкції по виборах, складеної меншовиками й есе-рами, яку вони намагалися видати за «істинно революційну» і «по-справжньому демократичну», та протоколів мандатної комісії дає уявлення про те, до яких махінацій вдавалися представники дрібнобуржуазних партій, щоб зберегти свій вплив у Раді. Коли згадана інструкція почала застосовуватися на практиці, виявилось, що робітники найбільшого в Катеринославі Брянського заводу, на якому працювали 10 тис. чол., мали обрати до Ради 30 депутатів, а члени спілки торгово-промислових службовців, у якій налічувалося 495 чол., — 34²¹. В № 218 газети від 23 грудня 1917 р. вміщено протокол засідання

²¹ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 321.

президії Катеринославської Ради від 20 грудня, на якому було дано принципову оцінку подібним явищам і вжито заходів для докорінного виправлення становища.

Періодичні видання місцевих Рад дають можливість простежити, як відбувався процес переходу на більшовицькі позиції ще 10 Рад України, в тому числі Юзівської, Миколаївської, Херсонської, Роменської та ін.

Друковані органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів опублікували значну кількість матеріалів, у яких висвітлювалася боротьба більшовиків за створення Української Радянської держави. Насамперед це звіти і резолюції засідань 14 Рад України, де в обстановці гострих політичних суперечок обговорювалося питання про ставлення до Центральної ради та скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. На кожному з них більшовики вимагали негайного скликання цього з'їзду, який проголосив би Радянську владу на Україні.

Широкі маси трудящих рішуче підтримували ці вимоги. Про це свідчать резолюції зборів робітників, солдатів і селян-бідняків, які різко засуджували буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вітали скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, схвалювали його рішення. У досліджених нами номерах «Вісника УНР» опубліковано 24 такі матеріали, «Вестника УНР» — 16, «Известий Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» — 14, «Голоса революции» — 13 тощо. В цілому за листопад 1917 р. — січень 1918 р. у періодиці Рад з'явилося понад 90 резолюцій аналогічного змісту.

Яскравими документами, що об'єктивно відображають ставлення трудящих мас до Центральної ради як лютого ворога українського народу й захисника інтересів буржуазії та поміщиків, є листи читачів, надіслані до газет Рад. «Вісник УНР» вмістив, зокрема, листи «Думи українця» (№ 8 від 12 січня 1918 р.) і «Думки про російську революцію» (№ 11 від 16 січня 1918 р.). В «Голосе солдата» було опубліковано листи «Більшовицький уряд і національна гідність» (№ 76 від 10 грудня 1917 р.) та «Куди нас ведуть» (№ 78 від 15 грудня 1917 р.). Матеріали аналогічного змісту з'являлися і на сторінках інших друкованих органів Рад. Автори листів — робітники, солдати, матроси — усвідомлювали спільність класових інтересів усіх трудящих Радянської Республіки, обстоювали ідею братерського союзу українського народу з великим російським народом у боротьбі проти соціального й національного гноблення.

Місцеві організації РСДРП(б) вміло використовували пресу Рад для роз'яснення масам основних положень ленінської національної програми, конкретних завдань по її реалізації на Україні. Статті з цієї проблеми вміщували всі друковані видання Рад. У листопаді — грудні 1917 р. активну пропагандистську діяльність проводила, зокрема, більшовицька газета «Пролетарская мысль», яка за два місяці опублікувала 28 статей з національного питання.

Велику роль у викритті справжнього обличчя Центральної ради відіграв друкований орган Румчероду «Голос революции» після його переходу на ленінські позиції (з № 133 від 17 грудня 1917 р.). За період до 31 січня 1918 р. (№№ 133—164) більшовики Одеси опублікували в ньому 16 статей, які відзначалися високим теоретичним рівнем і великою кількістю переконливих фактів. Серед них необхідно виділити статті «Політика Центральної ради» (№ 133 від 17 грудня 1917 р.), «Земельне питання і Рада» (№ 134 від 19 грудня 1917 р.), «Перемога Радянської влади на Україні» (№ 145 від 6 січня 1918 р.), «Про що говорить четвертий універсал» (№ 150 від 14 січня 1918 р.) та ін.

З кінця грудня 1917 р. активну пропаганду політики Української Радянської держави розгорнули газети ВУЦВК і Народного секрета-

ріату — «Вестник УНР» та «Вісник УНР». Лише протягом січня 1918 р. на сторінках останнього з'явилося 20 статей і кореспонденцій, в яких було піддано аргументованій критиці намагання Центральної ради спинити розвиток революційного руху. Масова роз'яснювальна робота більшовиків на сторінках періодики Рад сприяла зростанню політичної свідомості мас, мобілізації їх на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення диктатури пролетаріату на Україні.

Таким чином, преса Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів дає науковцям важливий матеріал, який допоможе їм детальніше висвітлити боротьбу за встановлення й зміцнення Радянської влади на Україні. Найбільшу цінність, звичайно, становлять матеріали друкованих органів Рад більшовицького напрямку, для яких характерні охоплення широкого кола питань, різноманітність і багатоплановість змісту, тісний зв'язок з робітниками й селянами, об'єктивність та дієвість. Водночас дослідникам не слід ігнорувати й публікації меншовицько-есерівських газет, які наочно демонструють зрадництво дрібнобуржуазних партій, наводять багато конкретних фактів з розглядуваної проблематики. Всебічний джерелознавчий аналіз періодики Рад сприятиме підвищенню ідейно-теоретичного рівня наукових праць з історії Великого Жовтня, дальшій розробці її недостатньо вивчених питань.

І. М. СЕРГІЙЧУК

(сmt. Першотравневе Овруцького
р-ну Житомирської обл.)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ КУРСОМ КОМУНІСТИЧЕСКОГО СОЗІДАНИЯ

*Социально-экономическое, политическое и
духовное развитие Украинской ССР в
условиях зрелого социализма*

Ред. кол.: Лихолат А. В. (отв. ред.) и др.

Киев: Наук. думка, 1983.—280 с.

Увагу широкої громадськості привернула видана нещодавно колективна монографія «Курсом коммунистического созидания». Її автори — науковці Інституту історії АН УРСР — створили узагальнюючу працю про соціально-економічний, політичний і духовний розвиток Української РСР на сучасному етапі. Одночасно в ній на основі рішень XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, а також XXVI з'їзду Компартії України показано перспективи на 80-і роки. Все це насамперед і визначає безумовну актуальність дослідження, його новизну й те позитивне значення, яке воно має для наукового та ідейно-політичного життя.

Досягненню поставленої авторами мети підпорядкована структура видання. Вже перелік питань, визначених у 17 параграфах, об'єднаних у три розділи, свідчить про достатню широту розкриття проблеми. У книзі згідно з висновками, що містяться в партійних документах, охарактеризовано сутність розвинутого соціалістичного суспільства, показано основні шляхи і напрями його вдосконалення, що становить головний зміст діяльності партії й народу на сучасному етапі. Особлива увага приділяється в монографії розкриттю процесу зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС як ядра радянської політичної системи. Чільне місце, зокрема, відведено ідеологічній роботі парторганізацій України, комуністичному вихованню радянських людей, забезпеченню їх свідомої, діяльної участі в житті нашого суспільства, формуванню у кожного трудівника активної життєвої позиції.

Значний інтерес становить висвітлення авторами ролі партійних організацій у комплексному розв'язанні питань суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку на основі забезпечення тісної єд-

ності ідейно-політичної та організаторської роботи. Матеріали книги переконливо свідчать, що, перетворившись на авангард усього радянського народу, КПРС не втратила своєї класової сутності як партія робітничого класу. Вона є надихаючою й організуючою силою, політичним вихователем і керівником трудящих усіх націй і народностей нашої Батьківщини, що становлять нині нову історичну спільність — радянський народ. У монографії розкрито провідна роль робітничого класу в різних суспільних сферах — у піднесенні народного господарства, зміцненні матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, вдосконаленні радянської політичної системи.

Грунтовно досліджено в книзі розвиток економіки нашої республіки як невід'ємної складової частини єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Першорядну роль у цьому процесі відіграє прискорення темпів науково-технічного прогресу, піднесення ролі науки в інтенсифікації суспільного виробництва. На значному фактичному матеріалі автори показали форми і методи впровадження у виробництво досягнень НТР, що дає можливість забезпечити високі кінцеві результати при найменших затратах сировини, матеріалів, електроенергії, палива, фінансових і трудових ресурсів. Спрямовуючи зусилля вчених на проведення фундаментальних досліджень, партія зосереджує їх увагу на ключових народногосподарських проблемах, від розв'язання яких залежать корінні зміни в розвитку продуктивних сил.

Значну роль у послідовному здійсненні курсу КПРС на піднесення рівня народного добробуту відіграє розвиток сільського господарства. Детально охарактеризувавши Продовольчу програму СРСР, автори монографії аналізують перші кроки, спрямовані на її реалізацію, показують вплив прогресивних методів ведення землеробства і тваринництва на підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції.

Невід'ємним компонентом радянського способу життя, важливою умовою розв'язання соціальних і економічних проблем виступає соціалістичне змагання. Розкриваючи найбільш поширені нині його форми, автори глибоко аналізують розвиток відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги як дієвого засобу піднесення творчої активності мас, зміцнення дисципліни, примноження економічного потенціалу країни, що є міцною основою дальшого зростання народного добробуту.

У монографії переконливо показано, що найважливішою умовою успішного соціально-політичного й економічного розвитку

* Автори монографії: А. В. Лихолат, А. Д. Скаба, М. Г. Іщенко, Ю. О. Курносов, С. В. Кульчицький, П. П. Панченко, І. М. Маковійчук, М. Р. Плющ, Ю. В. Сиволоб, Р. А. Худяк, Л. А. Шевченко, Н. П. Барановська, А. М. Веселова, Н. О. Добровольська.

Української РСР є невтомне піклування КПРС, всього радянського народу про дальше всемірне зміцнення і розвиток нашої великої Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Український народ на власному досвіді пізнав могутню творчу силу ленінської дружби народів. Все, чого досягла Радянська Україна, — результат героїчної праці її робітників, колгоспників, інтелігенції, а також непорушної дружби і взаємодопомоги всіх народів Країни Рад.

Окремо в праці розглянуто піклування КПРС про здоров'я трудящих, охорону навколишнього середовища тощо. Автори наголошують, що систематичне проведення соціально-економічних і наукових заходів, спрямованих на попередження захворювань, поліпшення медичного обслуговування та створення найбільш сприятливих для життєдіяльності людини природних умов, стали характерними рисами соціалістичної дійсності.

Підбиваючи загальні підсумки аналізу монографії, слід відзначити, що в ній комплексно висвітлено питання соціально-економічного, політичного й духовного розвитку Української РСР в 70-і — на початку 80-х років, розглянуто основні напрями вдосконалення суспільства зрілого соціалізму, показано боротьбу трудящих республіки під керівництвом Комуністичної партії, її організацій за здійснення рішень партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС.

Змістовне видання на позбавлене, однак,

і ряду недоліків. Використавши фактичний матеріал за 70-і та початок 80-х років, автори, на жаль, не обгрунтували належним чином обраних ними хронологічних рамок, не висловили власних поглядів на різні точки зору, пов'язані з періодизацією розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР.

У багатоплановому виданні нелегко розкрити всі аспекти тієї чи іншої проблеми з однаковою повнотою. І все ж, розглядаючи, наприклад, питання про підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих, всебічного розвитку охорони здоров'я, доцільно було б показати ту значну роботу, що проводилася в республіці, як і по країні в цілому, у зв'язку з Міжнародним роком дитини (1979 р.), підготовкою та проведенням XXII Олімпійських ігор у Москві (1980 р.) тощо.

В окремих місцях монографії значний фактичний матеріал недостатньо узагальнено і проаналізовано. Піднесенню рівня видання сприяло б і більш широке використання в ньому матеріалів інших наукових праць, присвячених даному періоду.

Незважаючи на висловлені тут зауваження, рецензована праця заслуговує на високу оцінку. Її з успіхом використовують науковці, викладачі, пропагандисти, агітатори, всі, хто цікавиться питаннями розвитку нашого суспільства в умовах зрілого соціалізму.

В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ)

АКТИВНИЙ ПОМІЧНИК ПАРТІЇ

Н. П. Барановская

Печать Советской Украины —
пропагандист дружбы народов СССР.

К.: Наукова думка, 1983, 126 с.

Як відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, вдосконалення розвинутого соціалізму обов'язково повинне включати продуману, науково обгрунтовану національну політику¹. Її здійснення вимагає послідовного виховання всіх радянських людей у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, глибокого усвідомлення спільності інтересів усіх народів Радянського Союзу.

Великий вклад у цю справу вносить періодична преса. Значний досвід роботи по пропаганді ідей дружби народів нагороджено засобами масової інформації й пропаганди УРСР. Його розкриттю присвячено рецензовану працю. Автор однією з перших в українській історіографії зробила спробу провести конкретно-історичний аналіз ролі преси в зміцненні економічного співробітництва народів СРСР в

умовах розвинутого соціалізму, дослідила зародження і розвиток деяких нових тенденцій, форм і напрямів її роботи. Цьому значною мірою сприяло залучення до наукового обігу ряду нових джерел. Так, поряд з партійною пресою, розглядається ряд суспільно-політичних, відомчих та наукових журнальних видань, зокрема «Економіка Радянської України», «Трибуна лектора», «Хлібороб України», «Україна», «Ранок» тощо. Позитивної оцінки заслуговує увага автора до видань, розрахованих на певні вікові категорії читачів, зокрема на молодь. Уперше стала предметом дослідження діяльність Радіо-телеграфного агентства України, архівні матеріали якого широко використано в праці.

У книзі переконливо показано, що журнали і газети республіки активно сприяють формуванню у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, непохитної ідейної переконаності, вихованню в них безмежної відданості ідеям Комуністичної партії, примиреності до пережитків минулого, до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

Аналізуючи діяльність журналів і газет України з позицій ленінського вчення про пресу як колективного пропагандиста, агітатора і організатора, автор зосереджує основну увагу на узагальненні досвіду її роботи в напрямі пропаганди зусиль тру-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 17.

дящих братніх республік СРСР, спрямованих на успішне функціонування і розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, який є матеріальною основою дружби народів СРСР.

У монографії переконливо розкрито таку характерну рису розвитку соціалістичного суспільства, як інтенсивна інтернаціоналізація економічного життя, що виявляється у міжреспубліканському взаємообміні різноманітною продукцією, співробітництві братніх республік у ході будівництва народногосподарських комплексів загальносоюзного значення, а також у процесі зміцнення зв'язків науки і виробництва. При цьому вдало показано як високу політичну активність самої преси, так і її великий вплив на піднесення трудової й політичної активності мас.

Аналізуючи, наприклад, відображення газетами і журналами республіки процесу взаємообміну братніх республік матеріальними цінностями, автор підкреслює, що провідне місце в цих взаємозв'язках України займає РРФСР, і, як літописець, преса надає цим зв'язкам багато місця на своїх сторінках. Розглядається також багато публікацій, які розкривають економічні взаємозв'язки УРСР з Білорусією, Молдавією, іншими союзними республіками. При цьому автор звертає увагу і на певні недоліки у цій роботі.

В умовах функціонування єдиного народногосподарського комплексу країни представники всіх націй і народностей країни беруть участь у спорудженні великих народногосподарських об'єктів. Досліджуючи висвітлення періодичними виданнями цього прояву дружби народів,

автор спинається на безпосередній участі преси у налагодженні роботи на об'єктах.

Цілком слушним, на нашу думку, є виділення в рецензованій монографії спеціального структурного підрозділу, присвяченого аналізу публікацій про міжреспубліканські зв'язки науки і виробництва. Так, показано плідотворну роботу преси по висвітленню вкладу вчених братніх республік СРСР в розвиток народного господарства УРСР і науковців України — в народногосподарський комплекс країни.

Велику увагу приділено у монографії питанням висвітлення пресою участі трудящих України у міжреспубліканському соціалістичному змаганні. Зокрема, показано роботу періодичних видань по поширенню в УРСР передових трудових починів трудівників братніх республік, по впровадженню передового виробничого досвіду.

У книзі відзначається, що діяльність преси по пропаганді процесів інтернаціоналізації праці сприяє подоланню національної замкненості і відчуженості, проявів місництва і відомчого підходу у господарському будівництві.

Аналіз значного фактичного матеріалу, велика кількість цікавих прикладів дають підставу характеризувати рецензовану працю і як джерелознавче дослідження. Праця набагато виграла, якби автор подав більше обґрунтованих рекомендацій практичним працівникам щодо висвітлення питань дружби народів в пресі.

В цілому слід відзначити, що з виходом монографії Н. П. Барановської українська історіографія збагатилася цікавим дослідженням.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ)

НАДЗВИЧАЙНІ ФОРМИ ПАРТИЙНОГО КЕРІВНИЦТВА НАРОДНОЮ БОРОТЬБОЮ В ТИЛУ ВОРОГА

Партийное подполье.

Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны.

Редкол.: Макаров Н. И. и др.

М.: Политиздат, 1983.—352 с.

Одним з найважливіших завдань, поставлених перед істориками Комуністичною партією, є даліше поглиблене дослідження історії Великої Вітчизняної війни, зокрема боротьби радянських людей на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території СРСР, діяльності партійного підпілля. Саме процес створення і хід боротьби партійного підпілля у тилу ворога, провідна роль комуністів у керівництві народною війною за лінією фронту займають першочергове місце у комплексі питань, які нині привертають особливу увагу дослідників.

Безумовно, ці питання вже певною мірою висвітлені в радянській історіографії, насамперед в працях, присвячених різним аспектам боротьби радянських людей в тилу ворога. Однак до останнього часу не було створено комплексного дослідження про діяльність партійного підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. З огляду на це вихід підготовленої в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС рецензованої книги заслуговує схвалення.

Зміст монографії свідчить про велику роботу її авторського колективу в напрямі наукового аналізу досліджень своїх попередників, пошуку і вивчення нових архівних документів. У ній ґрунтовно розкрито питання створення і діяльності партійного підпілля в умовах фашистської окупації, організаторську і керівну роль у цьому ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, досліджується механізм партійного керівництва всенародною боротьбою у ворожому тилу, показано етапи розвитку кожної її форми: діяльність партійно-радянських формувань, організацій і груп комуністичного підпілля, участь населення у зриві політичних, економічних і воєнних заходів окупантів.

Достоїнством книги є широке висвітлення питань партійного керівництва боротьбою на тимчасово окупованій території, показ нерозривного зв'язку діяльності партійного підпілля з піднесенням бойової й політичної активності партизанів та підпільників. Велику увагу автори приділили також партійному будівництву у нелегальних умовах.

В праці докладно розглядаються такі важливі аспекти партійного будівництва, як створення мережі партійного підпілля та її організаційне зміцнення. На значному фактичному матеріалі авторам вдалося показати специфіку організації і розвитку підпілля в різних регіонах окупованої ворогом радянської території — в Білорусії, на Україні, в прибалтійських республіках. Це і відбір комуністів для роботи за лінією фронту, і їх підготовка, і влаштування явочних квартир тощо. Водночас у книзі належна увага приділяється труднощам, які виникали при формуванні партійного підпілля і зумовлювалися головним чином відсутністю досвіду в цій надзвичайно важливій справі. В праці наголошується, що структура підпільних організацій у різних місцевостях була неоднаковою, як і завдання, що ставилися перед ними.

В результаті великої роботи, проведеної ЦК компартії союзних республік, обласними і районними комітетами партії, в 1941 р. у тимчасово окупованих районах СРСР було створено досить широку мережу керівних підпільних партійних органів. Їх склад, структура, місця базування визначалися конкретною обстановкою, умовами боротьби з ворогом. Уже в 1941 р. за лінією фронту діяли 18 підпільних обкомів, понад 260 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних партійних органів. У книзі показано важкі умови жорстокого окупаційного режиму, терору, провокацій, в яких доводилося розгортати їм свою роботу. Однак, як цілком слушно зазначають автори, незважаючи на серйозні втрати, діяльність партійного підпілля справила великий вплив на посилення всенародної боротьби проти фашистських окупантів.

Важливою особливістю рецензованого дослідження є прагнення його авторів висвітлити принципи організаційної побудови партійного підпілля, внутріпартійної роботи і процес зростання лав ВКП(б) за тих умов. Ці питання з такою повнотою і докладністю чи не вперше знайшли висвітлення в радянській історичній літературі.

Однією з найважливіших умов існування і діяльності підпілля було дотримання основ конспірації, на що комуністи звертали особливу увагу. З цією метою вживалися спеціальні заходи, спрямовані на регламентування як процесу ведення партійної документації, так і функціонування самих органів і організацій, спілкування між їх членами. Все це, безперечно, ускладнювало організаційно-партійну діяльність, хоч і тоді, як правильно зазначається в книзі, партійне життя не припинялося. В праці також докладно розпові-

дається про те, що внаслідок обставин, що склалися, було істотно обмежено внутріпартійну демократію і посилено централізм, вироблено нову структуру побудови партійного підпілля, специфічну не лише для певної області, але й навіть району. При цьому ставилася мета поширити партійний вплив на всі верстви населення захопленої ворогом території. На виконання такого завдання була спрямована робота нелегальних ЦК Компартії України і Білорусії, оперативних груп та партійних центрів прибалтійських республік, підпільних обкомів партії і таких спеціальних органів, як окружкоми, а також міжрайонні партійні центри, групи і міжрайкоми, підпільні райкоми і міськкоми партії, первинні підпільні парторганізації, організаційні трійки і т. д. В книзі зроблена спроба обгрунтувати доцільність створення кожної з цих категорій парторганів, розкрити методи їх роботи в конкретній обстановці і завдання, які вони виконували, враховуючи своєрідність останньої.

До позитивних рис книги необхідно віднести зроблений її авторами докладний аналіз структури партійних органів й організацій, які діяли в партизанських краях і зонах, а також у загонах та з'єднаннях народних месників. Автори дійшли висновку, що структура парторганізації, які існували у партизанських краях і зонах, в основному була такою ж, як у довоєнний час, а партійних організацій загонів і з'єднань як збройних формувань наближалася до структури таких органів Червоної Армії, хоч і мала певні особливості, на чому наголошується у книзі. Особлива роль у партизанських формуваннях належала комісарам, які проводили організаційно-масову роботу в загонах і з'єднаннях, серед місцевого населення, виховували у партизанів високі морально-політичні якості, закликали радянських патріотів брати активну участь у боротьбі проти окупантів. Автори написали про них чи не вперше так повно і всебічно.

Книга містить багато факторів, які наочно розкривають провідну роль партійного підпілля в розвитку й активізації боротьби народних месників, процес перетворення боротьби народних мас у тилу ворога на один з вирішальних факторів перемоги над фашизмом. На великому матеріалі в ній висвітлюється діяльність партійних комітетів по забезпеченню широкого розмаху народної боротьби.

Завдяки величезній діяльності підпільних партійних організацій постійно зростала кількість партизанів і підпільників, про що докладно розповідається в рецензованій монографії. Автори показують значення преси, радіо, засобів агітації та пропаганди, інших форм ідеологічного впливу у політичній роботі парторганізації серед населення тимчасово окупованих територій, тісний зв'язок партизанів, підпільників, місцевого населення з радянським тилом, усією країною.

В книзі по-новому висвітлено й такі питання, як діяльність партійних і радянських органів по зміцненню партизанських

країв та зон, матеріальне забезпечення партизанів тощо, хоч вони й не мають прямого відношення до теми дослідження.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу, висловимо деякі побажання щодо поліпшення її змісту в разі підготовки до перевидання.

На наш погляд, структура монографії не зовсім досконала. В ній, наприклад, є спеціальний розділ «Діяльність підпільних партійних органів по відновленню Радянської влади у визволених партизанами районах і налагодженню в них господарського і політичного життя». Тим часом розділу про партійне керівництво збройною боротьбою в тилу ворога в монографії, на жаль, немає. Однак, як відомо, партизанські краї і зони створювалися в результаті активних бойових дій партизанських формувань. Не висвітлено в ній і питання про вплив партійного підпілля на розвиток такої наймасовішої форми боротьби радянських людей, як зрив економічних заходів окупантів. Усе це дещо звужує уявлення читачів про керівну роль партійного підпілля у всенародній боротьбі.

Розкриваючи процес організації та розвитку партійного підпілля, слід було б конкретніше показати механізм керівництва цією важливою справою з боку партійних органів, зокрема відділів чи інших структурних підрозділів ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, підпільних обкомів партії. Отже, необхідно було більш предметно пов'язати питання партій-

ного керівництва з розвитком всенародної боротьби з окупантами.

Як зазначалося вище, в монографії ґрунтовно розкрито багатогранну діяльність підпільних партійних органів, показано відмінність форм і методів їх роботи від статутних вимог, особливості їх організаційної структури в різних регіонах. Разом з тим, на нашу думку, в ній значно слабкіше висвітлено діяльність підпільних первинних партійних організацій і груп, що діяли безпосередньо в населених пунктах, не розкрито їх структуру, не показано, які форми їх роботи виявилися найбільш доцільними в боротьбі з ворогом.

Не завжди виправданим є звернення авторів до дискусійних питань з приводу вживання окремих наукових понять і термінів і наполягання на правомірності використання лише тих з них, які запропонували самі ж автори без належного в науковій практиці обґрунтування. В історіографічному огляді літератури чомусь відсутні деякі загальновідомі монографії.

Висловлені критичні зауваження не ставлять за мету применшити цінність рецензованої монографії. Її вихід у світ є вагомим вкладом у висвітлення процесу створення і діяльності партійного підпілля, його керівної ролі у всенародній боротьбі в тилу ворога.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ),

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

РІК БОРОТЬБИ І ПЕРЕМОГ

Академик Минц И. И.

Год 1918-й.

Москва: Наука, 1982, 576 с.

Книга академика И. И. Минца «Рік 1918-й» являє собою продовження, свого роду четвертий том, його капітального тритомного дослідження «Історія Великого Жовтня», удостоєного Ленінської премії.

Безсумнівним достоїнством рецензованої праці є широта розглянутих автором проблем. Поза його увагою фактично не залишилася жодна з основних ділянок тієї величезної роботи, що почалася в нашій країні під керівництвом ленінської партії після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і яка насамперед була спрямована на утвердження нового ладу та вироблення основ соціалістичного господарювання. Значною перешкодою для розгортання цієї творчої діяльності була імперіалістична війна, що тривала.

На великому фактичному матеріалі, в тому числі уперше введеному до наукового обігу, автор переконливо показує наполегливу боротьбу В. І. Леніна, ЦК РКП(б) за вихід молодого Країни Рад з війни. Партія передбачала, що імперіалістичні держави, силкуючись зменшити притягальну силу радянського декрету про мир, намага-

тимуться приховати його від народів, вдаватимуться до різних маневрів, аж до спроб перекрутити саме поняття демократичного миру. Тому В. І. Ленін з граничною чіткістю заявив, що справедливим або демократичним Радянський уряд визнає «...мир без анексії (тобто без загарбання чужих земель, без насильственого приєднання чужих народностей) і без контрибуцій»¹. Ці ленінські слова і в наші дні допомагають зривати маску миротворців із заправил імперіалістичних держав, які звинувачують СРСР в агресивності.

Боротьба за вихід з війни ускладнювалася ще й тим, що більшовикам доводилося долати протидію «тівокомуністичних» елементів у своїх рядах. Нерозуміння важливості підписання Брестського миру виявилось і в деяких партійних організаціях України. Потрібна була ленінська наполегливість і послідовність, його аргументована критика «лівих» комуністів, щоб життєва необхідність мирного перепочинку стала очевидною. Особливу роль у цьому відіграла праця В. І. Леніна «Дивне і пот-

¹ Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада): Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 25 — 26 жовт., (7—8 листоп.) 1917 р. — Повне зібр. творів, т. 35, с. 13.

ворне», опублікована в «Правде» 28 лютого 1918 р. VII з'їзд РКП(б) схвалив підписання мирного договору. Як наголошується в книзі, «це була велика, важлива і переконлива перемога В. І. Леніна» (с. 99).

У березні — квітні 1918 р. укладення Брестського миру підтримали обласні, губернські та повітові з'їзди Рад. Перемогою більшовиків з усіх питань порядку денного, в тому числі й тих, які стосувалися ставлення до війни і миру, була ознаменована робота II Всеукраїнського з'їзду Рад 17—20 березня в Катеринославі, що, на жаль, ще не дістало належного висвітлення в дослідженнях українських радянських істориків.

Книга І. І. Мінца нашокує на думку про те, що проблема боротьби за здійснення ленінської ідеї миру в роки громадянської війни потребує більш глибокої розробки. Зводить її лише до Брест-Литовського періоду, як це в основному робиться в історичній літературі, на наш погляд, зовсім невинновдано. Адже в центральних та місцевих архівах зберігається багатуший матеріал про велику роз'яснювальну роботу, що її проводили в цьому напрямі партійні організації після березня 1918 р. і до кінця війни. Губернські, міські та повітові партконференції, наприклад, постійно розглядали питання про політичний і поточний момент. В їх документах знайшли відображення засудження інтервенціоністських дій імпералістичних країн, заходи, спрямовані на максимальну мобілізацію сил для якнайшвидшого розгрому ворога і переведення країни на мирний шлях соціалістичного розвитку. Не випадково В. І. Ленін у доповіді на IX з'їзді РКП(б) назвав курс на розгортання господарського будівництва «війною за мир»². Відомо, що протягом 1918—1920 рр. Раднарком РСФРР багато разів звертався до урядів капіталістичних країн з пропозицією про укладення мирного договору. Зусилля Комуністичної партії й Радянської держави у цій справі знайшли також відображення в діяльності партійних організацій на місцях, що зафіксовано й у відповідних архівних документах, які чекають на своїх дослідників.

Значну частину рецензованої праці займає розкриття теми радянського будівництва, активне здійснення якого стало можливим в результаті завойованого на початку 1918 р. мирного перепочинку. Завдяки зосередженню на цій ділянці роботи досвідчених партійних сил вже на весну 1918 р. вдалося завершити процес об'єднання різних видів Рад депутатів (робітничих і солдатських, селянських та ін.). Тільки на їх губернських і повітових з'їздах у 1918 р. було представлено більш як 105 делегатів робітників і селян (с. 131).

У книзі І. І. Мінца дістала високу оцінку роль досвідчених партійних кадрів у радянському будівництві. Як відомо, у

багатьох працях, присвячених розглядуваному періодові, акцент при висвітленні даного питання робиться на залученні до цієї справи старих спеціалістів, що, безумовно, було дуже важливою справою. Однак В. І. Ленін, ЦК РКП(б) добре розуміли, що добитися швидких успіхів на ключових ділянках будівництва нового життя можна було насамперед завдяки широкому використанню тут партійних кадрів. На радянській роботі було зайнято й чимало більшовиків України. Так, на посту голови Катеринославського губвиконкому Ради робітничих і солдатських депутатів відразу ж після перемоги соціалістичної революції на Придніпров'ї працював Е. Й. Квірінг. Наприкінці листопада 1917 р. головою виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів було обрано Артема (Ф. А. Сергєєва). Велику радянську роботу проводили Я. Б. Гамарник, А. В. Іванов, І. Є. Клименко, сотні інших членів КП(б)У.

На широкому матеріалі архівних фондів, періодичної преси та документальних збірок автор ґрунтовно показує ленінську національну політику в дії, зокрема розкриває перші кроки, спрямовані на розв'язання національного питання в нашій країні. Значний інтерес становить зроблений у книзі аналіз ленінських праць, де обґрунтовується ідея якнайтіснішого союзу радянських республік.

Необхідність такого союзу диктувалася як військовими потребами, так і завданнями переходу до соціалістичного будівництва, грандіозний план якого було викладено в праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». І. І. Мінц показує, що вже в 1918 р. було вжито важливих заходів для виведення з катастрофічного становища економіки країни, розпочато промислове будівництво за планами ВРНГ та соціалістичну перебудову сільського господарства, створювалася мережа комбідів на селі, вступили в дію декрети про 8-годинний робочий день, про охорону праці жінок і підлітків тощо. В перші ж місяці свого існування Радянська влада прийняла ряд рішень, спрямованих на поліпшення житлових умов трудящих. Поступово почав складатися військово-політичний союз радянських республік.

В обстановці, коли, захищаючи завоювання Жовтня, молода Країна Рад змушена була вести тяжку збройну боротьбу проти об'єднаних сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, в центрі й на місцях спільно проводилася велика мобілізаційна та військово-політична робота з метою створення і зміцнення Червоної Армії, організації надійної системи її тилу. Увагу дослідників, широкого кола читачів привернуть наведені автором численні факти, узагальнюючі відомості, а також матеріал персоналії з даного питання.

Значний інтерес становлять сторінки книги, присвячені боротьбі народів окупованих територій нашої країни проти австро-німецьких загарбників. В окремому параграфі показано цілковитий крах, що його зазнали завойовники на Україні.

² Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з'їзд РКП(б) 29 берез. — 5 квіт. 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 237.

Незважаючи на всі звірства, до яких вдавалися окупанти, численні реквізиції та каральні експедиції, вони, за перебільшеними даними маріонеткового «уряду», спромоглися одержати на 1 липня 1918 р. приблизно лише четверту частину тієї кількості хліба, яку Центральна рада зобов'язувалася поставити їм на 1 червня. Наведений матеріал дав авторові можливість зробити принципово важливий висновок про те, що «визвольна війна українського народу зірвала плани німецьких імперіалістів, спрямовані на вивезення хліба з України і прорив голодної блокади Антанти за рахунок Східного фронту» (с. 435). Все це розширює наші уявлення про масштаби і значення боротьби народних мас проти окупантів та їх націоналістичних пособників, послідовники яких на Заході всіляко намагаються применшити роль трудящих України у спільному захисті всіма народами Країни Рад завоювань Жовтня.

Капітальна праця І. І. Мінца обмежується аналізом подій 1918 року. В ній неспростовно доведено, що успіхи, досягнуті під керівництвом В. І. Леніна, більшовицької партії у політичній, господарській, національній та військовій сферах уже на першому етапі громадянської вій-

ни, заклали міцний фундамент для перемоги над силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

На жаль, автору не вдалося уникнути окремих неточностей. Так, на с. 110 міститься твердження, що серед тих, хто виступав спочатку проти підписання Брестського миру, була й Катеринославська партійна організація. В дійсності ж таку позицію тимчасово займав лише Кайдакський райком РСДРП(б) Катеринослава³. На с. 429 II Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у березні 1918 р. в Катеринославі, помилково названо I з'їздом.

В цілому ж нова книга академіка І. І. Мінца — це капітальна комплексна праця, виконана з урахуванням сучасних досягнень радянської історіографії. Вона містить у собі багатющий фактичний матеріал, що дає можливість уявити всю велич гігантських звершень Країни Рад уже в перший рік її існування.

К. І. ПОЗНЯКОВ (Дніпропетровськ),
Л. О. ЛИХАНСЬКА (Дніпропетровськ),
В. Д. БРОННИКОВ (Дніпропетровськ)

³ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 249.

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ

Великої партії отряд:

*из истории большевистских организаций
Украины.*

*Киев: Политиздат Украины, 1983. — 309 с. **

Предметом дослідження рецензованої книги є найбільш важливі сторони історії більшовицьких організацій України з моменту їх зародження до об'єднання в Комуністичну партію України — один з бойових загонів ленінської партії.

Найхарактернішою особливістю рецензованої праці є те, що хоча за формою — це збірник статей, але вони, зберігаючи відносну автономність, водночас органічно інтегруються в єдине ціле. Саме завдяки такому комплексному, проблемно-історичному підходу до об'єкту дослідження в книзі висвітлено становлення і розвиток більшовицьких організацій України на базі єдиних для всієї ленінської партії теоретичних, політичних і організаційних принципів; показано видатну роль В. І. Леніна у створенні й діяльності більшовицьких організацій України протягом значного інтервалу часу; розкрито основні форми і методи керівництва більшовиків широкими народними масами України в боротьбі проти самодержавства і буржуазії, за

встановлення диктатури пролетаріату.

У збірнику використано новітні досягнення історико-партійної науки з широкого кола питань. Застосовуючи марксистсько-ленінську методологію історичного пізнання, автори збірника йдуть від уже відомих положень, розширюють, доповнюють і поглиблюють наші теоретичні знання в ряді складних, недостатньо вивчених, деяких «гострих», дискусійних проблем. Так, в книзі у теоретично-узагальнюючому плані на конкретному документальному матеріалі розглядається процес оволодіння більшовиками України ленінським стратегічним планом переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, розробленим у Квітневих тезах. Причому на відміну від деяких інших публікацій, у дослідницькому ракурсі даної праці цей процес зображується з усіма його плюсами і мінусами, складностями як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

У методологічному і пізнавально-історичному відношенні слід відзначити статтю В. Ф. Солдатенка «Більшовики України в боротьбі за створення політичної армії соціалістичної революції». В ній дано аналіз ленінської теоретичної спадщини з питань політичної армії соціалістичної революції як цілісної концепції, розкрито основні напрями і методи діяльності більшовиків України по її створенню. Автору, на нашу думку, вдалося в цьому плані наблизитись до більш повного визначення: «Під політичною армією соціалістичної революції слід розуміти очолювану і керовану Комуністичною партією масову політичну си-

* Редакционная коллегия: П. Л. Варгачук, И. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко.

лу (партія водночас є її невід'ємна, важлива складова частина), що включає найбільш активні, свідомі, революційні верстви робітничого класу, селянства та інших категорій населення, зацікавлених у поваленні капіталізму з метою розв'язання корінних питань суспільного розвитку, готових до рішучої боротьби за утвердження соціалістичного ладу — сили, яка при цьому бере участь не тільки у соціалістичному, а, водночас, і в цілому ряді демократичних рухів, впливає на їх спрямованість і характер, залучає в русло боротьби за перемогу соціалістичної революції» (с. 167—168).

Збірник привертає увагу насиченістю цікавим фактичним матеріалом, багатою історичною інформацією, значна частина якої вперше вводиться до наукового обігу. Для історико-партійної науки, зокрема, має значну цінність аналіз боротьби з опортуністичними тенденціями в соціал-демократичному русі на Україні в кінці XIX — початку XX ст., і особливо — визначення загальної чисельності членів більшовицьких організацій України в період їх оформлення. Так, у статті П. Л. Варгатюка «В. І. Ленін і становлення більшовицьких організацій України» вказується, що напередодні першої буржуазної демократичної революції ряди більшовиків України становили близько 1000 чоловік. Ця цифра включає і визначену вперше в науковій літературі кількість більшовиків у об'єднаних соціал-демократичних організаціях (с. 45).

Значна кількість фактів як історичних, так і історіографічних наводиться в книзі при висвітленні питань: В. І. Ленін і більшовицькі організації України в трьох російських революціях, співвідношення політичних сил на Україні в революції 1905—1907 рр., розвиток Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні. Деякі документи також розкривають питання боротьби більшовиків за маси, створення Червоної гвардії, партійного будівництва більшовицьких організацій України.

Весь зміст збірника свідчить, що утворення Комуністичної партії України як невід'ємної складової частини і бойового загону ленінської партії було підготовлене всім ходом визвольного процесу, поширення марксизму в країні, розвитком і діяльністю більшовицьких організацій, перемогою Великого Жовтня, утворенням Української Радянської Соціалістичної республіки. Збірник завершує стаття В. Ю. Мельниченка «Утворення КП(б)У — бойового загону єдиної ленінської партії», яка носить підсумковий, узагальнюючий характер, містить принципи наукові й політичні оцінки.

У рецензованій праці не рівнозначно розкрито весь комплекс поставлених питань. Збірник набагато виграв би, якби в ньому був ширше розкритий багатий арсенал засобів ідеологічної, масово-політичної роботи більшовиків у масах. У ньому в основному показано вплив на маси друкованої більшовицької пропаганди (періодичних видань, листівок, брошур). Відомо, якого великого значення надавали В. І. Ленін, більшовики мітингам, зборам,

масовкам, лекціям, читанню рефератів і доповідей, бесідам, індивідуальній агітації і т. п. як ефективним засобом політичного виховання пролетаріату, трудящих мас, мобілізації їх на боротьбу за перемогу демократичної і соціалістичної революції. Ці та інші форми усної агітаційно-пропагандистської роботи активно використовувались більшовиками для організації контрпропаганди, спрямованої на нейтралізацію впливу на робітничий клас і його союзників буржуазної та дрібнобуржуазної (в тому числі націоналістичної) ідеології, на політичні викриття царського та буржуазного Тимчасового урядів, різних наклепів та спекуляцій, до яких вдавались тодішні перекручувачі теорії і політики ленінської партії. Контрпропагандистська робота більшовицької партії в дожовтневий період, на жаль, ще не стала об'єктом спеціальних досліджень.

Висвітлення такої багатопланової проблеми, як боротьба більшовиків України за створення політичної армії демократичної революції у відповідних статтях розглядається лише пунктирно. За межами дослідження залишилися, зокрема, міські середні верстви, які, як відомо, були складовою частиною революційно-демократичного табору буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 і 1917 років. Правда, в цьому аспекті в книзі наводяться окремі факти, але й вони здебільшого виступають як фіксація поодиноких ізольованих подій, вихоплених з безлічі зв'язків і процесів розгляданого періоду, і тому, природно, не відтворюють близьку до дійсності картину участі цих верств у всенародній боротьбі проти царизму.

У книзі зроблено спробу показати неспроможність буржуазних і націоналістичних фальсифікацій з розглядуваних питань історії більшовицьких організацій України. Однак, на сторінках дослідження акцентується увага, на жаль, лише на викритті по суті однієї загальної для всіх фальсифікаторів позиції, яка зводиться до того, що більшовизм, як «суто російське явище», не мав нібито ґрунту на Україні, а розвиток революційних процесів у даному регіоні носив якийсь «особливий», «національний» характер. На наш погляд, бажано було б опублікувати спеціальну статтю, в якій аргументовано розкривалася б сутність новітніх тенденцій у «радянським» фальсифікаціях.

Неоднозначно сприймаються окремі підрахунки і дані. Наприклад, у збірнику зазначається, що наприкінці жовтня 1917 р. чисельність більшовиків України становила близько 50 тис. членів (с. 169), а в листопаді — вже 72 тис. (с. 223). У контексті історичного процесу і подій осені 1917 р. сам факт зростання лав більшовицької партії і, зокрема, партійних організацій України не викликає сумнівів. Однак зауважимо, що автори збірника в попередніх своїх працях наводять інші дані (напередодні Жовтня — 60 тис. членів партії на Україні)¹. Цифра, що характеризує чисельність

¹ Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917—липень

більшовиків України в листопаді 1917 р. (72 тис.) приблизна, оскільки включає в себе відомості про чисельність більш як половини організацій Донецько-Криворізької області і Південно-Західного краю за станом на липень та жовтень того року. Посилаючись на багатотомну історію КПРС, автори вказують, що більшовики України становили понад $\frac{2}{3}$ членів партії, які працювали того періоду серед трудящих національних районів країни (с. 223). Чисельність більшовиків інших національних районів, на наш погляд, тут занижена, тому що в ній не відбито відомостей новітніх досліджень. За нашими далеко не повними підрахунками, чисельність більшовицьких організацій Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Молдавії, За-

кавказзя, Середньої Азії та Казахстану, національних районів Сибіру у жовтні-листопаді 1917 р. становила приблизно 90 тис. чоловік².

Проте висловлені вище зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованого дослідження, яке розраховане на увагу широкого кола читачів. Хотілося б також сподіватись, що з виходом у світ рецензованої праці буде покладений початок відродженню відповідними видавництвами Української РСР такого цікавого і потрібного суспільствознавцям наукового жанру, як фундаментальний збірник монографічних статей з актуальних проблем історико-партійної історіографії.

В. І. ПОЛОХАЛО

1918 рр.).— Харків, 1972, с. 25; Варгас П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980, с. 245.

² Див.: Минц И. И. История Великого Октября. Триумфальное шествие Советской власти.— М., 1973, т. 3, с. 600, 638; Великая социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1977, с. 515—516; История Белорусской ССР.— Минск, 1977, с. 240 та ін.

ЦІННИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ

Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я.,
Смолій В. А.

Історія Української РСР. Навчальний посібник для 7—8 класів. (За ред. В. Г. Сарбея).—

К.: Рад. школа, 1983.— 159 с.

Формування нової людини — будівника комунізму завжди перебувало й перебуває в центрі уваги Комуністичної партії й Радянської влади. Важливі завдання в цій справі покладаються на загальноосвітню і професійну середню школу.

Практика комуністичного будівництва в СРСР незаперечно показала, що в умовах розвинутого соціалізму виховні функції школи зростають і процес навчання й виховання потребує дальшого вдосконалення. На XXVI з'їзді КПРС порушувалося питання про необхідність поліпшення шкільних програм і підручників. Значну увагу поліпшенню навчання та виховання молоді приділив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС. На виконання настанов Пленуму було розроблено і на початку 1984 р. опубліковано для всенародного обговорення Проект ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». В цьому важливому документі сформульовані основні науково-педагогічні, ідейно-теоретичні й методичні вимоги, яким має відповідати зміст сучасного шкільного підручника. В ньому вказується також на необхідність удосконалення діючих і створення нових підручників. Невід'ємною ви-

могою до кожного з них повинна бути висока ідейність, науковість, доступність і стислість.

Новий навчальний посібник з історії Української РСР для 7—8 класів, яким уже користуються вчителі й учні, своїм фактичним матеріалом і методичним апаратом в основному, на нашу думку, відповідає сучасним вимогам. Він спирається на великий досвід шкільної практики в цілому і, зокрема, на найновіші досягнення методики навчання й виховання учнів. У ньому враховані також результати наукових розробок радянських учених у вивченні історичного минулого Української РСР від найдавніших часів до початку нинішнього століття (саме такий період охоплює рецензований посібник).

Заслугове схвалення те, що автори ретельно відібрали основне у висвітленні багатовікового історичного процесу. Зважаючи на необхідність активізації мислення учнів у процесі їх навчання на уроках і при виконанні домашніх завдань, у рецензованій праці широко використовується система відсилань до відповідних розділів нових підручників з історії СРСР для 7-го і 8-го класів, до підручників загальної історії (стародавньої, середньовічної, нової) та до курсів російської й української літератур, географії, біології й інших предметів шкільної програми. Все це підвищує якість навчання школярів, формує в них навички пізнавально-творчої діяльності, дає змогу уникнути дублювання у викладі конкретних історичних фактів.

З рецензованого посібника учні можуть дізнатися про багатьох ватажків селянських повстань, керівників робітничих

страйків, видатних революціонерів, учених, письменників, народних умільців.

Розповідаючи про перших поширювачів учения марксизму на Україні, автори не тільки згадали великого українського революціонера-демократа І. Я. Франка, але й цілком слушно процитували одне з місць його історико-публіцистичного нариса «Про соціалізм»: «Ідея соціалізму просте, зрештою, до найшлішнішого збратання (федерації) людей із людьми й народів із народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, просте тим самим до скасування підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом... і до скасування всяких класових привілеїв і всіх станів та до цілковитого зрівняння прав чоловіка із правами жінок» (с. 143).

У рецензованій праці вміщено чимало переконливих фактів, в яких висвітлюються братерські зв'язки російського й українського народів, таких близьких «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. Це лєнінське положення автори не тільки доречно цитують на одній із сторінок посібника, а й взяли його за основоположну методологічну настанову. Важко переоцінити ідейно-політичне, виховне значення посібника. В основі його — виховання школярів на патріотичних, інтернаціоналістичних, бойових, революційних і трудових традиціях, які вироблялися в ході багатовікової боротьби трудящих мас проти експлуататорського ладу, за соціалізм і національне визволення.

На нашу думку, можна було б ширше подати матеріал про феодальну роздробленість, про зв'язки України із зарубіжними народами, навести більше відомостей про місце Києво-Могилянської колегії у всеслов'янській історії, про зв'язки української музичної культури з культурою інших європейських народів. Варто було б згадати про перебування на Україні Д. Гурамішвілі, про І. Франка як перекладача «Капіталу» К. Маркса тощо.

У посібнику вміщено чимало нових фактичних даних, які, без сумніву, роблять його ґрунтовнішим порівняно з попередніми виданнями. Наприклад, нові факти наводяться з історії культури, а відомі раніше в ряді випадків осмислено по-новому. Цікавими є цифрові дані про кількість населення на Україні в різні часи, про кількість селян-кріпаків тощо. В посібнику значно більше уваги, ніж у попередньому, приділено класовій боротьбі, питанням соціального розшарування в середовищі козацтва.

У рецензованій праці вміщено чимало ілюстрацій, зокрема, портретів визначних історичних осіб. На нашу думку, окремі з них можна було б підібрати більш вдало. Так, на с. 118 подано уявний портрет Устима Кармалюка, створений одним з радянських митців, а на с. 129 згадується відомий портрет цього ж народного героя, написаний з натури видатним художником

В. А. Тропініним. Мабуть, краще було б вмістити саме цей портрет, з поясненням історії його написання. Фрагмент картини групи радянських художників «Переяславська рада» при всій його важливості, мабуть, не варто було давати двічі. Учням важко зрозуміти суть фрагмента картини «Жнива» В. Д. Орловського, оскільки відсутні пояснення до неї.

Підвищенню наукового рівня й активізації розумової діяльності учнів сприяють система завдань і запитань евристичного характеру, якими супроводжуються розділи, висновки до них і документи. Так, наприклад, після тексту «Давньоруська культура» сформульовані запитання: 1. Хто, на вашу думку, був головним творцем високішої самостійної культури Київської Русі? Які ще фактори вплинули на її розвиток? 2. Охарактеризуйте стан письменності, освіти Київської Русі. Ці та інші питання, розраховані на подання учням допомоги у виробленні умінь і навичок аналізувати навчальний матеріал, сприяють розвитку самостійної розумової діяльності, вчать розкривати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати послідовність фактів, виділяти головне і загальне, оцінювати явища, виявляти класову сутність фактів тощо.

В посібнику вміщено чимало документів, які висвітлюють різні сторони історичного процесу. Наведені уривки супроводжуються системою творчих завдань. Тим самим автори посібника врахували ті методичні вимоги, що ставляться перед проблематикою сучасного уроку — перетворити знання в переконання, в керівництво до дії, в формування в учнів глибокого інтересу до предмета. Одним з прийомів розвитку такого інтересу є використання найрізноманітніших документів: мемуарів, свідчень очевидців, селянських скарг. Це і розповідь візантійського імператора Маврикія Стратега про життя слов'ян у VI ст., і виписка з літопису про поширення освіти в Київській Русі за часів Ярослава Мудрого, і фрагмент з поеми «Слово о полку Ігоревім» про битву на річці Каялі (1185 р.), і виписка з «Щоденника військових дій Полтавської битви», і скарга селян с. Лобків Стародубського полку до Малоросійської колегії (1722 р.), і текст з «Руської правди» П. І. Пестеля та багато ін. Саме така конкретизація історичного матеріалу допомагає учням створити яскраве уявлення про події, типові явища, епоху, яка вивчається, поглиблює в них інтерес до предмета. Використання цього матеріалу вчителем робить його розповідь більш переконливою і захоплюючою. Частина таких документальних матеріалів вміщена на останніх сторінках книги як додаток, але, на жаль, ніякими методичними вказівками вона не супроводжується, в передмові про них також немає жодної згадки.

Науковий і методичний рівень навчального посібника «Історія Української РСР» досить високий. Явища й події в ньому викладаються логічно, послідовно, яскраво й доступно.

¹ Ленін В. І. Україна. — Повне зібр. творів, т. 32, с. 334.

Заслугує схвалення те, що до кожного з дев'яти розділів посібника зроблені висновки. Це допоможе учням глибше опанувати матеріал, набуті навички й уміння узагальнювати, робити висновки з навчального матеріалу.

Вдалим є поліграфічне оформлення посібника. В тексті для заголовків, розділів, параграфів, літтариків, для виділення нововведених понять, дат, географічних назв і прізвищ використані різні шрифти. Після назв розділів дається й перелік параграфів. Але в змісті книги чомусь вказані лише розділи. Думаємо, що й там доцільно було б дати також і назви параграфів, що сприяло б систематизації набутих знань. Позитивною методичною новинкою є ко-

ротка «Хронологічна таблиця», вміщена на внутрішній стороні обкладинки.

На наш погляд, доцільно було б в кінці посібника дати словник понять і список рекомендованої науково-популярної, мемуарної, художньої літератури, зокрема, історичних повістей і романів класиків російської та української літератури.

В цілому посібник, безумовно, сприятиме поглибленню вивчення вітчизняної історії в школі. Він допоможе розгортанню творчої, вдумливої роботи вчителя й учнів.

Г. В. СІЧКАР (Київ),
С. М. ШЕВЧЕНКО (Київ),
А. Л. ЗІНЧЕНКО (Вінниця)

ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Шмелев В. Г.

*Музеи под открытым небом.
Очерки истории возникновения и развития
Киев: Наук. думка, 1983.—120 с.*

Однією з форм збереження і показу пам'яток історії й культури є музеї просто неба, де в умовах, наближених до природних, комплексно експонуються твори народної архітектури та побуту, мистецтва, знаряддя праці. В СРСР налічується більше 40 таких музеїв. Кількість відвідувачів у них постійно зростає. Це свідчить про їх велике наукове і виховне значення, про необхідність дальшого вдосконалення їх багатогранної діяльності, вивчення й узагальнення найкращого, найціннішого досвіду.

Робота музеїв просто неба певною мірою вже висвітлена в літературі переважно етнографічного спрямування. Рецензована книга — одна з перших і досить вдалих спроб дослідити саме історію виникнення й розвитку таких музеїв у нашій країні та за кордоном. Її автор має великий практичний досвід в організації подібних закладів, певний час вивчав їх діяльність за рубежом. Праця написана на стику ряду наук — етнографії, історії, археології, краєзнавства. В ній на основі аналізу багатого фактичного матеріалу, а також широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел і літератури простежено шляхи й принципи створення музеїв, визначено основні етапи їх розвитку та критерії формування експозицій.

Монографія починається розділом, присвяченим виникненню практики створення етнографічних експозицій, колекцій, збірок пам'яток матеріальної та духовної культури. Автор розповідає про їх перші колек-

ції в Росії, що з'явилися на початку XVIII ст., зокрема Петровську Кунсткамеру, засновану 1714 р.; про підготовку й відкриття 23 квітня 1867 р. Московської етнографічної виставки, яка справила помітний вплив на розвиток музейної й виставочної справи не лише всередині країни, а й за кордоном; Політехнічну виставку, організовану в Москві до 200-річчя від дня народження Петра І. В. Г. Шмелев докладно описав перші спроби експонування етнографічних комплексів просто неба на Україні (1894 р.) за активною участю І. Франка, Ф. Колесси, В. Гнатюка.

Ретроспективно оглядаючи шлях розвитку музеїв, дослідник правильно зазначає, що ідея утворення подібних етнографічних колекцій, яка виникла в Данії, з часом знайшла сприятливий ґрунт для своєї практичної реалізації саме на півночі Європи. Це положення обґрунтовується багатьма прикладами. Автор розповідає про перші в світі етнографічні зібрання просто неба в Норвегії, інші музеї скандинавських країн, зокрема Північний музей та Скансен, створені А. Хацеліусом. Переконливим є висновок В. Г. Шмелева про те, що у другій половині XIX — на початку XX ст. в капіталістичних країнах усі без винятку музеї етнографічного спрямування засновувалися з ініціативи і за рахунок коштів приватних осіб та товариств, без участі держав.

Лише з часом окремі з них увійшли до державної системи музеїв або почали одержувати від них невелику фінансову підтримку.

Простежуючи історичний шлях розвитку музеїв скансенівського типу в капіталістичних країнах, дослідник звернув особливу увагу на той факт, що ідейні і наукові принципи їх створення породжені методологічними концепціями буржуазного

суспільствознавства, які утримують буржуазну етнографію на позиціях антиісторизму, позакласової оцінки історичних явищ, заперечення закономірностей суспільного розвитку. Музейні експозиції відірвані від конкретно-історичного середовища, що призводить до ідеалізації, спотвореного відображення реальної дійсності. Так, відтворюючи традиційну сільську культуру, вчені Данії, наприклад, навмисне підсилюють уявлення «казковості» експозицій, які не мають нічого спільного з реальним життям і представлені в музеях виключно з декоративними цілями. Ще виразніше тенденція до класового й соціального нівелювання, підкреслює автор, проявляється на прикладі музею народного будівництва в Хельсінкі, де штучно об'єднано експонати — пам'ятки народної та буржуазно-поміщицької культури.

Певною мірою в рецензованій монографії розглядаються експозиції музеїв США, присвячені культурі і побуту індіанців. Автор слушно зауважує, що в них практично відсутні матеріали, які б розкривали тяжке становище корінного населення, приреченого на вимирання в цій розвинутій капіталістичній країні. Автор доводить, що захоплення архаїкою культури колоністів й екзотикою мистецтва аборигенів призводить до фальсифікації історичної дійсності, до неправильного політичного і соціального трактування етнографічних експонатів.

В монографії використано порівняльний аналіз, протиставлення. Це допомагає читачеві наочно уявити, які відмінності існують між музеями просто неба в капіталістичних та соціалістичних країнах. Такий спосіб викладу матеріалу дав авторів можливість показати, що виникнення й розвиток перших музеїв просто неба в буржуазних Польщі, Чехословаччині і Румунії й у нових умовах соціалістичної дійсності переконливо свідчать про корінні відмінності в підході до питань збереження й популяризації прогресивної культурної спадщини народів у капіталістичних країнах та країнах соціалізму. Докладно характеризується, зокрема, діяльність Кашубського етнографічного парку, музею народного будівництва в Санокі, Болгарського архітектурно-етнографічного комплексу «Етир» та інших закладів подібного типу.

Більш поглиблено, і це природно, в монографії досліджуються питання про виникнення й розвиток музеїв просто неба в Радянському Союзі, зокрема в Українській РСР. Докладні відомості автор наводить про Латвійський етнографічний музей, в якому вперше в практиці створення відкритих експозицій почали використовувати спеціальні криті стенди для показу допоміжних документальних матеріалів; про Естонський державний парк-музей; історико-архітектурний заповідник «Кижі» та ін. Дослідник приділяє велику увагу принципам радянської етнографічної школи, що базується на марксистсько-ленінському розумінні культури націй як соціального, класово диференційованого

явища, яке розвивається історично залежно від способу виробництва.

Багаторічні спостереження автора (історика за фахом) дали йому можливість зробити ряд узагальнень і висновків, які мають важливе теоретичне й практичне значення. Так, він стверджує, що до музеїв нашої країни, як правило, потрапляють лише ті пам'ятки матеріальної й духовної культури, які задовольняють основну вимогу до їх історико-етнографічної цінності — відповідність традиціям народної культури та побуту певного історичного періоду. Дедалі зростаюча популярність музеїв просто неба, їх пізнавальна й естетична цінність, великі можливості в справі виховання трудящих зумовлюють, підкреслює В. Г. Шмельов, необхідність глибокого наукового підходу до розв'язання проблем збереження, експонування й використання пам'яток народного мистецтва й побуту, вдосконалення методів і прийомів музейної роботи, постійного підвищення якості діючих та нових експозицій.

Особливо цінним у рецензованій праці є те, що її автор, використавши найновіші досягнення науки, розробив класифікацію музеїв просто неба, в основу якої поклав етногеографічний принцип. Кожному з типів (багатонаціональні, національні, супер-регіональні, регіональні, субрегіональні, локальні, музей-резервати) він дав ґрунтовне визначення. Дослідник підтримує думку вчених про те, що основні принципи організації музеїв просто неба в СРСР та інших країнах соціалізму мають багато спільного. Головне ж полягає в тому, що вони розвиваються на принципах теорії марксизму-ленінізму і будують свою роботу згідно з державними планами. Їх діяльність характеризується великим розмахом, плановістю, систематичністю й цілеспрямованістю у створенні етнографічних експозицій.

Проаналізувавши експозиції музеїв просто неба в СРСР та інших країнах соціалізму, автор дійшов висновку, що більш успішно формуються і функціонують ті з них, які створюються на основі чіткої ідейно-тематичної спрямованості, шляхом диференціації матеріалу за територіально-етнічними, архітектурно-функціональними, соціально-майновими та історико-хронологічними ознаками. Більш перспективним методом експозиції в етнопарках, на думку дослідника, є тематичний, оскільки він дає можливість здійснювати цілеспрямований добір експонатів, їх наукове вивчення і обґрунтування. Автор відзначив ще одну важливу особливість багатогранної діяльності музеїв. На відміну від капіталістичних країн, де вони існують переважно як об'єкти туризму, музеї просто неба в соціалістичних країнах створюються і функціонують насамперед як наукові та культурно-освітні заклади.

Гадаємо, що монографія значно виграла б, якби ілюстрації в ній (а їх вміщено близько 30) та схеми генеральних планів музеїв (13) були кольоровими. На жаль, у ній відсутні покажчики — іменний, географічний і предметний. А вони конче

потрібні. Адже в книзі згадуються майже всі музеї світу, хоча, природно, обсяг матеріалу про них різний. Так, хотілося б більше знати про музеї, які існують на африканському й австралійському континентах, у Південній Америці.

Цінне й оригінальне дослідження В. Г. Шмельова сприятиме дальшому поглибленому вивченню історії музеїв просто неба, вдосконаленню форм і методів їх багатогранної діяльності.

Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

У БОРОТБІ ЗА ЗМИЦЕННЯ НАРОДНОЇ ВЛАДИ

Pulikowski W., Kondrat R.

Konfrontacja czy współdziałanie.

Warszawa: Książka i Wiedza, 1982.—227 s.

Modzelewski E.

Import kontrrewolucji:

Teoria i praktyka KSS—KOR.

Warszawa: Książka i Wiedza, 1982.—142 s.

Borowiecki J.

«Solidarność»: Fronty walki o władzę.

Warszawa: Książka i Wiedza, 1982.—171 s.

Пуліковський В., Кондрат Р.

Конфронтація чи співробітництво.

Варшава: Ксьонжка і ведза, 1982. — 227 с.

Модзелевський Е.

Імпорт контрреволюції:

Теорія і практика КОС—КОР.

Варшава: Ксьонжка і ведза, 1982.—142 с.

Боровецький Є.

«Солидарність»: Фронти боротьби за владу.

Варшава: Ксьонжка і ведза, 1982.—171 с.

Наприкінці 1982 р. в ПНР майже одночасно вийшли три книжки, які дають можливість краще зрозуміти причини подій недалекого минулого у цій країні. Видавництво партійної літератури «Ксьонжка і ведза» започаткувало ними свою нову серію — «Інтерпретації», спрямовану на викриття злочинної діяльності контрреволюційних антипольських сил.

У праці В. Пуліковського і Р. Кондрата «Конфронтація чи співробітництво», яка відкриває зазначену серію, з позицій лєнінського вчення про профспілки критично аналізується становище, що склалося у польському профспілковому русі наприкінці 70-х — на початку 80-х років. Такий підхід є особливо важливим і необхідним у сучасних умовах, коли в Польщі успішно розвивається процес відродження цього руху на класовій основі.

Автори детально розглядають різні ідейні течії, що існували в поглядах на профспілки на різних історичних етапах. Аналіз буржуазних концепцій профспілкового руху, спрямованих проти робітничого класу, таких, як реформізм, анархо-синдикалізм, різні «християнські» течії, дають

можливість читачеві, знайомому з подіями в ПНР, простежити генезис антисоціалістичних теорій «Солидарності». У книжці переконливо доведено, що ця організація діяла в інтересах ворогів робітничого класу, підриваючи його єдність та протиставляючи себе ПОРП під лозунгами «незалежності» профспілок від партії трудящих. Події в ПНР знову підтвердили, що так звані «незалежні» профспілки, в яких створюється антипартійна опозиція, неминує стають поживним середовищем для контрреволюції.

Як переконливо показують автори, страйковий тероризм, «маніфестації протесту», різні пропагандистські заходи «Солидарності» не тільки не були спрямовані на захист інтересів робітничого класу, а, навпаки, шкодили їм, оскільки підривали основи соціалістичної державності. Демагогічні ж лозунги «піклування» про трудящих лідери цієї організації використовували як інструмент для здійснення тиску на уряд ПНР у боротьбі за політичну владу.

В. Пуліковський і Р. Кондрат справедливо відзначають, що з'їзд «Солидарності» (вересень—жовтень 1981 р.) завершив процес її перетворення в політичну опозицію, яка намагалася нав'язати свою волю і програму всьому польському суспільству (с. 164). Аргументовано, з використанням численних документів у книжці викрито справжні цілі, що їх ставила перед собою контрреволюція: дестабілізація становища в країні, підрив позицій ПОРП, перетворення ПНР у «слабку ланку» соціалістичної співдружності і, в кінцевому підсумку, реставрація у Польщі буржуазного ладу. Авантюристичні амбіції екстремістів із «Солидарності» протипоставили їх переважній більшості польського робітничого класу. Вжиті Польською об'єднаною робітничою партією та урядом ПНР і підтримані широкими народними масами заходи, спрямовані на подолання кризи, поклали край підривній діяльності «Солидарності». Однак уроки кризового розвитку ПНР показують необхідність дальшого всебічного викриття контрреволюційних антипольських сил як усередині країни, так і за її межами.

Цьому присвячена книжка відомого публіциста Е. Модзелевського «Імпорт контрреволюції. Теорія і практика КОС—КОР». У ній, зокрема, критично аналізуються погляди одного із засновників КОС — КОР, а згодом провідного експерта «Солидарності» Я. Куроня, які, за словами

автора, являють собою еклектичну мішанину традиційного антикомунізму, буржуазного лібералізму та філософії «нових лівих». Такий широкий спектр концепцій давав можливість антикомуністам із створеного в 1976 р. КОС—КОР пристосовуватися до соціально-психологічних особливостей різних верств польського населення, вести пошуки широкої бази антисоціалістичної опозиції, необхідної для реалізації їх основної мети — ліквідації соціалізму шляхом «повзучої контрреволюції» (с. 21).

Надзвичайно важливим, на наш погляд, є викриття автором зв'язків між ідеологами контрреволюції в Польщі та західними підривними центрами, насамперед з емігрантським журналом «Культура», що виходить у Парижі. Засноване 1946 р. при штабі армії Андерса це видання, за визнанням одного з теоретиків антикомуністичних диверсій американця Дж. Берихема, зробило «набагато більше, ніж агентства, на які наш (американський.—Авт.) уряд витрачає десятки мільйонів доларів... «Культура» стала першокласним розвідувальним центром»¹.

Е. Модзелевський розкриває механізм пропагандистської обробки «Культурою» польського населення, головним чином певної частини інтелігенції, на яку орієнтувалися публікації журналу. Задовго до загострення внутрішньополітичної ситуації в ПНР «Культура», діючи відповідно до сценаріїв, розроблених західними пропагандистськими та спеціальними службами, друкувала безпосередні інструкції підривним силам у Польщі, які негайно брали їх на озброєння. Зокрема, як свою програму сприйняв КОС—КОР так звану теорію «плюралізму», що означала на ділі насильницьке повалення соціалізму в Польщі.

Як зазначається в книжці, з серпня 1980 р. КОС—КОР стає свого роду сполучною ланкою між центрами антипольських диверсій і «Солідарністю». Захопивши контроль над нею, Я. Куронь, А. Міхнік, Е. Липінський та інші функціонери КОС—КОР приступили до практичної реалізації злочинних планів контрреволюційних сил. Масштаби діяльності антисоціалістичних елементів визначалися тією моральною і матеріальною підтримкою, яку подавав їм Захід.

Цілі, що їх переслідували імперіалістичні держави, втручаючись у справи народної Польщі, та засоби, за допомогою яких здійснювалося це втручання, розглядаються в книжці Е. Боровецького «Солідар-

ність». Фронти боротьби за владу»*. Автор підкреслює, що з моменту виникнення «Солідарності» ворожі Польщі сили використовували цю організацію як зручний канал для проникнення в ПНР антисоціалістичної ідеології, а також як захисний засіб, за допомогою якого різного роду екстремістські групи могли безкарно здійснювати диверсійно-пропагандистські акції (с. 97).

Захід узяв на себе витрати, пов'язані з фінансуванням і матеріальним забезпеченням підривної діяльності «Солідарності». У книжці наведено конкретні приклади про допомогу імперіалістичних центрів антисоціалістичним силам, дані про її розміри. Так, «Солідарність» одержала з різних західних країн 104 склографи, 22 фотокопіювальні пристрої, 12 офсетних та 17 ксерокопіювальних машин, 57 друкарських машинок, 5 автомобілів (с. 113—114). Тільки американське профоб'єднання АФТ—КПП надіслало «Солідарності» 300 тис. доларів (с. 121). Значні суми одержували контрреволюціонери також від французьких, шведських і англійських центрів.

Підривні сили, що діяли в Польщі, координували свою антисоціалістичну діяльність з імперіалістичними державами. За неповними даними, до листопада 1981 р. 42 делегації «Солідарності» побували в візитах у 19 капіталістичних країнах (с. 113). Співробітництво з реакційними колами Заходу, зазначає автор, є однією з найтемніших і найменш відомих сторін діяльності екстремістів з цієї організації. Її закордонними зв'язками керували насамперед члени КОС—КОР та «Конфедерації незалежної Польщі», які, намагаючись одержати від Заходу підтримку своїх антисоціалістичних дій, співробітничали з найбільш ворожими Польщі силами, наприклад, з реваншистськими колами ФРН. Автор також викриває зв'язки контрреволюціонерів з підривними радіостанціями та іншими центрами ідеологічних диверсій. Запровадження в ПНР воєнного стану 13 грудня 1981 р. покляло край антинародній, зрадницькій діяльності «Солідарності».

Монографії Е. Боровецького, В. Пуліковського та Р. Кондрата і Е. Модзелевського відзначаються фактичною точністю й переконливістю оцінок, що ґрунтуються на аналізі широкого кола джерел. Книги серії «Інтерпретації» становлять безсумнівний інтерес для дослідників, що вивчають питання новітньої історії Польщі.

Д. Г. ДОВГОПОЛИЙ (Київ),
О. О. МАЛЕША (Київ)

¹ Цит. за: Психологическая война: Сб. статей.—М., 1972, с. 106.

* Фрагменти з цієї книги в перекладі на російську мову публікувалися в тижневiku «Аргументы и факты», 1983, № 17—18.

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1983 р.)

Научные труды по истории КПСС. Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 122. Курсом XXVI съезда КПСС (На материалах Компартии Украины). Киев. Василенко В. К., Пиха Д. Д. Документы XXVI съезда КПСС — выдающийся вклад в творческое развитие марксистско-ленинской теории; Козницький Н. Е., Рябцев В. П. XXVI съезд о взаимодействии интернационального и национального на современном этапе развития мирового революционного процесса; Ямкова З. И., Греченко В. А. О некоторых аспектах совершенствования советского образа жизни в свете решений XXVI съезда КПСС; Горбань Ю. А. Развитие коллективных форм организации труда: исторический опыт и современная практика; Головей В. Ю., Криворучко А. К. Из опыта партийного руководства развитием новых организационных форм интеграции науки и производства (На материалах западных областей УССР); Бондарчук О. А., Паустовская Е. А. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии агропромышленной интеграции; Поклад Д. П. Выполнение решений XXVI съезда КПСС о дальнейшем совершенствовании взаимодействия хозяйственных органов и общественных организаций в процессе управления народным хозяйством СССР; Пирог А. А. Деятельность партийных организаций Украины по претворению в жизнь решений XXVI съезда КПСС о дальнейшем развитии советской государственной торговли; Михно В. Ф., Попов В. И. Партийное руководство социалистическим соревнованием за высокую эффективность производства на Украине; Парненко Г. К., Горбань О. Г. Деятельность партийных организаций Украины по ускорению научно-технического прогресса и организации социалистического соревнования в строительстве в одиннадцатой пятилетке; Маманчук А. И. Деятельность партии по усилению действенности прессы в деле развития социалистического соревнования рабочего класса Украины; Остафийчук В. Ф., Белусов Л. Ю. Техническое творчество трудящихся — важное направление в осуществлении научно-технической политики КПСС; Клапчук С. Н., Терещенко Г. И. Дальнейшее развитие профтехобразования в Украинской ССР в свете решений XXVI съезда КПСС; Глазунова Н. И. Деятельность комсомола по совершенствованию профессионально-технического образования молодежи в УССР; Степин А. А., Карасев В. И. Повышение научного уровня политической пропаганды на Украине в свете решений XXVI съезда КПСС; Пирен М. И. О дальнейшем развитии национальных отношений в СССР на этапе зрелого социализма; Собченко Н. А. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии культурного сотрудничества наций и народностей СССР; Громова

Л. П. Критика буржуазных фальсификаций решений XXVI съезда КПСС о политике партии по укреплению интернационального единства и дружбы наций и народностей; Литвин В. М. О задачах партийных организаций вузов Украины по дальнейшему совершенствованию подготовки преподавателей общественных наук в свете решений XXVI съезда КПСС.

Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 9. Кондуфор Ю. Ю. Революція 1905—1907 рр.—генеральна репетиція Великого Жовтня; Єрхов Г. П. Революційні, бойові і трудові традиції робітничого класу Донбасу; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.; Сарбей В. Г. Деякі підсумки і перспективи досліджень на Україні історії революції 1905—1907 рр.; Максимов О. М. Горлівське збройне повстання — найвища точка грудневого збройного повстання 1905 р. у Донбасі; Фоменко М. Ф. Використання революційних, бойових і трудових традицій у справі комуністичного виховання трудящих Горлівки; Варгатюк П. Л. Стан і завдання дальшого вивчення історії більшовицьких організацій України періоду революції 1905—1907 рр.; Поляков С. І. Діяльність В. І. Леніна і керованих ним закордонних більшовицьких організацій щодо повернення більшовиків-емігрантів у Росію в 1906—1907 рр.; Попик В. І. Використання більшовиками України виборів у Державні думи для політичного виховання мас у період революції 1905—1907 рр.; Пушкарьова І. М. Гегемонія пролетаріату та інтернаціональна солідарність трудящих Росії; Полухіна О. М. В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр. як завершальний період формування класової свідомості російського пролетаріату; Горякіна В. С. Робітничий клас і національно-визвольний рух трудящих України в 1905—1907 рр. (До проблеми гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції); Прийменко О. І. До питання про профспілковий рух у Росії в 1905—1907 рр.; Грибовський В. Г. Політичне виховання робітників Катеринославщини в період революції 1905—1907 рр.; Константинов В. О. Революційна боротьба робітників скляної промисловості Донбасу; Нестерцова С. М. Грудневе збройне повстання на Катерининській залізниці; Кізченко В. І. Розвиток революційних традицій у громадському побуті робітників Донбасу періоду революції; Михайлюк О. Г. Революційна діяльність більшовиків України на селі; Сабадирьов І. Л. Про пропаганду ленінської аграрної програми серед селянства України; Якименко М. А. Вплив революції 1905—1907 рр. у Росії на переселенську політику царизму; Шляхов А. Б. Революційні зв'язки емігрантів-потомківців з Росією в 1905—

1914 рр.; Парасунько О. А. Назрівання революційної кризи в Росії на початку XX ст. (на матеріалах України); Лавров Ю. П. Антинародна діяльність з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в період революції; Волощенко А. К. Земський рух на Україні напередодні та в період революції 1905—1907 рр. (проблеми, постановка питання); Ісламов Т. М. Австро-Угорщина і революція 1905—1907 рр.; Фалькович С. М. Революція 1905—1907 рр. і Польща; Сміян П. К. Вплив революції 1905—1907 рр. на розвиток національно-визвольного руху на Закарпатті; Кір'янов Ю. І. Зведені публікації промислових підприємств як джерело вивчення економічного становища робітничого класу Росії в 1905—1907 рр.; Демченко Є. П. Політична графіка України 1905—1907 рр. та її роль у революціонізуванні народних мас; Петришина Л. В. Питання політичного виховання робітничого класу в більшовицькій пресі 1905—1907 рр.; Дмитрієнко М. Ф. Листівки більшовиків України — важливе джерело з історії революції; Ткачук А. П. Питання культури й освіти на сторінках більшовицьких газет «Вперед», «Пролетарій», «Новая жизнь»; Терещенко О. Г. Марксистсько-ленінська література в бібліотеках Півдня Росії в 1905—1907 рр.; Диченко О. А. Радянські публікації документів про грудневе збройне повстання 1905 р. на Україні; Дунаєвський В. А. Використання В. І. Леніном і більшовиками в роки першої російської революції досвіду революційних боїв на Заході; Вандалковська М. Г. Вплив революції 1905—1907 рр. на розвиток історичної науки; Мойсеєнкова Л. С. Революція 1905 р. і проблеми кризи російської буржуазно-ліберальної історіографії другої половини XIX—початку XX ст. (до питання про еволюцію історичних поглядів П. Г. Виноградова); Волобуєв О. В. Критика теоретичних основ ліберально-буржуазної концепції революції 1905—1907 рр.; Воробей П. І. Зростання революційної активності робітничого класу України в 1905 р. (Історіографія проблеми); Кулешов С. В. Національне питання в революції 1905—1907 рр. (деякі проблеми історіографії); Ликов В. В. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти ліберально-буржуазної оцінки уроків революції 1905—1907 рр.

Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 9. Короткова Л. Я. Українська РСР в радянсько-угорському науково-технічному співробітництві; Лукаш О. І. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з країнами, що розвиваються, в галузі вищої освіти; Журба М. А., Кондрашов В. Ф. З історії солідарності класових організацій трудяшого селянства України з революційною боротьбою пролетаріату зарубіжних країн (1923—1930 рр.); Колоков Є. В. Координація зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності у боротьбі за мир і безпеку народів (1970—1975 рр.); Асатуров С. К. Участь Німе-

цької Демократичної Республіки в реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції; Кучменко Е. М. Підвищення матеріального добробуту та культурного рівня трудівників болгарського села на етапі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства; Держалоук М. С. Участь угорських антифашистів у пропагандистській роботі Червоної Армії в 1944 р.; Чернявський С. В. Радянська Україна у планах «холодної війни»; Павлюченко О. В. З історії наукових зв'язків славистів Росії з вченими Сербії; Даниленко В. М. Питання економічного та науково-технічного співробітництва Югославії з країнами-членами РЕВ у працях радянських і зарубіжних авторів; Тараненко М. С. Деякі питання будівництва соціалізму в Румунії у радянській історіографії; Шевченко О. В. Радянська історична наука про співробітництво Радянського Союзу та Народної Республіки Болгарії в галузі науки й освіти; Кулінич І. М., Павленко О. Г. Праці Ф. Фішера і дискусія з проблем першої світової війни в західнонімецькій історіографії.

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 27. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Полєк В. Т. Ян Коллар і Україна; Шайкевич Б. О. Болгарська література і мистецтво критичного реалізму наприкінці 20-х — на початку 30-х років; Калениченко А. П. Українські сторінки життя і творчості Кароля Шимановського; Попов Г. М. Розвиток кінематографії і підвищення її громадської ролі в Народній Республіці Болгарії (1949—1962); Крізь М. М. Українсько-чесько-словацькі музичні зв'язки (кінець XVIII — середина XIX ст.).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 28. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чугайов В. П. XXVI з'їзд КПРС про дальше зміцнення співдружності країн соціалізму; Кондратюк К. К. Зміцнення культурних зв'язків між трудящими Української РСР і братніх соціалістичних країн у післявоєнний період (1946—1958); Матьовка М. П. Радянсько-югославське економічне співробітництво (1955—1970); Баїк Л. Г. Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за культурно-освітні права трудящих Закарпаття (1921—1938); Швагуляк М. М. До питання німецько-польсько-чехословацьких відносин у 1934 р.; Волькович Л. Ю. Місце «Робітничого об'єднання» в польському соціалістичному русі (серпень 1891 — листопад 1892 рр.); Попова І. Г. Економічне співробітництво регіонів-побратимів Української РСР і Народної Республіки Болгарії (1959—1971); Головін В. І. Братерська допомога Радянського Союзу Народній Польщі у відбудові транспорту (1944—1945); Денисов Я. Я. Роль фронтової преси у зміцненні радянсько-чехословацької дружби і бойового співробітництва в період визволення Чехо-

словаччини від німецько-фашистських загарбників (1944—1945); Івашук С. О. Взаємодія радянських та польських партизанських з'єднань з Червоною Армією влітку 1944 р.; Жулкевський В. А. Рух народних мас Чехословаччини проти загрози фашистської агресії під час Мюнхенської кризи 1938 р.; Удовенко О. О. Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі і позиція правлячих кіл буржуазно-поміщицької Польщі (січень—квітень 1938 р.); Стеблич Б. А., Легкий Г. А. Рух міжнародної солідарності народних мас Західної України на захист Г. Димитрова під час Лейпцигського процесу; Глічов І. О. Д. Благоев про громадську думку Росії з балканського питання; Павлюченко О. В. З історії українсько-сербських культурних зв'язків кінця XIX—початку XX ст.; Чернявський Г. Й. Формування марксистсько-ленінської концепції новітньої історії Болгарії в легальний період діяльності БКП (1918—1923); Зашкільняк Л. О. Історія Польщі в працях Ю. Мархлевського 1898—1914 рр.; Мовчан С. П. Питання новітньої історії Югославії на сторінках підпільної комуністичної газети «Пролетар»; Павлюк С. П. Питання розвитку аграрної народної культури українців Карпат XIX—початку XX ст. у тогочасній польській етнографічній літературі.

Архіви України, № 5. Нем'ятин В. М., Штнволока О. І. Бойове братство народів Союзу РСР у битві за Дніпро і визволенні Києва; Галаган В. Я. Вклад трудящих Києва в перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.; Смішко В. П. Архівні джерела про трудовий героїзм радянських людей на відбудові м. Києва у 1943—1945 рр.; Божко О. І. Документи ЦДАЖР УРСР про життя і діяльність Д. З. Мануйльського (До 100-річчя з дня народження); Бутнич М. І. Науково-інформаційна діяльність ЦДІА УРСР у м. Києві; Павлова Т. М. Документи і матеріали з історії міста Ровно (1283—1983); Митченко Л. О. Огляд фонду «Управління сільського господарства виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів»; Лях В. І. Джерела партійних архівів Української РСР про діяльність партії по керівництву комсомолом у роки соціалістичного будівництва (1926—1937); Романченко Н. Ф., Щербак М. Г. Документи царських судово-слідчих установ як джерело до вивчення історії революції 1905—1907 рр. на Україні (Огляд фондів ЦДІА УРСР у м. Києві); Дюшен М. Науково-довідковий апарат на службі громадськості; Положення про Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Сіяртова Г. І., Найдено П. П., Биченков І. О. На честь 80-річчя Другого з'їзду РСДРП; Діяльність науково-методичних рад центральних державних архівів Української РСР; Перелік деяких питань, розглянутих на засіданнях колегії архівних відділів обласних комітетів у період з липня по жовтень 1983 р.; Хроніка.

Архіви України, № 6. Лозенко Л. І., Лошицька Т. Ф. Робота архівних установ УРСР по розгляду листів і заяв громадян, виконанню запитів соціально-правового характеру та шляхи її удосконалення; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР про розвиток сільського господарства Української РСР у роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок; Тихан Л. Є. Організація ініціативного інформування у Держархіві Херсонської області; Топішко Н. О. Документи ЦДАКФФД УРСР про дружбу та співробітництво колгоспників Генічеського району Херсонської області і Махарадзевського району Грузинської РСР; Людковський Ш. С. Нововиявлені документи видатного російського флотоводця Ф. Ф. Ушакова; Дишлюк В. М. З досвіду роботи хранителів фондів ЦДАМЛМ УРСР; Субботіна І. В. Державні архіви Кримської області; Бойцун Л. С. Документи Держархіву Тернопільської області про економічне і культурне співробітництво трудящих Тернопільщини та інших областей і республік країни у період розвинутого соціалізму; Велігодський В. М. Архівні джерела про боротьбу партії за піднесення добробуту і культурного рівня колгоспного селянства на Україні у 1933—1941 рр.; Степанович Є. П. Документи ЦДІА СРСР про заснування вищих спеціальних навчальних закладів на Україні наприкінці XIX—на початку XX ст.; Пятак Л. В. Об'єднаний відомчий архів Шосткінського виробничого об'єднання «Свема»; Донська Є. І. Ворошиловградський тонкосуконний комбінат; Положення про Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові; Портнов Г. В. Народа працівників міністерств, відомств СРСР, установ державної архівної служби СРСР з питань роботи відомчих архівів та поліпшення діловодства; Санцевич А. В. Очерки історії професійно-національних союзів Української ССР; Гриценко І. А. М. Г. Кукурудзак. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX—на початку XX ст.; Боднар В. П. Урочисті збори працівників архівних установ, розташованих у м. Києві, на честь 66-ї річниці Великого Жовтня; До 80-річчя Другого з'їзду РСДРП; Участь архівістів у відзначенні 40-річчя битви за Дніпро; Нікіпрса М. Д. На честь 25-річчя руху за комуністичне ставлення до праці; Ходаковський М. І., Апанович Л. І. Робоча нарада у Головархіві УРСР; Бобовнікова Л. Г. Документальна виставка, присвячена 200-річчю м. Севастополя; Мовчан Р. В. Відкриття у ЦДАМЛМ УРСР меморіального кабінету Н. С. Рибака. Хроніка. Юрій Васильович Бабко.

Пам'ятники України, 1983, № 4. Збори активу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Всесвітній форум славістів; Федоров О. В ім'я миру; Корнюшенко Т. Мітинг-реквієм; Пугло В. Згадаємо всіх поіменно; Сацукевич С. Дорогами мужності; Боянжу М. Дзвін пам'яті; Кощара Д. Ім'ям

героя; Гузенко О. На труд і на подвиг готові; Гришковський О., Рудько В. Харківщина — визволителям; Плaxотник Г. Справи первинної — кожного справи; Шиганов А. Авторитет здобувається ділом; Білодід В. Пам'яті героїв Дніпра; Веремей І. Екіпаж машини бойової; Астахов В. Керченські ентузіасти; Третьяков О. Ініціативний помічник; Шостак В. Звучать народні інструменти; Червона Пресня; Костів М. Примножуючи здобутки; Фреліх В. Щоб шедевр постав у всій красі; Бойко В. Пісня житиме вічно; Семінари, наради; Турко П. Осередки виховання; Поліщук М. Незабутнім подіям і людям; Пажимський О., Євтушок М. У старовинних Самчиках; Бахно В., Чо-

лій М. Друге життя пам'яток; Седак О. Зберегти неповторність; Цісик Н. Мукачеве; Тімічев Л. Завжди в полі зору; Титова О. Першожителі Київщини; Супруненко О. Археологія Полтавщини; Кузнецов Г. Розвідка в давніх століттях; Коляда Ю. Кургани залишаються... у згадках; Телегін Д. Космос і археологія; Дрофань А. На сторожі пам'яті людської; Вознесенський А. Будівничі мови; Подолинний А. Марко Вовчок на Поділлі; Кленський Д. Побачення з Барлахом у домі Барлаха; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки; Акуленко В. Скарби охороняє закон; Пісня — пам'ятка.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ВОЄННО-НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ПРИ БУДИНКУ ОФІЦЕРІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ КИЇВСЬКОГО ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ

Военно-наукове товариство генералів і офіцерів запасу та у відставці (ВНТ) було створено в 1956 р. при Будинку офіцерів Радянської Армії Червонопрапорного Київського військового округу.

Членами товариства є близько 400 чол. Серед них — 105 генералів і адміралів, 29 учасників громадянської і 360 — Великої Вітчизняної воєн, 18 Героїв Радянського Союзу, 27 кандидатів воєнних та історичних наук, 10 членів Спілок письменників і журналістів. Абсолютна їх більшість має вищу військову освіту. Більше двохсот членів ВНТ продовжують працювати у народному господарстві країни і участь у діяльності товариства беруть у вільний від роботи час.

Відслуживши в армії і на флоті більш як чверть століття та нагородивши багатющий досвід командної, штабної і партійно-політичної діяльності в роки війни та в мирний період, члени товариства вносять посильний вклад у військово-наукову та військово-патріотичну роботу по вихованню воїнів, усіх трудящих, особливо молоді, на революційних, бойових і трудових традиціях КПРС і радянського народу, його доблесних Збройних Сил. Вони, зокрема, пишуть праці мемуарного характеру, а також нариси, в яких висвітлюють бойовий шлях частин, кораблів і з'єднань Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, подають допомогу військкоматам в організації і проведенні занять з офіцерами запасу.

Нагромаджений досвід роботи дав можливість розробити і в 1983 р. прийняти статут ВНТ, яким визначено його завдання, організаційну структуру та порядок діяльності. Основним структурним підрозділом товариства є секція. Їх у ньому налічується 8 — оперативно-тактична, військово-патріотична, воєнно-історична, ракетно-артилерійська, військово-повітряних сил, прикордонників, військово-медична, військово-технічна. Лише в 1983 р. в секціях було заслухано близько 50 доповідей, наукових повідомлень і рефератів на різні теми, а також огляди спеціальних журналів та військово-історичної й військово-мемуарної літератури, що вийшла в 1982 р.

Найбільш вагомим доробком членів ВНТ є створені ними 156 книг і брошур, що вийшли у центральних, республіканських та обласних видавництвах. Лише протягом 1981—1983 рр. побачили світ 24 книги, в тому числі «Атакують танкісти» (К., Політвидав України, 1981) — полковника у відставці Героя Радянського Союзу

Л. І. Куріста; «Сыновний долг» (К., Політвидав України, 1981) — генерал-лейтенанта у відставці двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка; «От Волги до Альп» (К., Політвидав України, 1982) — генерал-лейтенанта у відставці С. Г. Горячева; колективна праця «В битве за Киев» (К., «Молодь», 1983) та ін. Ряд творів підготовлено і прийнято видавництвами в роботу. Серед них — книга відомого політпрацівника Радянської Армії О. Г. Громова.

Радою та секціями ВНТ щороку готуються і проводяться одна-дві військово-історичні та військово-наукові конференції, присвячені найважливішим операціям і битвам Великої Вітчизняної війни, організовуються поїздки членів товариства по місцях бойових дій.

Підсумки роботи товариства, підбиті з нагоди 25-річчя його існування, свідчать, що за цей період ним було організовано і проведено 58 військово-теоретичних і військово-наукових конференцій; 20 поїздок по місцях боїв на території Української РСР; 127 читачьких конференцій за мемуарами відомих полководців і воєначальників Радянської Армії та книгами членів ВНТ (більшість їх влаштовувалася у військово-навчальних закладах, військових частинах, вузах, середніх школах та профтехучилищах); 1047 занять з офіцерами запасу за планами райвійськкоматів м. Києва. Крім того, члени товариства опублікували в різних збірниках, газетах і журналах понад 5400 нарисів, оповідань, спогадів і статей про події часів Великої Вітчизняної війни, а також виступили по радіо й телебаченню майже 1900, а перед воїнами, шкільною та студентською молоддю і трудящими — більш як 100 тис. разів.

Щороку з нагоди дня Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, свята Перемоги та інших знаменних і пам'ятних дат в історії Збройних Сил СРСР рада ВНТ організовує колективні виїзди генералів та офіцерів у війська Червонопрапорного Київського військового округу, на зустрічі з допризовною молоддю, де вони виступають з лекціями і доповідями. Лише в першому кварталі нинішнього року ВНТ організувало більш як 800 таких виступів у військах КВО та 68 — на віддалених прикордонних заставах.

Стали традиційними й зустрічі членів воєнно-наукового товариства з воїнами Київського гарнізону та молоддю міста, які проводяться в залах окружного Будинку

офіцерів. В ході цих зустрічей використовуються такі форми військово-патріотичної роботи, як уроки миру та уроки мужності, бесіди за круглим столом, ленінські уроки, проводи в ряди Збройних Сил СРСР, вечори і ранки тощо.

Тематика виступів членів ВНТ перед згаданою аудиторією надзвичайно різноманітна. Вона враховує вік слухачів, їх зацікавленість у тій чи іншій проблемі. Це, зокрема, — доповіді, лекції, спогади на теми: «Офіцер — професія героїчна», «Є така професія — захищати Батьківщину», «40-річчя найважливіших операцій Великої Вітчизняної війни» та ін. Постійними у виступах членів ВНТ є такі теми: «Вчення В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни», «В. І. Ленін, КПРС про подальше зміцнення економічної й оборонної могутності соціалістичної держави», «XXVI з'їзд КПРС про зміцнення й вдосконалення Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, підвищення організованості, військової дисципліни, постійної і високої бойової готовності військ». У планах військово-патріотичної роботи товариства систематично передбачається проведення заходів, присвячених ювілейним датам. Так, минулого року було проведено вечори за нагоди 40-річчя ліквідації фашистського угруповання під Сталінградом, Курської битви, форсування Дніпра і визволення Києва, 100-річчя з дня народження Маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного.

Важливою ділянкою роботи ВНТ є рецензування рукописів книг, брошур, спогадів і нарисів. Лише минулого року члени товариства підготували 80 відзвітів і рецензій. Значна увага приділяється створенню та поліпшенню оформлення музеїв і кімнат бойової слави частин і з'єднань Радянської Армії. За активною участю генералів і офіцерів запасу та у відставці вони були створені майже в усіх загальноосвітніх школах, ПТУ, технікумах і вузах Києва й Київської області.

За направленням ЦК ЛКСМУ, ЦК ДТСАФ та республіканської організації товариства «Знання» члени ВНТ часто виїжджають з лекціями й доповідями у міста та області УРСР як поодиночки, так і в складі агітбригад і груп. Вони також беруть активну участь в організації військово-спортивних ігор та воєнізованих походів учнівської молоді. У 1981 р., наприклад, члени ВНТ Ю. В. Бубнов, Г. М. Денисов, Я. Ф. Жмаченко, А. В. Івановський, Л. І. Куріст, Ф. К. Мару-

шак, П. М. Максимов, М. О. Соловейкін та Т. Х. Уманський безпосередньо керували проведенням 24 таких заходів, а також взяли участь у дев'ятому етапі Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях бойової і трудової слави КПРС і радянського народу. Троє з цих товаришів — Г. М. Денисов, Т. Х. Уманський і Л. І. Куріст — Герої Радянського Союзу. Минулого року за участю членів товариства М. Ф. Кротова, О. С. Грушка, Ф. О. Бурлака, Д. Д. Доценка, О. В. Деркача, Л. О. Карпенка, П. І. Козирєва та І. А. Романенка було проведено 17 військово-спортивних ігор.

Близько ста генералів і офіцерів — членів товариства, які в роки другої світової війни брали участь у визвольному поході Червоної Армії в країні Центральної та Південно-Східної Європи, нагороджені орденами й медалями братніх соціалістичних держав. Вони відвідують ці країни, зустрічаються з трудящими, виступають перед ними, активно працюють в Українському товаристві дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Цілий ряд членів ВНТ очолюють ветеранські ради своїх частин і з'єднань, у складі яких пройшли важкими дорогами війни.

Авангардною силою воєнно-наукового товариства є його партійна організація, до складу якої входять комуністи, не зайняті в народному господарстві. Нині на обліку в ній налічується 167 членів КПРС (з 383 комуністів — членів ВНТ), у тому числі 43 ветерани партії, чотири з яких — О. Д. Ляпін-Долинський, М. Г. Костін, В. Г. Шпагін та О. Г. Громов — мають партстаж понад 60 років.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, позачергового лютого (1984 р.) Пленуму Центрального Комітету партії і керуючись вказівками Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко, наукове товариство при Будинку офіцерів Червонопрапорного Київського військового округу підпорядковує свою діяльність завданням дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності країни, вихованню воїнів і всіх трудящих у дусі безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, любові до її славних Збройних Сил, високої пильності й готовності в будь-який момент виступити на захист великих завоювань радянського народу, його союзників і друзів.

В. М. КРАМАР (Київ),

К. В. ІВАНОВ (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 150-РІЧЧЮ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

19—21 березня 1984 р. у Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулась наукова конференція професорсько-викладацького складу, присвячена ювілею одного з найста-

рішніх вищих навчальних закладів країни — Київського університету.

На конференції працювала секція історії КПРС, якою керували докт. істор. наук, проф. М. М. Матвійчук, В. П. Шев-

чук. З доповіддю «Розробка актуальних проблем історико-партійної науки вченими університету» виступила доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Є. В. Сафонова. Вона проаналізувала важливі напрями науково-дослідної роботи викладачів та аспірантів в галузі історико-партійної науки, відзначила внесок вчених у розробку актуальних проблем історії КПРС.

«Підсумки розробки комплексної теми «Кадрова політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму» і завдання на 1984 рік» — тема доповіді зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів, проф. М. М. Матвійчука. Зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів, проф. В. П. Шевчук зробив доповідь про підсумки розробки комплексної теми «Діяльність Комуністичної партії по зміцненню соціально-політичної та інтернаціональної єдності радянського суспільства в період будівництва соціалізму та комунізму» і завдання на 1984 рік. На питаннях участі науковців кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів у розробці досліджуваної теми виступив проф. Л. Ф. Гай-

дуков. «Підсумки розробки планової теми «Діяльність КПРС по впровадженню в промислове виробництво передового досвіду (1961—1970 рр.)». На матеріалах УРСР» — тема доповіді доцента кафедри історії КПРС природничих факультетів І. І. Ніколаєнка.

На секції заслухано і обговорено 10 повідомлень, з якими виступили: проф. В. Ф. Остафійчук, докт. істор. наук Б. І. Білик, доценти Г. М. Кривошея, Ю. А. Калінцев, Ю. А. Горбань, А. Ф. Мінгазутдінов, викладачі Г. М. Мельниченко, В. Ф. Колісник, В. О. Самохвалов, Д. Ф. Розовик. В обговоренні доповідей та повідомлень брали участь проф. Г. Г. Письменний, доценти В. І. Полохало, В. І. Червінський.

Секція історії КПРС схвалила рекомендації, спрямовані на дальший розвиток наукових досліджень у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та наступних пленумів ЦК КПРС.

З. І. БОЯРСЬКА (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М. М. МАТВІЙЧУКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 60-РІЧЧЯМ

13 березня 1984 р. на розширеному засіданні кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського державного університету відбулося вшанування зав. названої кафедри, докт. істор. наук Миколи Макаровича Матвійчука з нагоди 60-річчя з дня його народження.

Секретар парторганізації кафедри історії КПРС природничих факультетів КДУ докт. істор. наук, проф. С. М. Клапчук, який відкрив засідання, сердечно привітав ювіляра. Про життєвий і творчий шлях педагога-вченого розповів заст. зав. цією ж кафедрою канд. істор. наук, доц. В. І. Червінський.

Народився М. М. Матвійчук 13 березня 1924 р. в с. Ушиці Коростенського району на Житомирщині в бідній селянській родині. У грізному 1941 р. він закінчив середню школу.

В роки Великої Вітчизняної війни М. М. Матвійчук брав активну участь у боротьбі проти фашистських загарбників спочатку в лавах підпільників, а пізніше (з березня 1943 р. по квітень 1944 р.) як боєць розвідувально-диверсійної роти у партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова. Після визволення Ровенської області від загарбників він працював робітником на відбудові Ковельського залізничного вузла, а згодом — відповідальним виконавцем відділу кадрів 1-ї будівельно-ремонтної дільниці Ковельської залізниці в м. Здолбунові. У 1946—1950 рр. навчався на істор. ф-ті Житомирського

педагогічного інституту ім. І. Я. Франка, після закінчення якого поступив до аспірантури при кафедрі марксизму-ленізму КДУ. У квітні 1952 р. Микола Макарович став членом КПРС. Після закінчення у 1953 р. аспірантури він працює в КДУ асистентом, доцентом, професором, з 1968 р. очолює кафедру історії КПРС природничих факультетів. Виявив себе висококваліфікованим викладачем, здібним дослідником, вмілим організатором.

М. М. Матвійчук — відомий в республіці вчений в галузі історії КПРС. Опублікував понад 80 наукових праць, зокрема, монографії: «Організаторська робота партії у промисловості України», «Розвиток КПРС марксистсько-ленінського вчення про партію в сучасних умовах» та ін. Він є членом авторських колективів ряду великих наукових праць. Не раз очолював колективи авторів і був відповідальним редактором під час підготовки та видання значних монографічних досліджень: «Історичний досвід КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві», «КПРС і творча активність мас», «КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР» та ін. За дві останні проф. М. М. Матвійчук нагороджений дипломами республіканських конкурсів на кращу працю у 1981 р. і 1983 р.

Активну участь Микола Макарович бере в організації і координації історико-партійних досліджень в республіці, працюючи головою секції республіканської коорди-

наційної ради, членом науково-методичної ради при Мінвузі УРСР, керівником Республіканської міжвузівської науково-дослідної програми «Кадрова політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму», головою редакційної ради «Вісника Київського університету»: «Актуальні питання історії КПРС».

М. М. Матвійчук підготовлено 6 докт. і 28 канд. істор. наук. Він бере активну участь у роботі спеціалізованих рад по захисту канд. та докт. дисертацій.

М. М. Матвійчук — активний учасник громадсько-політичного життя університету, Києва, республіки, сумлінно виконує ряд відповідальних громадських доручень. За велику плідотворну роботу у справі вихо-

вання молодого покоління та у зв'язку з 60-річчям з дня народження Мінвуз УРСР нагородив його Почесною грамотою, яку вручив йому ректор університету чл.-кор. АН УРСР М. У. Білий.

Із словами привітання до ювіляра звернулися директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР Юрчук В. І., професори Л. Ю. Беренштейн, М. Я. Варшавчик, А. Ф. Вовчик, В. В. Горак, В. П. Горшков, М. Д. Олійниченко та ін.

На ім'я ювіляра надійшло багато листів, пам'ятних адрес від наукових установ, вузів, аспірантів, студентів, друзів.

В. І. ЧЕРВІНСЬКИЙ (Київ)

ЧИРКО ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ

2 березня 1984 р. на 64-му році життя раптово помер завідувачий кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи Української РСР Володимир Андрійович Чирко.

В. А. Чирко народився 20 грудня 1920 р. в селищі Іванопіль Житомирської області. Після закінчення Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка служив у Радянській Армії, брав участь у боях з фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни. Був тяжко поранений. У 1944 р. вступив до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. В 1948 р. закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України і з того часу працював у школі, де пройшов шлях від завідуючого кабінетом і викладача до проректора по науковій роботі і завідуючого кафедрою історії КПРС.

В. А. Чирко — автор ряду великих наукових праць з історії КПРС, проблем

інтернаціонального виховання та національних відносин в СРСР. Його перу належить близько 100 наукових робіт.

На всіх ділянках, які йому доручала партія, В. А. Чирко виявляв творчу ініціативу і високу відповідальність. Багато сил він віддав справі підготовки партійних, радянських та журналістських кадрів, зарекомендував себе кваліфікованим педагогом і організатором, активним пропагандистом ідей марксизму-ленінізму, історичного досвіду КПРС, користувався великим авторитетом в колективі школи, серед партійного активу, наукової громадськості республіки. Володимир Андрійович нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «Знак Пошани», багатьма медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Світла пам'ять про Володимира Андрійовича Чирка, вірного сина Комуністичної партії, скромного, чуйного і уважного товариша, назавжди збережеться в наших серцях.

О. А. ТИТАРЕНКО, Ю. Н. ЕЛЬЧЕНКО, О. С. КАПТО,
Л. М. КРАВЧУК, Г. К. КРЮЧКОВ, Ф. М. РУДИЧ, Г. Г.
ЄФІМЕНКО, І. І. ЛЯШКО, І. П. ГРУЩЕНКО, В. І. ЮРЧУК,
А. Ф. ЛЯМПАРСЬКИЙ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. С. ЄГОРОВ,
Ю. Н. СКРИННИК, Ю. Ф. КЛІНТУХ, О. М. ЗАКУСИЛО,
В. С. ПАЗЕНОК, А. Т. ЧЕКАНЮК, В. І. ЗАГОРОДНІЙ,
Г. М. МУЛТИХ, М. Ф. ХОРОШАЙЛОВ

Комісія по виданню дипломатичних документів при Міністерстві закордонних справ СРСР приступила до систематичної публікації радянських зовнішньополітичних документів під загальною назвою «За мир и безопасность народов».

У виданні дістануть відображення форми і методи втілення в життя ленінської зовнішньої політики.

Документи, включені у том за 1966 рік, висвітлюють діяльність радянської дипломатії, яка визначалася рішеннями XXIII з'їзду КПРС.

Обстановка у світі в той час характеризувалася дальшою зміною співвідношення сил на користь соціалізму, посилення боротьби народів Азії, Африки та Латинської Америки за свою свободу і незалежність, згуртуванням всіх миролюбих сил.

Радянський Союз надавав і надає особливого значення зміцненню єдності, дружби і всебічного співробітництва братніх країн на основі принципу соціалістичного інтернаціоналізму.

Документи висвітлюють такі важливі події, як Бухарестська нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору (липень 1966 р.), плідотворні візити радянських делегацій на найвищому рівні в Болгарію, Угорщину, Чехословаччину і Югославію, переговори у Москві з партійно-урядовою делегацією Польщі.

Відображено ініціативи Радянського Союзу в боротьбі за роззброєння, проти гонки озброєння, за позбавлення народів від загрози нової світової війни.

Важливе місце в томі займає проблема зміцнення безпеки і налагодження мирного співробітництва в Європі.

З документів видно, що радянсько-американські відносини в той період серйозно ускладнилися у зв'язку з агресивними діями США у Південно-Східній Азії та в інших регіонах. Разом з тим завдяки наполегливим зусиллям СРСР досягнуто домовленостей з США з ряду проблем, у тому числі щодо укладення міжнародної угоди про нерозповсюдження ядерної зброї.

Документи свідчать про розвиток радянсько-французького співробітництва. Важливим етапом на цьому шляху є переговори радянських керівників з президентом Франції Шарлем де Голлем під час його перебування в СРСР і візит до Франції Голови Ради Міністрів СРСР.

Як показують документи, намітились тенденції до розвитку політичних та ділових зв'язків з Великобританією, продовжували розширятися радянсько-італійські зв'язки, активізувалися радянсько-японські відносини. Радянський Союз неодноразово підтверджував свою готовність до нормалізації і поліпшення відносин з ФРН на основі принципу мирного співіснування і співробітництва, визнання непорушності післявоєнних кордонів, факту існування двох німецьких держав, поважання особливого статусу Західного Берліна.

Широко представлені в томі матеріали про співробітництво між СРСР та Індією. Особливе значення для стабілізації обстановки в регіоні мало мирне врегулювання конфлікту між Індією та Пакистаном, досягнуте з ініціативи і при посередництві Радянського Союзу. Візити радянських урядових делегацій до Єгипту, Турції, переговори керівних діячів Сирії та Ірану в Москві сприяли розширенню відносин Радянського Союзу з цими країнами.

Документальні матеріали вказують на дальше поглиблення різнобічних відносин між СРСР і Фінляндією.

Документи розкривають послідовний курс КПРС і Радянської держави на підтримання ділового співробітництва з КНР.

У томі висвітлюються також відносини Радянського Союзу з Австрією, Афганістаном, Грецією, Данією, Замбією, Іраком, Кампучією, Канадою, Малі, Марокко, Мексикою, Нігерією, Чилі, Швейцарією та багатьма іншими країнами.

Важливе місце займають виступи Радянського Союзу за підвищення ролі ООН, суворе дотримання її Статуту.

У документах дістали відображення роль і значення боротьби широких народних мас на захист миру, проти агресивних підступів імперіалізму.